

Костас Варналіс

Костас Варналіс

**СПРАВЖНЯ АПОЛОГІЯ
СОКРАТА**

ΚΩΣΤΑ ΒΑΡΝΑΛΗ
ΑΛΗΘΙΝΗ ΑΠΟΛΟΓΙΑ
ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Костас Варналіс

**СПРАВЖНЯ АПОЛОГІЯ
СОКРАТА**

Сатиричні новели та портрети

З новогрецької переклав
АНАТОЛІЙ ЧЕРДАКЛІ

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1984

И (Грецьк)

В18

Обращение к истории — излюбленный художественный прием известного греческого писателя Костаса Варналиса (1884—1974), лауреата международной Ленинской премии «За укрепление мира между народами».

Суд над прославленным философом в «Подлинной апологии Сократа» — остроумная сатира на порядки в буржуазных странах.

Портреты «великих мужей» Древнего Рима эпохи упадка — цезарей и их предшественников, написанные на основе исторических документов, создают обобщенный образ кровавого диктатора, который напоминает мрачные фигуры фашистских главарей.

Автор біографічної довідки
ТЕТЯНА ЧЕРНИШОВА

Перекладено за виданнями:

Κώστα Βάρναλη, Διηγήματα, Αθήνα, «Κέδρος», 1956.

Κώστα Βάρναλη, Οι δικτάτορες, Αθήνα, «Κέδρος», 1956.

В $\frac{4703000000 - 167}{M205(04) - 84}$ 167.84

© Переклад, біографічна довідка, художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1984 р.

СПРАВЖНЯ АПОЛОГІЯ СОКРАТА

ЯК УСЕ ЦЕ ВІДБУВАЛОСЯ

Поки промовляли обвинувачі (писклявий, манірний, як жінка, Мслет,— він виспівував натхненно, мов соловей; клаповухий Анїт з зарослими волоснею ніздрями; вузьколобий Лікон з каламутними очима), судді сиділи просто на землі — хто схрестивши ноги, хто навпочіпки й ліниво лузали насіння, випльовуючи лузгу в потилиці переднім. Інші — вважай, більшість,— поклавши в голови черевики, попростягалися один біля одного і безтурботно захропли. А Сократ задивився в глибінь весняного неба й вряди-годи потирав ліве коліно, бо воно йому боліло. Крізь одноманітний гул, що стояв довкола, крізь важкий дух, яким повнили повітря безліч розпашілих пітних тіл і набехканих тельбухів, він примудрився втішатися голосамиптаства, що радісно щебетало на поблизьких соснах, і вчувати пахоці живиці, мастикового дерева й чебрецю, якими дихала недоторкана земля.

§ 2. Щойно скінчили обвинувачі, як запала мертва тиша, мовби ціла місцина разом з камінням, деревами й людом провалилась у глибочезний колодязь і його води зімкнулись високо вгорі. Затамувавши віддих, усі вп'ялись очима в Сократа, цікаві побачити, як він хитруватиме й викручуватиметься, щоб узяти гору над Законом.

§ 3. Коли опівночі раптом зупиняється млин, мельник прокидається. Сократ, хоч довкола нього стало тихо, як у вусі, ні прокинувся, ні поворухнувся. Тоді котрийсь із учнів смикнув його за рукав: «Учителю! Твоя черга!» Лише після цього Вчитель обернувся і з подивом завважив оте зацікавлення в очах

співвітчизників. Він насилу згадав, що його оточує п'ятсот роздратованих звірів. Посміхнувшись схидно в густу бороду, він на мить підвівся і, кинувши погляд на стіл, де стояли дві чималі чаші (одна мідна, друга дерев'яна) — обидві похмури, мовби й вони мали душу й теж ненавиділи його, пробурмотів: «І я чекав вас, о мужі афінські, щоб ви виправдали себе!» Сівши, він знову почав розтирати ліве коліно.

§ 4. Суддів розгнівила така негідна поведінка, й вони швидко переглянулись один з одним. Адже вони стільки годин пеклися під палючим сонцем, сподіваючись, що нарешті матимуть розвагу з цього норовистого старигана. Вони хотіли бачити його розгубленим і припущеним перед гордим і всезнаючим Законом. А він он як зіпсував їм настрій! Але найбільше їх образило те, що він знехтував у цей час найбільшим благом демократії, яке полягало ось у чому: спершу виправдайся, а вже потім хай тобі зламають хребта.

І як ото буває, коли б'єш дитину, а вона не плаче, ти тоді злишся і б'єш її ще дужче, так і судді розізлилися і, щоб дати Сократові відчуття їхню силу, вже за першим голосуванням визнали його винним одразу в усіх трьох злочинах, в яких звинуватили його три відважні поборники Доброчесності.

§ 5. Сократ, почувши рішення суддів, тільки й сказав: «Гм!» І коли вони відразу ж запитали його (відповідно до Закону), яку покару він собі вибирає: смерть чи вигнання, він схилив лису голову направо, потім наліво і нічого не відповів.

§ 6. Тоді судовий виконавець підступив до нього і щосили прокричав запитання йому просто у вухо. Змушений підвестися, Сократ відповів: «Що й казати, обидві ваші кари справедливі, і вигідні як для мене, так і для вас. Але я вибрав би іншу». «Яку, яку?» — з радісним пожвавленням загукали довкола. «Незалежно від того, чи творив я для вас добро, чи завдав вам

шкоди, відправте мене тепер, коли я вже старий, до Божевільні. Таким чином і ви звільнитесь від мене, і я відпочину від вас. І щоранку залишайте в мене під дверима (так, щоб ні вам мене не бачити, ні мені вас) оті чудові, теплі й пухкі медяники, які ви вже стільки віків побожно підносите священній змії Ерехтея, сина Діви. Тому що я, мені здається, і добра вам зробив більше, і зла вчинив менше, ніж будь-яка божа твар».

§ 7. Судді, неотесані селюки, що богохульствували з найменшого приводу, животи надірвали від сміху, почувши цей несподіваний Сократів дотеп. Вони ладні були слухати його ще й ще. А він невдовзі: «Коли вже я, здається, розсудив найправильніше, то мені б належало одержати й вашу платню».

§ 8. Гай-гай! Що тут зчинилося! Судді оскаженілі. Хто костуром махає, хто каменюку вхопив, хто кинувся до бар'єра, щоб уп'ястись у зухвальця пазурами й роздерти його, і всі разом кричать так, що нічого не розбереш. Ви тільки послушайте, він вимагає в них три оболі, їхній чесний заробок! Та що ж це таке? Виходить, задля цього вони, поважні господарі, залишили свої справи, віддавши цілий день порятункові вітчизни? Справа тут зовсім не в грошах... але ж він вимагає, щоб вони переступили Закон. Та коли б вони захотіли, то ні самі б не мали права дарувати свій заробіток, ні держава не могла б його відібрати в них... А цей стариган що вигадав! Ото вже нахаба, ото вже безбожник і зрадник! Ну то хай начувається! За це, коли вже сам Сократ не вибрав собі кару, вони присудять йому за другим голосуванням (знову відповідно до Закону) випити отруту.

§ 9. І тоді він аж засяяв увесь від снаги й сили. Невимушений і спритний, яким більшість присутніх знала його і в пиятиці, і в суперечках, і в бою, він твердо став за трибуною і, підморгуючи хитруватими

очима, висловив, не поспішаючи, те, що вам випадає прочитати нижче.

§ 10. Всі так звані «апології», писані його друзями та учнями, є не що інше, як нікчемні намагання довести, що Сократ був невинний, Закон справедливий, судді — добрі й чесні афіняни, котрі... помилилися, а єдині справді винні в цій історії — оті три негідники, котрі переслідували нещасну жертву.

Частина перша

Котра воно година?.. Вже далеко за полудень! Цілих шість годин минуло, а я так нічого й не почув! Роки, знаєте, притупили мені слух... Мав би Одиссей мій гандж, то не треба було б йому конопатити вуха воском і прив'язуватися до щогли, аби не чути знадливо-солодкого співу смерті. Хоча той спів, коли вірити переказові, озвався відлунням у глибині його душі, і потім Одиссей чув його все своє життя.

§ 2. Та нехай би я мав і десять вух, і всі здорові, однак нічого не зміг би почути. Я розгубився перед вами — адже вас так багато, що в очах рябіє. Мені здалося, ніби я на тому світі, і мене мертвого судять з півтисячі Плутонів. Тому я й усміхався покірно. І все це сталось від страху, розгубленості й глупоти! О!.. чую, як затрепетало в моїй душі патріотичне почуття. Бо й я не позбавлений цих великих чеснот! І, звичайно, там, де пустить коріння ця Трійця (глупота, розгубленість і страх), там Закон має силу, а народ щасливий.

§ 3. Отож, я нічого не чув, бо розум мій був скутий. Раніше він знай пускався собі в далекі мандри до чудесної країни, куди ні птах не залетить, ні корабель не запливе, бо взагалі її й зовсім не існує. А звідти він завжди повертався оглухлий, засліплений, скутий нестерпним болем. Бо то була країна Ідей, о мужі

афінські! Того, хто ступить у неї, спіткає таке ж нещастя, яке спіткало Тіресія, що побачив Палладу голу-голісіньку: він осліпне назавжди!

Тепер я розумію, що по-справжньому мудрий лише той, хто спроможеться побачити і зрозуміти свій ніс. А я ніколи навіть і не підозрював, що він існує, хоч усі й брали мене на кпини, мовляв, він у мене приплюснутий, як у мавпи чи цапа. Отже, я нічого не чув, бо знай вивчав свій ніс, щоб стати мудрим.

§ 5. Звичайно, я перебільшую. Не може бути, щоб я не чув анічогісінько! Доловлювало й моє вухо час від часу то лайку обвинувачів, то ваше лихослів'я. Та я тільки сміявся сам собі на дошкульні відповіді, що спадали мені на думку. Але тоді я не міг їх висловлювати: закон забороняє перебивати промовця. А тому, щоб нарешті виповісти їх вам раз та гаразд, мусив я кріпитися, як ото зимовими ночами, коли переїщить дощ і віє пронизливий вітер, дехто так кріпиться, що мало не лусне, аби лиш не виходити надвір справляти нужду. Та коли настала моя черга говорити, я геть забув, що мав вам сказати, а пригадувати мені ліньки.

§ 6. Але найкраще я розчув те, що ви засудили мене на смерть. Правда, я й так знав, який буде вирок, бо глибоко переконаний, що наш час — час занепаду. Та хоч би я й не знав вироку, мені неважко було б угадати його. У ваших сонних очах нудьга, вас змагають позіхоти, а це недвозначно свідчить, чого я заслужив. Отож і не було ніякої потреби заставляти цього бовдура, вашого оповісника, ревіти мені у вухо. Та навіть якби ви й не були сонні, ви все одно засудили б мене на смерть. Погляньте-но на обвинувачів! І на виду гарні, і розкішно вбрані — одразу видно: значні персони! Патентовані патріоти! Хазяї, світила Республіки!.. А тепер погляньте на мене! Оце вже красень! Бридка пика, голодранець, нікчема, невдаха, справжнє тобі лайно, і раптом — «наймудріший з мужів!» Куди

мені подітися? Хай би вже земля розверзлась і поглинула мене!.. Та я й сам, якби був на вашому місці, посоромився б не засудити себе на смерть, попередньо добряче вибивши різками, і вважав би, що і те, і те — мені велика честь.

§ 7. Але їхні душі незрівнянно перевершують їхній вид і вбрання красою та багатством! Адже чому вони зволили вимагати моєї смерті? Для блага держави? Та вони ж не матимуть ніякого зиску від того, умру я чи житиму. Ні полів моїх — яких у мене й немає — не хотіли вони прихопити собі на аукціоні за безцінь, ні заставити мене розщедритись на грошенята (бо де б я їх узяв?), щоб вони забрали назад свій позов, ані зробити вдовою бабу Ксантіппу, щоб потім — ото щастя! — одружитись на ній комусь із трьох. А хотіли вони, о мужі афінські, моїм падінням укріпити в ваших душах уже добре підупалу Доброчесність. І коли б не правдивість і чистота цих проводирів народу, обвинувачували б їх, а не мене, і обвинувачем був би я.

§ 8. Кого не вражає своїм могутнім виглядом чинбар Аніт? Звитяжний стратег! Ви послали його з тридцятьма кораблями рятувати Наварин, а він сховався отам за мисом Малесм (бачте, супротивний вітер!) і, дочекавшись, поки впала фортеця, зберіг свою шкуру цілу й неушкоджену. Ремесло, бач, змушує його цінувати шкури дорожче, ніж «смерть за вітчизну». Але весь свій стратегічний хист він показав, коли його судили як зрадника. Тоді він, хто беріг життя заради грошей, не поберіг грошей заради життя. І тодішні судді виправдали його, бо він якнайкраще пасує і до них самих, і до звичаїв демократії, і до супротивного вітру, що виявився таким сприятливим для нього.

§ 9. Лиш одного я йому не прощаю: того, що він заплатив цілу міну¹ правникові Полікрату, аби той

¹ Міна — давньогрецька одиниця ваги (436,2 г); грошова одиниця в 100 атічних драм.

написав йому обвинувальну промову, яку він виголо- сив так артистично. Було б йому, бідоласі, прийти до мене, я йому зладив би далеко кращу (принаймні, ро- зумнішу), а взяв би удвічі менше. Коли вже я спро- мігся тими двома словами, які я сказав на свій захист, розлютити вас так, що ви засудили мене до смерті, то далеко більшого я досяг би, обвинувативши сам себе, як оце я й зроблю тепер. А гроші мені потрібні, щоб купити отрути вищої якості й замовити собі труну з горіхового дерева — хай пані Сократиха лусне з за- здрощів, адже вона завжди мала мене за ніщо!

§ 10. А Лікон, оратор? О, так, хіба може бути оратор лише талалайком? Тому ж ви й призначили його стра- тегом і довірили йому захищати Лепанто. Але він, знаючи, що таке патріотизм, продав фортецю ворогам за кілька срібляників. І після цього ви повірили в те, що він не міг нічого вдіяти супроти Долі, яка правує й богами, себто супроти грошей, що правлять і Долею! І цей уславлений рятівник видає закони, які стоять на сторожі життя, честі та майна народу, тобто його власності, і які вбивають зрадників, тобто тих, хто не годен продавати вітчизну!

§ 11. Якщо ці двоє хизуються тим, що їх справед- ливо вважають «улюбленцями міста», то третій — то вже «коханець міста»: «Мелет, Мелетів син, пітієць, вважає, що Сократ, Софронісків син, заслуговує смерті!» Напахчений Мелет, безславний віршомаз, але ж уславлений «отой, самі розумієте...» А таки вдатний хлоп'яга! Погодився за якихось там кілька сотень підписати обвинувачення і взяти на себе, коли б ви раптом виправдали мене, всю вину за «зневаження честі», — наче він, горопаха, колись її поважав.

§ 12. Куди мені з ними тягатися! Я ж нічого не зро- бив для вітчизни. Ні Наварина не зраджував, ні Ле- панто не продавав, ані в струменях Кефіса не відда- вався таїнствам Афродіти чоловічої статі! І хоч скільки

разів ви нав'язували мені якусь посаду, я завжди йшов супроти звичок інших архонтів і супроти забаванок юрми, чи то через те, що був такий кручений, чи то надміру відвертий. Та ще до того, як ви поклали собі прославитись, порішивши мене, я вже тричі був на волосинку від подібної комедії, двічі за доброї пам'яті часів демократії і одного разу за тридцяти тиранів. Та якби навіть мої обвинувачі й не були такими великими людьми, а я — таким нікчемним, то й тоді вашої мудрості та безгрішності стало б на те, щоб засудити мене. Ви ж усі тут найдостойніші з достойних! Один в один. «Зевсові судді!» Душа й розум. Без химер і марнослів'я. Раз — і готово! Тим-то й смертний вирок ви виносите з такою легкістю, з якою витягуєте пальцем з носа козу й ліпите її там, де сидите.

§ 13. А ось голова товариства захисту Моралі, який не дасть двом собакам знюхатися на вулиці, а свою дружину потайки віддає сутенерам, ще й підглядає! А онде Свиннар із Лепсіни, так натоптаний, що геть круглий і спереду і ззаду, ще й білісінький як зовні, так і всередині,— він знай розповідає про тасмниці богині, але й словом не згадує про те, як її лани та оливкові гаї стали його фамільною власністю. А ось і великі торговці зерном та судновласники Пірея, любі братчики Сорокапалі (один лихий, другий недобрий); ці теж гарненько прилаштувалися: кожного року їм щастить стати «охоронцями збіжжя», щоб самим визначати ціну на зерно, борошно та хліб і перевіряти вагу гир у інших — ану ж раптом обважують! А ось і лихвар Кседавелон з Кіфісії, який лупить шкуру з бідноти, але ставить олтарі богові Милосердя! І їсть лише вівсяний хліб та гнилі оливки. Він увесь обсипаний чиряками і знай чухає ті місця, куди йому аж просяться роги та ярмо. Ось і Цнотливчик із Колоно, франтуватий напахчений чепурун, але ж і незмінний щорічний збирач податку з проституції, податку, який

платять йому навіть його брат і коханка. А он і незрівнянний «сиротожер» Добросердий — він вигнав на вулицю дітей свого брата, а тепер плаче, що вони його об'їдають. Онде й Трасей, Клеонів молодчик, який з п'ятнадцятьма іншими робив засідки, щоб відлущувати когось чи й спровадити на той світ, а коли часи змінилися, він перепудився і тепер запевняє, що розкаюся і стане ченцем, аби врятувати свою душу! А ось і славнозвісний кривоприсяжник Правдивий, який наїняв десять помічників і відкрив поряд із судом свою контору, щоб не прогавити жодної з безлічі справ. А ось і...

(Здіймається гамір, чути погрози, крики «Геть!», «Геть!»)

§ 14. Яке там «геть» та «перегеть!» Даремно репетуйте!.. Устигнете показитись, бо я вас розмалюю ще й не так. Ви, бач, злякалися, що я викрию по черзі паскудство кожного з вас. Але заспокойтеся... По-перше, я ж не бачу далі другого ряду... По-друге, звідки ж мені знати всіх вас на ім'я?.. І якщо б на душі кожного з вас було лише з десяток нищих справ (та що там з десяток — хай навіть зо три!), то їх сума становила б тисячі! То хто ж здатен переповісти їх усі до одної? Мені пришили всього-на-всього три гріхи, та й то знадобилося цілих шість годин, щоб утовкмачити їх вам у голови і щоб ви повірили в них!.. І, зрештою, чого вам злитися, що я викриваю вас? Адже ви є Закон,— Закон і вчора, й сьогодні, й завтра... А коли б хоч хто із вас був чистий, то Закон упав би й розсипався на порох.

§ 15. І ніхто не каже мені: «Бач який! Стільки років торочив нам, що дух править матерією, а душа — тілом і що ти, Сократе, зважаєш не на думку юрби, а на думку філософів (тобто, на свою власну; бо для

тебе всі інші — софісти!). А тепер, коли тобі припекло, ти поспішив усе те забути і аж нестямився від словоблуддя та ще й ласхся». Але я нічого не лаю й не вихваляю! І мені не шкода, що я помру безневинно, як і не було б соромно вмирати винним. Мені байдуже, що я сьогодні стану вільним завдяки підлості законів, як було б байдуже й поступитись вам місцем під сонцем через кілька місяців чи років за велінням Природи. До того ж я вам і вдячний... Переходячи урочисто, під звуки сурм, із одного Ніщо в інше, ще достеменніше Ніщо, я від душі сміюся з вас і з самого себе. Бо так воно є! Мислю — значить сміюся.

§ 16. А як подумаю, що ви скаженієте, мов собаки, від моїх слів і не можете нічого мені зробити, навіть утекти звідси, бо тоді ж ви втратите свої три оболі¹, то аж танцюю від зловтіхи. Я люблю вас, мені так і хочеться обійняти й розцілувати вас, ще й сльозу пустити, як ото розчулені п'яниці...

Але як би ви перепудилися, коли б уявили себе хоч на мить на моєму місці. Ну от уявіть собі, що вас спершу зв'язали, а потім силоміць напоїли отрутою! О, чуєте? Вас уже пронизує біль, тіло судомить, очі скляніють, з рота йде піна, крижаний холод сковує ноги, повзе вище, впливається пазурами спершу в живіт, потім у серце... І все! Кінець!.. Що це ви мацаете свої животи, о мужі афінські? Вони гарячі, як черинь. Тільки зовсім не від отрути, а від того, що в них вирує (або ж скоро вируватиме) безліч дарів божих: козяча печінка, засмажена на вугіллі, солоня чорноморська паламида, свинячі сосиски (добряче наперчені та нашпиговані часником), горіхи, родзинки, вино (багато вина!) та ще й музичні вітри! Ви безсмертні! І були б, так би мовити, ще безсмертніші, коли б з ласки Долі

---

¹ О б о л — давньогрецька міра ваги (0,726 г.); дрібна монета в 1/6 драхми.

ви народжувалися з кінським хвостом, який би махав, наче віяло, направо й наліво, відганяючи мух, що кусають вас саме тоді, коли ви спите або вершите суд, щоправда, у вас це одне й те саме!..

Частина друга

Лиш уявив собі, що ось уже лежу випростаний на лаві, комічно урочистий, як усі покійники, а довкола мене заплакані Магдалини, патріотизм обвинувачів, ваша безгрішність і непорочність законів, то так і розсміявся від усієї душі. Бо, як ви добре знаєте, воші втікають з мертвих і переповзають на живих. І коли я побачив, що й ви, живі, наскрізь просмерділися, мов десятиденне падло (у того пропасниця, у того грижа, в того геморой... сверблячка... сухоти...), а вас усе одно так і тягне видряпати око ближньому, я згадую тварин: ті, що жеруть інших, вважають себе за безсмертних, а ті, яких жеруть, не здатні відмовитись від надії, що колись воскреснуть для кращого життя.

§ 2. Потім я подумав: гей, Сократе, а коли б оце ти не стояв отут на Трибуні «веселий обличчям і очима» й не висміював співвітчизників, а щоб перед ними був твій розпростертий труп і щоб вони судили його, як судять ефети¹ в суді «під Пританесм» неживі предмети: цеглу, шкірки з динь, гаки з м'ясних лавок... Знаєш, що тоді було б? Знаєш? Усі підходили б до тебе, схилили б голови, прощально вдивлялися б у тебе якусь часинку, скрушно хитали б головою й казали: «Шкода, добрий був чолов'яга!.. А подивіться лишень, який він

---

¹ Е ф е т — член судової колегії найвищої інстанції в Афінах; П р и т а н е й — місце, де відбувалися суди над речами й тваринами, які стали причиною чужеї насильницької смерті.

став гарний після смерті! Хитрі очі закрились, м'ясисті губи потоншали, звузився й видовжився приплюснутий ніс... Дивишся й не можеш надивитись!.. А згадайте, яка то була втіха, коли він давав чосу софістам та брехунам, мов лисиць із нори викурював!..

Багато корисного зробив він для держави! Тим-то й не було йому добра... Як спав усе життя на рогожці, так і вмер на ній...

І, між нами кажучи, хто страждає через свої слова й дії, той, може, й дурень, але не шахрай, а хто наживається своїми діями й словами, у того і руки, і душа смердючі... І знаєш, що я хочу сказати? Давай-но влаштуємо Сократові похорон на громадський кошт. Це був би чудовий приклад і нашим дітям».

§ 3. Але ж тепер, оскільки мені не судилося вмерти своєю смертю, ви вбиваєте мене... знов-таки задля прикладу. Вам потрібна жертва... тільки не для того, щоб ваші діти навчилися любити добродійність, а щоб боялися демократії! Вам потрібна величезна жертва, аби спокутувати злочини вчорашньої тиранії й закрити їй шлях до відновлення. А що злочинці втекли, то ви схопили мене, бо я ж «учитель» Критія та твердолобого Теамена, того гедзя, який впікся вам усім, викриваючи владу юрби... Моє тіло (кістки та шкіра) не важить, звичайно, на терезах Немезіди стільки, скільки тіла півтори тисячі вбитих тиранами, але важить моє ім'я, важить моя душа! І коли б вас усіх аж до сотого коліна зібрати в паку й кинути на шальку терезів, то все одно я зтяг би більше...

§ 4. З роками в мене з'явиться багато прихильників і противників,— вітчизняних і чужоземних, сучасних і майбутніх,— які здіймуть великий галас довкола моєї смерті. Мене називатимуть «найдостойнішим з еллінів», «солов'єм муз», «найсправедливішим», «найрозважливішим», «вінцем Еллади». Ваші діти спорудять мені храм «Сократейон» і щороку навесні приносити-

муть мені жертви... До мене йтимуть на прощу, як до бога (мені ж самому ви не дозволяли мати хоча б дешевого, аби власного божка...) А чому?.. Та тому, що одним хотітиметься пришпилити до мого імені й своє, щоб і воно звучало разом з моїм, інші ж натякатимуть, що коли б це були їхні часи, то мене б розуміли й цінували!.. Смішні, та й годі!.. І ті, і ті так узялися б трубити про моє значення, що принизили б вас, вони брехали б і вірили своїй брехні... Ви разом з Законом сповняйте свій обов'язок. Проте ви мене караете не тому, що я порушив Закон, а тому, що я виявився нездатним знехтувати й переступити його!.. «Сократ неправий, бо безсилий і бідний. Він заслуговує смерті!» Ось що слід було сказати в позові.

§ 5. Коли б ви судили мене, о мужі афінські, кожен окремо, ви мене виправдали б, а отак, скопом — ні, не спроможні... Чим більше людей згуртовується, зливаючись у єдине юрмище, тим менше в кожного стає здорового глузду, а більше люті. І хай би вас тут було п'ятсот добірних мудреців — таких собі Сократів, — то ви всі разом не варті були б і половини того, чого вартий один дурень!.. Юрба, громадська думка — це величезний дворовий псюра, припнутий на самісінькому сонці. Він тільки те й знає, що спати або чухатися, але люто кидається на кожного, кому спадає на думку вивести його із звичного стану, звільнивши від ланцюга. Отак і ви, лише почувши наклеп, ніби я руйную релігію, розбещую молодь і геть з глузду з'їхав, схопилися враз на тисячі своїх ніг і заклацали зубами, як Симплегади щелепами, готові на місці розтерзати мене... А коли б я їв вогонь і ковтав шаблі, ніби штукар на ярмарці, ви б не дивувалися, бо вірили б, що насправді їм вогонь і ковтаю шаблі. І коли б я був знахарем і напував вас сечею та напихав гноєм, то вважали б, що завдячуєте мені життям. Ви б це розуміли і платили б мені. Але ви часто чули, як я казав, усміхаючись:

«Я знаю, що я нічого не знаю». Нічого не знаю!.. І ви цього не розумієте... Виходить, я справжній Сатана!.. Від такого можна чекати будь-чого...

§ 6. Я й інших заставляв казати те саме й вірити, що те, що вони знають,— неправда. Я змушував їх шукати істину. Але ви, о мужі афінські, спершу занепокоїлись, а потім оскаженіли... Мовляв, до чого все це може призвести? Вам добре відомо, що чим менше думає громадянин, тим він розумніший, і чим менше говорить, тим вільніший. А коли раптом якийсь мудрагель ні з того ні з сього відкриє, докопуючись до істини, що правильніше буде їсти, ніж голодувати? А коли до того ж йому самого цього безумства видається замало і він почне горланити про нього? Отож виходить, аби не дати знятися бурі, ви вирішили зупинити злі вітри. Але ж злими (тобто добрими) вітрами ви завдячуєте софістам. Я ж тоді, яко нікчемна Громадська Думка, почав гавкати на них і кусати їх за ноги... Тоді ви, щоб розправитись нарешті зі мною, приліпили мені ярлик софіста над софістами!.. Та, на жаль, я ним не був...

§ 7. А щоб покінчити зі мною якомога швидше, ви приклеїли мені ще один ярлик: нібито я безбожник!.. Коли б то я ним був!.. Безбожність ви вважаєте за найпевніший засіб роздратувати Собаку, щоб він кидався захищати зубами ваші матеріальні вигоди. Ворогів вашого добробуту ви дуже тонко перетворюєте на особистих ворогів Собаки. Щоб позбавитись Алквіада¹, якого любив народ, зачарований його красою, багатством та розбещеністю, ви звинуватили його в безбожності. І народ, цебто Собака, забув свою любов і переслідував його на край світу. Бо ви привчили народ чекати благ від неба, а не вимагати їх у вас! Забрати

---

¹ Алквіад — політичний і військовий діяч Афін, родич Перікла, учень Сократа.

в нього цю марну надію — значить забрати все! Тому він і шмагує того, хто забирає!

§ 8. Коли б ви прийшли до мене в дім, то побачили б на стінах ікони, запалені лампадки, наші весільні вінки в бляшаній коробці. А в церкві можна було бачити, як я цілую руку попові. І вам цього виявилось мало? Але що вам до того, вірував я чи не вірував? Досить, що збоку я видавався релігійним... Щоправда, я дозволив Ксантіппі обвішати стіни іконами: не хотів устрявати у сварку з нею та з Собакою, чи то пак Юрбою. Та й руку попові я цілував на очах у всіх, аби лиш подратувати його, щоб він думав: «Ти ба! Цей нечестивець навіть мене перевершив у облудності!»

§ 9. Я вже казав, що в мені живе такий собі божок, мій проводир. Я змушений був так казати, щоб простаки могли пояснити собі, чому моя голова розумніша за голови моїх співвітчизників!.. Але це аж ніяк не означає, що в такий спосіб я руйнував релігію. Адже існує стільки малесеньких богів (як мурашки...), яким нема ні ліку, ні імені... І якщо в кожному джерелі, в кожному дереві, у кожній дірочці гніздиться по одному малесенькому божку, то чому б не гніздитися їм і в Сократі, котрий для богів незрівнянно достойніший притулок, ніж якийсь там камінь чи яма з водою, чи головешка з печі,— та й взагалі ніж перша-ліпша дірка?

І якщо в будь-якого безумця може вселитися бог, котрий доводить бідолаху до божевілля, то чому б у мудрого Сократа не вселитись богу, котрий зробить його ще мудрішим? І якщо всі хвороби, і пияцтво, і сон, і мрія, і смерть, і навіть нежить та кашель — боги, то чому не може бути богом Насмішка?

§ 10. Припустимо, що моїм божком було якесь нове створіння... Але ж усякі кастровані попи зі Сходу, прибившись до нас, підсовують вам і своїх безпутних богів, як оті Сабазія, Котіто, Афродіта, і ви приймаєте

їх і з радістю поклоняєтесь їм. І якщо задля цих богів ви одягаєте спіднички та мереживні штанці й танцюєте так, ніби показилися, крутячи животами й стегнами, як жінки; і якщо ви вважаєте за богоугодне діло присвячувати своїх рабів та рабинь і навіть своїх дочок і самих себе Афродіті, Афїні, Аполлону й віддавати «священну плоть» охочим до неї, аби справно текли грошенята до проповідників, Евмольпідів¹ та всього попівського кодла, щоб жилось йому на дурничку, то чим же завинив мій сумирний божок, який сидів у мені стримано й розважливо і тільки підштовхував мене до пошуків істини, не вимагаючи ні приношень, ні храмів та жертв? І не примушував вас скидати штани йому на догоду. І коли б я зрештою помер, то й він пішов би зі мною, щоб ніколи більше не повертатися в вашу прокляту країну!

§ 11. А ось що думають зараз найзаможніші з вас: «Я гуляю триста днів на рік, пиячу, погряз у бруді, б'ю свою жінку, обкрадаю церковну кружку, займаюся контрабандою, обважую покупців, даю брехливі клятви, плету інтриги й нікому не заважаю! Я не навчаю інших безбожництву! Може, я й не вірую. Але ж Юрба?.. Ці дурні гнойові жуки, ці засмальцьовані портові миші, ці вічно голодні базарні собаки,— тільки-но вони перестануть вірити в бога, хто їх тоді стримає? Спершу хай стануть культурними!.. Але на сьогодні й це ще передчасно!.. Отож релігія є підвалиною вітчизни й моралі. Народ, утративши страх божий, кинеється віднімати гроші й майно — «чужу працю» — і посадить на палі своїх сторожів!..» Ні, це вам не підходить, ви не хочете, щоб народ наслідував вас. Тому ви й кидаєте йому до ніг мій нікчемний труп. Мовляв, хай народ пам'ятає, що безбожність — величезна провина...

---

¹ Евмольпіді — один з двох жрецьких родів у стародавніх Афїсах.

§ 12. Але ж я руйнував і мораль! Розбещував дітей! Тільки ж яких дітей? Усім моїм учням уже за сорок... Та й ціякі вони не «учні», а мої друзі... Якщо ж мене й запопадали діти, то я не міг їх проганяти... Дітям потрібні жарти і сміх. Філософії й подібних речей вони терпіти не можуть, тому насміхаються з учителя, у школі їм нудно й вони втікають з неї!.. Ви кажете, ніби я навчав дітей, що вони мають право зв'язувати й бити своїх батьків, коли ті пиячать, викидають гроші на азартні ігри та жінок або коли дитиніють чи безумствують. А я ж дітям цього не казав; я казав це батькам! Невже не видно різниці?

§ 13. Ви спитаєте: «А як з Алквіадом? Хіба Алквіад не був твоїм учнем?» Але хто б же не хотів мати такого учня? Красень юнак, багатий, жвавий, родовитий, трохи навіжений, капризний і непокірний, та понад усе — найрозумніше дитя Афін! О! Він куди сильніший за мене! Біля нього я навчав свою душу перемагати пристрасті... не губитися перед багатством, красою й молодістю... Тобто, це я був його учнем, а не він моїм. І дійшло до того, що я повірив, а далі став і проголошувати, що духовна любов — тобто не фізична — очищає душу й породжує ідеї!.. Тому я й кричав, що треба закрити шинки й храми Афродіти. Та ба! Тоді розгнівались громадські скарбники й попівське кодрло, бо це ж применшило б їхні прибутки. І мене звинуватили в тому, що я руйную... грецьку сім'ю!..

§ 14. Що? Я був небезпечний для Республіки! Я небезпечний, а ви — Республіка!.. Але небезпечних, о мужі афінські, не судять. Їм або по-рабському поклоняються, або їх підло вбивають. І всіх, хто стає небезпечним, тобто, кого поважає народ, ви встигаєте вигнати з країни. Якби я був небезпечним, ви б підіслали кількох наркоманів, щоб вони мене зарізали; ви підкупили б моїх кухарів, щоб вони вкинули сулеми мені в їжу, в вино чи в каву...

Небезпечно не судять і він не захищається. Він сам судить і вбиває. Бо в його руках влада! І тільки коли він її втрачає, ви можете його судити, та й то, якщо насмілитесь... і якщо спіймаєте його!

§ 15. Небезпечними були Пісістрат і його діти, Алківіад, тридцять тиранів. Став би й Кілон, якби йому вдалося захопити владу, і Арістид, якби він був менше «справедливим», а більше негідником. Ось отакі вас оббирають, убивають, висилають ще й називають «зрадниками». А ви ні пари з уст! І якщо б я, замість того щоб молоти язиком на базарі, повбивав вас тисяч із сорок та закликав ворогів під Афіни, щоб вони хапали вашу худобу, рубали оливи, витоптували виноградники, палили поля, а ви б, зачинені у фортеці, здихали з голоду, холоду й холери, та якби відправив на заслання кілька тисяч вас, найзаможніших, щоб прибрати до своїх рук ваше майно, та якби відчинив міські ворота підлим морейцям, азіатам чи будь-яким іншим мерзотникам, щоб вони посадили мене вам на шию як рятівника, хто посмів би тоді заїкнутись про мене — не те що судити? Всі авантюристи збіглися б до мене й стали б моїми підлабузниками. А «щирі патріоти» билися б лобом об стіну, що самі не встигли зробити щось іще гірше й розбагатіти ще більше.

§ 16. Ні! Ви не злякалися Сократа, ви хотіли його смертю залякати інших! Ваша республіка ледве стоїть на ногах. Довгі мури Афін і Пірея розвалюються, хоч плач. Кораблів ви вже не маєте. Союзників, з яких можна було б правити данину, теж уже нема. І, незважаючи на всі ті страти й заслання, до яких ви вдавались, поміж вас причаїлося багато таких, які нудьгують за добрими часами тиранії, бо тепер вони втрачають усе, що нажили тоді, а ви тим часом повертаєте собі все те, що втратили тоді. Хто дорвався до корита, той боїться змін, а кого прогнали, той прагне їх і готує, як тільки може. А темному народові що ті, що ті —

однаково, бо йому доводиться відшкодовувати збитки і тих, і тих; те саме спіткає його як за незаконних, так і за цілком законних режимів, як за тиранії, так і за свободи. А щоб він нічого не розумів і не бунтував, ви йому брешете й залякуєте його. Є народи, що живуть у лісах; вони не мають законів, їдять своїх вошей і над усе люблять свободу. Варварські народи! Ось ми живемо в найчудовішій державі світу, маємо найрозумніші закони, не їмо своїх вошей і любимо шахраїв, які їдять нас.

§ 17. Тридцять тиранів хапали й убивали людей без суду і слідства. Вони скасували закони, суди, народні збори, мовляв, ми ж і є «влада народу»! І утворили парламент із бандитів та горлорізів. «А цього ми прикінчимо!» Раз — і все. Вони відчували, що довго не втримаються, тому поспішали. А ви хочете залишитися назавжди, тому дотримуєтеся хоч сяких-таких формальностей. І заради цього ви вирішили надати політичні права лише родовитим та заможним, щоб тримати п'ять тисяч бідняків подалі від скарбниці.

Тирані ліквідували свободу слова й викладання ораторського мистецтва, ви ж узялися ліквідувати свободу думки і викладання філософії. У них ви перейняли це дешеве й швидкодіюче знаряддя смерті, це смердюче зілля, яким хочете напоїти мене сьогодні. То що ж таке ваша демократія, як не замаскована тиранія?

§ 18. Чую, хтось кричить: «Ми не крутимо, як софісти. Ми діємо по закону». Та я ж і кажу, що тільки переступивши закон, ви не змогли б судити мене несправедливо. Адже закони існують на те, щоб карати потерпілих, а не злочинців, та ще не давати пограбованим грабувати й собі. Закон — це воля сильних і слабість безвольних. «Справедливість — не що інше, як вигода для кращих». Я й сам приблизно щось таке

відчував, але отой Пол устиг виголосити це перший і змусив мене виступити із спростуванням. А тим часом нашою мовою «кращій» — те саме що найсильніший.

І Солон не соромився хвалитись, що він навів порядок у розбурханій державі, бо керував, «надавши закону не лише суворості, а й справедливості». Інакше кажучи, він суворо дотримувався справедливості, тобто вигоди найсильніших.

§ 19. А хто такі найсильніші? Це зовсім не ті, хто має міцне й натреноване тіло: ні тобі Мілон, ні Геракл,— тупий на розум Геракл, який став, незважаючи на свої сталеві м'язи, посміховиськом для безпутної дівки: опудалом у спідниці, ще й з веретеном. І не ті, хто має найздоровіші й найнепотрібніші мізки: філософи, сатиричні поети і всілякі мізантропи та старі мерзотники. І не ті, хто найсильніші духом: якийсь Прометей, якийсь Леонід, якийсь Кінегір — ліричні особи, виплоди уяви боягузів! Злодії — ось хто завжди і скрізь — найсильніші.

§ 20. «Байки»?.. Е, чекайте, зараз я й баєчку розповім, щоб трохи розважити вас! Чи давно було, чи недавно, а тільки злодії найбільшої в світі держави, коли вже добре розбагатіли, вирішили владнати своє життя. Вони переловили бідняків держави, зігнали їх на площу і сказали: «Руки вгору! Ми бажаємо вам добра. Ми не відберемо в вас ні лопат, ні кайл, ні сокир, пі торбин із об'їдками, ні ваших драних вошивих сорочок, ні ваших халуп з дірковими покрівлями. Ви вільні (Руки вгору!). Вільні жити, як вам заманеться, вільні натоптувати капшук, пиячити, танцювати, плодитись і вмирати. А ми вас навчатимемо... істин! Ми дамо вам багату уяву й чутливе серце; ми дамо вам безсмертну душу. Хто прагне слави — хай прославляється, як уміє: пише вірші чи там клепає теорії. Правити будете ви, народ! Ми вами тільки командуватимемо. Ми стояти-

мимо на сторожі вашого життя, вашої честі й вашого майна,— одне слово, на сторожі вашої свободи. Ви будете працювати: займатиметеся чим хочете, де хочете і коли хочете. Ми вам даватимемо роботу — як тільки ви її знайдете,— а ви віддаватимете нам свою працю. А щоб вам не здавалося, ніби ми поводимося з вами несправедливо, ми оплачуватимемо державі, тобто нам самим, усе те, що ви створите своєю працею!

§ 21. І над вами, і над нами будуть ті самі боги. Вони велітимуть вам працювати й не їсти, а нам сидіти й їсти. І над вами, і над нами будуть ті самі закони: ми вам їх даватимемо, а ви голосуватимете за них як парламентарії, і застосовуватимете проти себе як судді. А щоб з інших континентів і морів не налітали пірати й злодюги та не віднімали у вас ваше мізерне майно, не забирали вас, ваших жінок і дітей у рабство, ми вас озброюватимемо й навчатимемо воювати, щоб ви могли захищати своїх богів, самих себе і нас, тобто вітчизну. Вам належить гинути, нам — жити. А оскільки ви самі не здатні будете зрозуміти власні інтереси, щоб захищати себе, ми примусимо вас до цього силоміць. (Руки вгору!) Єдине ми вам забороняємо: красти одне в одного. Бо інакше ви можете красти і в нас».

§ 22. І отаким чином народ вільно працював і вільно мислив. І радісно співав по шинках, як дрозд на гілці (у клітці!). А його рятівники вилежувались горілиць по теплих палацах узимку та під квітучими деревами влітку і цілий гурт гарненьких жіночок ськав у них на потилиці й лоскотав за вухами (добре збуджує!). І добробут рятівників був могутністю вітчизни, а їхнє нахабство — спокутою. І якщо народ, утративши терпіння, іноді проганяв їх геть, то відразу ж шукав інших, які могли б так само його обдирати: він уже не міг ні жити, ні мислити без «рятівників».

§ 23. Смістесья, о мужі афінські? Що ж, воно й не дарма. Такої дивної держави ніколи не було й ніколи

не буде! Це, як бачите, лише баєчка. Але ж ви зараз запитаете, яка мораль? Де ж мені її взяти!.. Та ось що я вам скажу: «Горе тому громадянинуві, який, дійшовши до відчаю, покладається на милість божу й на закони злодюг: він сам себе перетворює на раба».

Частина третя

«Чого й чекати від бридкого вилупка з отруйною душею, що схитнувся з розуму? Тиняючись, як бродячий пес, цілий день по базару, він знай чіплявся до людей, зайнятих своїм ділом. Це вони, бач, винні, що він докотився до такого мерзенного стану! Від нього всі врозтіч, хто куди: така мармиза присниться — не прокинешся!.. І після цього він ще похвалявся, що не вимагає плати за свою мудрість!.. Тільки цього нам і не вистачало! Сам чіпляється з тою своєю мудрістю, а ми повинні платити!.. Ну, ось тепер ми йому й заплатимо, чого заслужив! Ніхто від цього не збідніє й не розбагатіє, та зате буде на одного зануду менше!»

§ 2. Ви, о мужі афінські, приймаєте опудала за справжніх людей, а вітри — за богів, я ж сприймаю людей як підробку під опудала, а богів — як вітри. Ви уявляєте, а я бачу. Бачу, тому що маю більше розуму, більше, ніж у будь-кого досі у вашій країні. І оскільки я вмів бачити, то все, що поставало перед моїм зором, було чорне й потворне. А коли я розумів, що навколо мене зовсім не душі й не духи, а справжні мішки з лайном, і що життя не має іншої мети, крім смерті, я облишив пошуки щастя й не пробую стати кращим — я вже став ним! Спокійно й легко поклався я на свої слабинки — на свою силу! Я, нероба, відверто кпинив з вас, а потай — із самого себе, намагаючись забути день сьогоднішній, минулий і прийдешній, тобто смерть.

§ 3. Я не Аполлон, щоб здирати з вас шкуру тупим ножем; я син повитухи, тобто найнижчого роду. А тому я щодня дер із вас шкуру своєю мудрістю — насмішкою! Ви від цього не ставали кращими, я тільки доводив вас до оскаженіння й розумів, що рано чи пізно ви мене з'їсте... Так, я висміював і свою мудрість: «Я знаю, що нічого не знаю», дебто «те, що я знаю, нічого не варте!» Тому я й не гаяв часу на записування своїх думок. Коли б я їх записував, ви палили б мої книжки на площі, як спалили книги великого Протагора. Зневірившись у всьому, я з радістю віддався вам, щоб ви мене вбили.

Я не скористався задля порятунку ні політичною силою, ні грішми друзів, ні брехнею, ні правдою. І коли б ви залишили двері моєї тюрми відчиненими, я не втік би. Навіщо? Пожити ще трохи? Невже ви думаєте, що старіючи дедалі більше, я міг би в передсмертній агонії злякатися, розкаятись і покликати попа, щоб висповідатись? Який сором!

§ 4. «А чому ж ти не дер шкури спершу з Ксантіппи, яка лупцювала тебе пантофлею?..» Та тому, що я був філософ! Я визнавав її правоту. Я звалив на неї, бідолашну, всі домашні клопоти, а сам ганяв по вулицях в компаніях архонтів: з Алквіадам, з Періклом, з Крітоном, з Каллієм Багатим... Розважався собі всмак. А діти бігали босі... Вона ж виховувала їх так, щоб вони стали «гідними громадянами», як оце ви. Коли вони лаялись, брехали і лазили по сусідських садах, вона їх не била, а коли вони спотикалися, забивалися і дерли одяг, то вона була нещадна. «Не вчіться у свого безпутного батька». Звичайно, ми мали свою хатину, курник і порося в дворі, п'ятсот лоз аж біля Гуді та штук сорок олив. І про все дбала вона одна, все сама робила. То хіба ж це життя? З роками, бідолашна, стала нестерпною! Сварилася з сусідками за будь-яку дрібницю. (Я зарані втікав з дому). Як тільки вона

з'являлася біля джерела із своїм цебром, усі жінки відходили вбік, щоб вона набрала перша. Всі боялись її язика й нігтів.

§ 5. Мало того, що вона отак мучилася стільки років, так я ще взяв та й одружився, шістдесятирічний бовдур, на Міртулі, онуці Арістіда Справедливого, добрій душі, як і її дід, і зовсім недосвідченій дівчинці — в неї ще й молоко на губах не обсохло. І невдовзі я, весело нашіптуючи свіженькій оленичці всілякі дурнички, зробив їй без особливих зусиль двійко діток, та ще й хлопчиків! На дугою зігнуту Ксантіппу я вже й не дивився. А вона стала гіршою від лютого звіра. Щодня тягала бідну дівчину за волосся, дряпала й залишала голодну. Ну а мені — і не заїкнись! Отож бідолаха змарніла, виснажилася і споганіла. Я і її покинув — вона вже не приваблювала мене. І внадився до Аспасії, до Теодоти, в гімнастерії... Звичайно, я винен, але куди більше винен закон, який велить нам одружуватись удруге, щоб постачати вітчизні солдатів. Нещасні створіння!..

§ 6. Працювати!.. Але що ж би я робив? Замолоду я працював мармурником біля свого батька. І оскільки мене пекла жага до жіночого тіла, я, щоб якое заспокоїти душу, взяв та і витесав голих Харіт, у яких вірив і яких бажав. А скінчивши труд, відчув, що закохався в отих мармурових дівчат... Згодом я часто підіймався на Акрополь, щоб побачити їх знову й заново пережити колишнє почуття. Але тепер у мене вже немає такої сверблячки, як замолоду, і я вже не вірю ні в богів, ні в твори Мистецтва... Найбільше, що я міг би зробити тепер, — це відкрити майстереньку при дорозі на цвинтар, щоб виготовляти й продавати мармурові хрести та янголів для надгробків... І тільки сміятися з усього цього. З великого розуму самі клопоти. Він зв'язав мені руки: нічого не можу робити. Хіба що «працювати» отак, як ви: сидіти собі отут з вами

та змагатися, хто кого обдурить та хто дорожче продасться.

§ 7. Свого часу, коли честь вітчизни і список призовників покликали мене вбивати ворогів або бути вбитим, я кидався в бій першим, а залишав його останнім і в душі сміявся з війни. Я уявляв, як мої товариші метнуться по навколишніх селах убивати мирних жителів, грабувати все, що потрапить під руку, і гвалтувати жінок. А мені не було рівних у п'ятиці. Я міг пити чашами по двадцять годин підряд, і, коли все моє товариство вже валялося горілиць чи долілиць у блювотинні, я, твердо стоячи на ногах і гордо підвівши голову, забував про всі свої знегоди, вітав сонце, що сходило, як диво, і байдуже плював на береги Лети. А в Коханні — що вам сказати? Ви ж самі прозвали мене божественним цапом, тобто сатиром. Лише до їжі я не був такий охочий. Їв раз на день, та й то мало. Адже був я дуже товстий, і це могло мені зашкодити. Я не дозволяв собі набити кендюх, бо хотів, щоб голова була свіжа і працювала жваво.

§ 8. Хто багато спить, а їсть мало — овочі, квасолу, щавель та вівсяний хліб, — у того ніколи не буває запору. Кров його не іржавіє й не прокисає, у нього не буває ні прищів, ні чиряків, ні геморою. Вранці на зорі я ходив у далекі поля. Вибирав там де-небудь гарненьке місце край соснового лісу, на сонці — щоб бачити його, щоб воно сліпило мене, і з благоговінням приносив цілу гекатомбу Матері-богині. І богиня записувала це у свою бухгалтерську книгу. Вона прояснювала мої очі, загострювала розум, дарувала мені чудовий настрій і дивовижну витривалість. О! Я не став би такою великою людиною, коли б мої нутрощі мали хоч найменший гандж. Я мав шлунок, як у індика. Я міг ковтати й перетравлювати горіхи в шкаралупі, іржаві гвіздки й цілі пригорщі піску. А подивіться на мої зуби! Тридцять два — білі, як мигдаль... Та все одно їв

я мало. Таким чином, я міг не працювати, цебто не займатися політикою.

§ 9. То чому ж я, маючи таке здоров'я та стільки доброго гумору, не сіяв довкола себе добра й радості, а тільки бризкав отрутою та жовчю? Тому що мав великий розум: я бачив вас наскрізь, так наче ви скляні. А оскільки я знав, що самому мені вас не виправити, я висміював вас. О! Висміювати — це далеко не просте діло! Це водночас і гра, і мистецтво. Для цього треба мати багату уяву, критичний розум і життєвий досвід. І треба вміти грати всім цим легко й чисто, без натуги. Насмішка — це не початок, а кінець філософії. Треба пережити драму думки і безнадії, щоб прийти до сміху — до гіркого сміху. Якщо зможеш дійти!

§ 10. Здебільшого я намагався уникати вас. Ходив собі то до моря, то на палестри. Діти, їхні міцні, стрункі, мов колоски, тіла навівали мені забуття так само, як весняними ранками навіває його безмежна морська далина. Сміх, крики, завзяття... веселий вітер злегка п'янили мене, і я поринав у солодку меланхолію. Мені хотілося стати пустотливим дитям, кортіло скочити й кинутись у хмару куряви, повалятись разом з іншими в пилюзі, як валяються віслюки з сідлом на спині улітку, і ревіти, ревіти! Якби в таку хвилину хтось переді мною почав корчити з себе розумаху, я роздер би його живцем. З палестри я йшов попід стінами, понурий і задуманий, і лічив свої кроки...

Десять... триста... тисяча... дві тисячі... І непомітно для себе я опинявся раптом на левадах. Ось тобі! Ось тобі! Ось тобі! Я молотив палицею по траві, аж поки прибивав її до землі. Зігнавши таким чином злість, я забував, що ні мені не стати дитиною, ні вам — людьми.

§ 11. Весна! Золота пора для бідняків... Лише навесні мої тіло й дух жили повним життям. Усе моє ество співало й кипіло радістю, як над водою трепета, що

рлять під спів птахів і стрекіт цикад. А під тополею при корінні згорталась калачком моя душа і, високо підвівши голову, вигрівалась на сонці й повнила отрутою свої зуби! І горе було тому, кого вона кусала!.. А ви, бачте, вирішили засудити мене найкращої весняної пори, у квітучому травні!.. Тоді, коли в мене найбільше отрути!.. Була б це зима, з мене й слово не витиснули б. Але зараз я відчуваю невимовну насолоду, кусаючи вас.

(Тут Сократ ковтнув слину пересохлим горлом, кашлянув разів зо три й повів далі. Він змалював суду день свого життя).

§ 12. Цілу ніч, лежачи у дворі на солдатських ковдрах та мішках під зірками, я не склепив очей: мошка, блошиці та ідеї. Мошку на мене насилали зірки, блошиць — стіна (будинок, знаєте, старий), а ідеї — злоба. Вона, я гадаю, божественне начало в нас! Мій мозок працює завжди; коли я засну, він все одно працює... Я відновлюю денні розмови, наводжу в них порядок, з'ясовую, що й до чого. Потім знаходжу найбільш убивчі контраргументи, які вивергну вранці на Агорі... Чекай, ти ще побачиш, що я з тебе зроблю, пане Такий-то... Поволі все в мені втихомирюється, і далеко за північ мої запалені очі нарешті закриваються. А як тільки зарожевіють щоби вранішньої зорі, я підлітаю, мов півень, і починаю співати — дратую Ксантіппу...

§ 13. Вона бурчить, але приносить мені хліб з вином у дерев'яній чаші — мій сніданок — і йде до джерела по воду. Потім виливає мені на голову повне відро. І поки я швиденько витираюся рукавами та розчісую пальцями бороду, вона гризе мені голову щодалі дужче. «Ти цілу ніч не давав мені заснути. Чухався, хрпів, скреготав зубами й смердів часником. Хоча б дітей посоромився!» (Ми всі спимо в дворі покотом на землі). І тоді в мене виростають крила, я щипаю її за

руку... і вперед! Якщо вона вранці не лаяла мене, то я весь день ходив кислий і млявий!..

§ 14. Сонце не підніметься й на півліктя від землі, як я, зірвавши квітку базилика, виходжу з дому. Двійко зляканих горобців прокреслюють у повітрі дві світлі лінії від кінських кізків на дорозі до верхівки найвищого персяка. Я звертаю направо і виходжу на простір... у луги... в долини... щоб вільно зітхнути... щоб на душі стало легко... Удалині на дорогах чути скрип перших возів, що спускаються в Афіни із свіжими овочами й плодами. Невдовзі по тому цокіт копит розпашілих огирів зливається над бруківкою вулиць із лайками погоничів. Просто під ноги їм з корит і відер вихлюпуються змилки та помії. Старечий кашель і харкотиння виляскують об голови богів... Це ні світ ні зоря посхоплювались ненаситні старигани — поспішають засідати в суді чи в народних зборах, бо там пахне грішми... А поки я спускаюся до базару, хмари мух, курява, сморід сечі і людських тіл, розпашілих од хіті, встигають загидити непорочний день.

§ 15. У гурті під колонадою впізнаю Колію, Прифтіса, Деде, Гіка, Дедегіка — цих великих мужів! З ними й пан Такий-то. А коли ще немає, то надійде. Я підходжу до них і вітаюся. Ділюсь важливими новинами: про Мелетієвого віслюка, який учора ввечері зірвався з прив'язі й забіг аж у Турковунью, ганяючись за тілистою маніжною ослицею, про вино дядька Христоса, кисле, як моє життя, та про Папаламброну, що зчинила шарварок на цілий квартал, бо огірок, якого їй учора ввечері всучив торговець зеленню, виявився малий та ще й гіркий!

§ 16. Хто ж був цей пан Такий-то? Софіст, політик, віршомаз. Із тих, які вважають себе знавцями всього на світі й горді з цісі брехні. Я доводив їх до одуріння. Не тому, що хотів здаватися кращим за них. Не варто й переконувати, перший ти чи останній серед остан-

п'іх, які вважають себе за перших. Я душив їх, як ото душать блощиці: адже це роблять не для того, щоб поліпшити їхню породу або врятувати від них сусідів чи майбутні покоління еллінів! Лише один вовк, в Агумпія, зумів виправитися, стати богобоязливим і їсти не живе м'ясо, а варену кульбабу, купуючи її рано-вранці на овочевому ринку. А до сірої юрби, до вас, я відчував тільки жаль. Ваш розум, ваші серця й ваші діла вам не належать: ви відчуваєте, думаєте і дієте так, як потрібно Вовкам. Вовки втовкмачували вам, нібито і за правом, і з волі богів вони мають їсти людське м'ясо, а ви — варену кульбабу, та й то коли вона є!

§ 17. Софісти... Яка велич! Вони прибували з далеких країв. Високі, випещені, всім задоволені. Навештавшись по світах, вони легко, за якийсь тиждень ставали справжніми афінянами, мовби тут народились і вирости. Одягнені в червоні, обсіпані золотими зірками мантії, зачесані й нарум'янені перед люстром, спираючись на різьблені костури з ручками слонової кістки, ступали повагом, пихато, як царі. Нас вони мали за провінціалів,— та, власне, хто ми є? Чужинська вимова надавала їхнім словам особливої чарівності й принадності. Так шпелєявість тонко окреслених уст або легка грайлива косоокість роблять кокетливу жінку ще знадливішою і ще жаданішою. Кожне їхнє слово дзвеніло в ваших вухах, мов золоті монети об камінь, коли їх пробують мінняйла, але вам і на думку не спадало відділяти справжнє від фальшивого... Гордий Пегас їхнього красномовства мчав вас у безмежні захмарні глибини, і ваше серце, наче Пентелійська печера, з подвоєною чи потроєною силою відлунювало на звуки їхньої мови. Втрачаючи ґрунт під ногами, ви зрештою втрачали й самих себе, стаючи схожими на тіні підземного світу. А коли я зненацька запитував софістів: «Ви маєте політичні права, щоб отак кричати?», спектакль одразу

розладнувався. І ви з висот, у яких линули під вітрилами, падали на землю головою об скелі й розбивались, як черепахи старого Езопа. То хіба ж можна було мене терпіти?

§ 18. А я таки справді чхати хотів на своє виборче право. Я ніколи не ходив на вибори: щоб ото я сам вибирав злодюгу, який мене обдиратиме, і катюгу, який мені відрубає голову! Так я й казав софістам, щоб подратувати вас і насміятися вволю. Софістам щедро платили... П'ять сотень старими... тобто п'ятдесят дві з половиною тисячі теперішніх драхм! Виходить, саме стільки коштувала їхня мудрість. Яка ціна, такий і товар. Я ж свої вбогі знання віддавав задарма, та й то ніхто не брав. Отже, вони нічого не були варті. Але це означає й дещо інше: коли б я спробував нав'язувати їх вам силоміць, ризикуючи своїм життям, котрийсь із ваших ворогів платив би мені. Бо це ж пропаганда! Слов'яни платили мені, щоб я розхитав ідеологічні підвалини держави! Але щоб висміювати великих софістів, зовсім не обов'язково бути правим, досить того, що ти хитріший та більший крутій, ніж вони. Я ж міг зробити біле чорним. Це прикмета часу... Бо й ви, осквернивши переворотами та зрадами всякий зміст права, звалили вину на мене. А я, навчаючи і висміюючи, розхитував у душах громадян віру в закони!

§ 19. Таким чином, я теж був одним із софістів! На жаль! Тяжко мені на душі від того, що, беручи на клини їхню театральну риторику, я за одним махом трощив і їхні великі істини... І коли я нарешті домігся, щоб ви прогнали софістів, то сів і задумався над їхніми словами. Я був спустошений! Дуже шкодую, що не встиг відкрити свою душу людям перш ніж ви поховали її на сажень у землю! Під кінець моєї апології я дам волю павукам, що віддавна кишать у мені.

§ 20. А ось і політик суне. Попереду пливуть його палаючі очі, а позаду він сам. Обережно ступає, при-

дивляється до мостових дощок, як мул. Покашлює, щоб ми озирнулись, щоб побачили його. Серед нас є його друзі. Ми його вітаємо, і він підходить до нас. Сердечно й міцно тисне нам руки. Цією міцною рукою він тримає кермо Корабля. Він нас любить і жертвує собою за нас! Заради нас він запускає лапу в державну скарбницю — щоб роздати її нам; заради нас топче закони — рятує нас. Він навчив нас давати брехливі свідчення в суді й не додержувати слова в ділових стосунках. А що він великий багатій, то він і великий веспачальник. Коли вони перемагали, він пожинав славу. Та якщо їм було непереливки, то він і тоді нітрохи не страждав. Він не був винен. Винні були... Я вам пізніше скажу, хто був винен. І хоч він здавав армію ворогам, хоч продавав їм фортеці, хоч першим утікав в поля бою, хто міг би звинуватити його? Адже він і є Державний Обвинувач! Так-от, як тільки я відділявся від компанії і, поставши перед ним, питав його: «Пане Тодоре, чому ти такий мерзотник?», його очиці ховалися глибоко-глибоко, наче миші, що злякалися kota. І наче заціпить панові Тодору. Тільки який там пан Тодор? Це ж Лікон, це ж Аніт!

§ 21. Справа відразу ускладнюється. Його друзі й горлорізи враз приготувалися: скося стежать за ним, чекають, коли він їм моргне. Але той не настільки легковажний. Він сприймає мої слова за жарт. Він захоплюється сміхом. І знаєте чому? Бо він бачить мої руки, від яких уже не одному дісталося. А крім того, довкола мене вже зібралось чимало люду, готового стати за мене. Це не філософи й не мої друзі, це такі самі мерзотники, як і він. Це його політичні противники. Сміючись, він разом із своїм кодлом іде геть. «Чекай,— думає,— я тобі це пригадаю тоді, коли ти й не сподіватимешся».

§ 22. А найбільші підлабузники з його охвістя намагалися приручити мене, щоб я їм не допікав. Вони

називали мене «найвидатнішим філософом» і посилали мені додому всілякі хабарі: крашанки й чурек на паску, поросят на Новий рік, бурдюки з маноладським йогуртом, пелопоннеських перепілок у липні, а на мій день народження зубанів, смокву, бутлі з вином і квіти. Я все те відсилав назад... хоч Ксантіппа й кричала, що я дурень несусвітений. Господи! Вони хотіли заткнути мені рота! Та я швидше луснув би... А одного разу якесь велике цабе з тої ж таки братії прислало мені в раби двійко арабченят — вони й слова не вміли по-грецькому. Чорне волосся, перламутрові зуби, золоті сережки й браслети. «Зробиш із них, — пише, — філософів!» Загорнув я їх у півпростирадла (вони були геть голі) та й відіслав назад. Бо чим би я їх годував? Прощей випадок багато хто знає. Того дня все Колонакі переполошилося. Усі повибігали з будинків і магазинів на вулицю подивитися, як ідуть арабченята, взявшись за руки... І що ви думаєте, які тоді про мене плітки пішли? Сократ, мовляв, прогнав їх тому, що хотів мати біленьких!

§ 23. Перікл, почувши отакі теревені, відразу звелів Аспасії запросити мене до нього в палац. А вона послала до мене Алквіада. Чи міг я зневажити люб'язністю чарівного юнака й великої пані? І я пішов з наміром посперечатися. Та хоч би що я їм казав, вони не заперечували мені. А коли я взявся критикувати «Олімпійського Зевса» за оту романтичну бридню, якої він вам намолов у «Епітафії», Перікл похитав своєю лисою макітрою й почав під'юджувати мене, щоб я покешкував з його ворогів та нарозповідав йому сороміцьких анекдотів. Тим часом Аспасія, і собі сміючись, гладила своїми божественними рожевими пальчиками оці ось драні лахи, що й зараз на мені, й казала тишенько: «Скинь-но оце, я його тобі полатаю!..» Вони прийняли мене дуже гостинно і ловили кожне моє слово захоплено й майже побожно. Але не через це я не

вилаяв Перікла. Він дав мені слово, що незабаром поладнає з мораїтами й кінчить війну... Тепер я бачу, що він мене ошукав. Єдиний, хто зумів ошукати мене за все моє життя. Був би він живий, то й досі воював би!.. Влада і війна невіддільні одна від одної! Але я, здається, відхилився від теми... Стареча балакучість. Даруйте мені!

§ 24. А поети? Піфії чоловічої статі, що розмовляють в богами, як старі куми... Витончені, манірні, з млосними очима, огорнені хмарою пахошів, вони заливаються на ходу дзвінким сміхом і, раптом ні з того ні з сього спинившись як укопані, витріщаються на небо й починають серед білого дня милуватися зорями. У цю мить до них спускаються ангели господні й кличуть їх на Олімп Глупоти! Там вони хмеліють, а тут пророкують. Чарами віршів вони рятують нас від гніту суєти!.. І все, чого торкнеться їхнє дихання, стає вічним. Завдяки їм світ стає кращим, і на землі владарюють душа та бог! Узяти хоча б Мелета... Отож і не дивно, що як тільки я завважу, бувало, їх, привітаюся й спитаю: «Ну як твоє нічого, Маріко?», то й вони і їхні друзі впадають у гнів. І треба ж, щоб отак усе пішло шкереберть і Маріці-Мелету випало найпершому засудити мене до страти.

§ 25. А на мене, між іншим, писали ущіплені епіграми, їх передавали з вуст в уста і в місті, і в селах... Мною так захопилися, що якое навіть Арістофан, єдиний, кому годилось ходити в поетах, бо він був мізантроп та ще й з норовом, прославив мене в театрі... Я — головний герой у «Хмарах»! Народ помирав зо сміху, а я втішався... аж поки мене заставили вилізти на стільця, щоб побачити в натурі! Відтоді я став «видатною» людиною. Про мене говорила вся Еллада. Доти мене заледве знали й мали за ніщо. А після вистави друзі підхопили мене, й ми подалися до шинку відсвяткувати мій успіх. Ми добряче зачмелили голови

і вволю наспівалися молодецьких пісень. Удосвіта повернувся додому... Ступав навшипиньках, щоб не почувла Ксантіппа. Тільки де там! Як не скочить вона, та як не візьметься мене чистити!.. «Ти знаєш,— кажу їй,— відсьогодні я — найвидатніша людина... у всьому світі (це я так їй казав, щоб утихомирити її). То що ж ти зі мною, як з останнім нікчемою?! Мене он у театрі показують...» Тут вона й прикусила язика. Протерла очі, а потім сказала: «Золото моє!» Та тільки вранці вже знову своєї заспівала: «Ти ж дивись, підшукай собі якусь роботу; одержуй посаду й кидай усе це... Старий розпусник... невіглас!»

§ 26. Але не щодня мені велося так, як я оце вам розповів. Здебільшого я тільки те й думав, куди б утекти від людей. Зійти б до моря, багатолікого, щораз невізнанно іншого, як невиситима коханка! Кинутись у нього, обійняти й пірнути глибоко-глибоко... в товариство nereїд і тритонів. А потім упасти на гарячий пісок, розпластатися горілиць під сонцем, щоб воно танцювало, як м'ячик, на моєму круглому животі... Отож я й пробирався глухими вуличками попід стінами до Ітонідських воріт. Там, підстрибуючи то на одній, то на другій нозі, я скидав свої чарухи, брав їх під пахву, щоб даремно не стиралися подошви, і раз-два, раз-два — спускався у Фалерон. Часом мені траплялося вступити в лайно — його повно по глухих вуличках і провулках! Але я казав собі: «Клянусь собакою, краще вступити в лайно, ніж цілий день натикатися на жебраків і брехунів — еллінів з еллінів!»

Частина четверта

Але годі вже мені розважати вас. Набридло! Час пояснити вам мою філософію... Ну, чого набурмосились?.. Не до вподоби вам теорії, еге ж?.. Вам би якусь плітку почути? Скажімо, як зі мною заговарала Теодота? Але

я не маю часу. Перш ніж померати, я маю повідомити вам, що Сократ зрозумів хибність свого вчення й розкаявся... А Теодоті справді нарозказували, нібито — ли чуєте? я! — на жінок не звертаю уваги. Це її зачепило. Вона поклала собі заволодіти мною. І почала мене раз у раз запрошувати до себе на віллу порозмовляти на філософські теми. І завжди так випадало, що, коли я приходив, вона саме купалася, натиралась пахучими мастилами і гола вправлялась переді мною в нових танцях. «Ти,— каже,— як людина вищого порядку, не врозумієш мене примітивно...» Потім вона вкладалася горілиць на дивані відпочити, а мене садовила біля себе. Її гарячі сліпучо-білі груди здіймались і спадали бистрими хвилями, а я тим часом розповідав їй... про безсмертя душі. Нараз вона перебивала мене на півслові й казала: «Я знаю шістдесят дев'ять блискучих способів кохання». Я миттю впадав у задуму. «Що з тобою? — питала вона. «Та я оце гадаю, який із твоїх шістдесяти дев'яти способів най... найфілософічніший, абсолютний...»

(Голоси: «Який? Який?»)

§ 2. От бачите, як важливо знати філософію? Отак і Теодота, подібно до вас, питала мене й перепитувала: «Який?», аж поки я одного дня, аби нарешті врятуватися від неї, сказав: «Цей спосіб такий: спершу нещадно лупцюєш жінку, а потім, коли вже вона верещить, корчиться на підлозі й тремтить усім тілом, перекидаєш її на спину...» І тоді ця шельма припала до мене, і мляно примруживши очі, прошепотіла: «Відлупцюй мене».

§ 3. Я це вам розповів не лише для того, щоб подратувати вас. Цим самим я хотів ненав'язливо ввести вас у мою філософію... Що, ви знову набурмосились? Древні елліни, і щоб отак боялися думки?! Та заспокой-

теся! «Зевсовим суддям», як оце ви, не годиться сушити собі голови. Тому я, наскільки стане мені настрою, висмію зараз і мою філософію. І ви, як розумні віслюки, хоч приблизно дотямите, що коли немає абсолюту в ділах любовних, то тим більш немає його і в вищих матеріях.

§ 4. Ну, перш за все, я не філософ. Я не створив ніякої власної «системи», такого собі храму Думки, осяйного, з колонами, з панікадилами, вівтарем і святая святих. Я знайшов тільки свій «метод» мислення. Пуп Землі¹, оповитий димом і скандальними історіями, визнав мене мудрецем, а не філософом. І порівняв мене не з великим Піфагором, Емпедоклом, Анаксагором та багатьма іншими, а з Софоклом і Евріпідом — з двома поетами! Здається, він хотів осоромити і їх, і мене, натякаючи, що вони знають менше від мого «нічого не знаю», та ставлячи мене на одну дошку із славнозвіними «пустомолотами» (за ними— серце, за мною — розум). Навіть мої друзі назвали мене не філософом, а «вчителем» та «паном головою».

§ 5. Божественний Дельфійський Дим, що розпустив про мене славу на весь світ як про наймудрішого, зробив це не просто заради насмішки. Він хотів приспати мене. Хотів змусити мене повірити, що я досягнув істини й тому шукати її далі вже не варто, бо що, як раптом мені поталанить натрапити на неї? Він боявся мого великого розуму. Та й безсмертним господарям невидібно, щоб земні живі істоти пізнавали її. І коли він побачив, що я почав докопуватись до неї, то не гаяв часу: густий і чорний, він закрався в ваші мізки й потьмарив вам розум, щоб ви вбили мене... Та коли вже Локсій всерйоз назвав мене наймудрішим, то, напевне, він вважає, що я поміж людей є тим, ким він є поміж богів,— першим насмішником.

---

¹ Священний камінь у Дельфійському храмі.

§ 6. Коли я ще сопливим хлопчаком, роззявивши рота, слухав на агорі¹ розмови старших, я дивувався, що з кожного питання стикається сорок думок, і кожна в них здається правильною. Софісти недвозначно гвердили, що всі вони й є правильні. І я намагався, спершу ще незрілим, а потім і зрілим розумом завжди доходити єдиної думки, завжди і для всіх прийнятної, вічної й незмінної, незалежної від часу, місця й людей, тобто абсолютної. Вона мала б нести в собі щось божественне, бути «ідеєю». А тому щоб її знайти, ні в якому разі не слід шукати її в зовнішньому світі, минулому й несправжньому, а в нашій душі, яка і нематеріальна, і не смертельна. У глибинах душі лежать «ідеї-істини», похоронені під товстим шаром іржі, нагромадженої там «почуттями-бажаннями» та «бажаннями-інтересами». І відродити їх знову — нелегке діло. Тут потрібна майстерність повитухи. Отож я з роками й став повитухою держави. Я хапав людські душі, обережно розминав їх, а коли треба було, то й запускав у них своє ручище й щипці, щоб витягти дитя. Я відроджував істини, о мужі афінські, і через це землю, небо й море огорнули хмари брехні.

§ 7. Ви дивуєтесь, як це так? А ось як. Розминаючи й вимішуючи душі, щоб виявити їхні божественні складники, я змушував їх виригувати іржу: богів, добро, справедливість, вітчизну, красу й таке інше, що не є ні початками, ні кінцевою метою, ні дарами богів, ні досягненнями розуму, а лише тимчасовими творіннями із скороминущим і невловимим змістом, — це хитрі засоби, за допомогою яких кожне правляче кодро заслплює своїх підлеглих і дурманить їхні душі. Ми, люди, поділяємося на тих, що наказують, і тих, що виконують їхні примхи; на тих, що сидять, склавши руки, і тих,

---

¹ А г о р а — площа народних зборів у стародавніх Афінах.

що працюють у поті чола; на тих, хто бачить, і на тих, хто ходить у шорах; тобто ми поділяємося на ситих розумак і голодних дурників.

§ 8. Наше життя від самого початку потрапляє в сіті, розставлені на нас ще до того, як ми з'являємось на світ. Змалечку вдома, на вулиці, в школі ми несамохіть пізнаємо, щб є добро і зло, точніше, пізнаємо «перевагу кращого». Сімнадцятирічними славними хлопцями з чистими й радісними душами ми, украй розчулені, хрипкими, як у півників, голосами присягаємо на вірність священному Обов'язку й великим Ідеалам — «перевазі кращого». А відбувши військову службу й отримавши право голосу, ми чутиremo й самі казатимемо — на агорі, на народних зборах, у театрах — «перевагу кращому»! Але якщо всі: і малі, й великі, і вчора, й сьогодні, й завтра, вірили, вірять і віритимуть в одне й те саме, то значить існують закони, «ефіром у небесах народжені». Отак і йдемо ми, не задумуючись, дорогою долі, зв'язані один з одним і впевнені, що «перевага кращого» є наша власна перевага. Наша перевага бути скоріш зв'язаними, ніж вільними; наша перевага бути покараними, а не карати! І коли б раптом якийсь божевільний кинувся з кинджалом на Вовка, щб випустити йому кишки, ми підставили б наші душі й тіла — прийняли б удар на себе. І якби коли-небудь на нас звалилося таке нещастя, що не стало б Вовка, ми побігли б шукати іншого, ще лютішого, аби було кому нас їсти.

§ 9. Отакі істини я добував з душі Стада. Істини, які час і звичка перетворювали на інстинкти, сильніші від голоду й поклику плоті. З тією самою майстерністю повитухи я міг добувати з душ — якщо вже ви почали вважати мене за всезнаючого — і такі речі, яких там і зовсім не було; точнісінько так, як китайські фокусники добувають черв'яків з очей мегарців. Ви мені скажете: «Черв'яків спершу бачиш, а тоді віриш у них.

А ідеї?» В ідеї, о мужі афінські, спершу віриш, а вже потім бачиш їх. Коли в церкві якась біснувата стара тицьне пальцем у святого і заволає: «Дивіться! Він ворухнеться... подає нам знак!», то всі інші теж бачать на власні очі, як він ворухнеться, бачать знаки і сльози й самі чують його мову та грізне застереження.

§ 10. Це, звичайно, чудо. Але ще буденніше чудо стається тоді, коли ти сам укладеш у душу те, що хочеш у ній знайти. І як тільки починаєш ритися в ній пазурами логіки, відразу його знаходиш, як тобі й хотілося. Давні богохульники закопували де-небудь під кипарисом чи біля якогось джерела ікону, а потім бачили сон, нібито на тому місці вже багато років лежить закопаний «святий» і проситься вийти. Тоді вони, піднявши на ноги все село, йшли туди із свічками й ладаном, викопували «святого», і... духмяний дим огортав усе довкола. Тут відразу ставили капличку, на таці сипалося срібло, горшки повнилися олією, а богохульник ставав святим, як «знаряддя божественного провидіння».

§ 11. Ось такими чудесами я зміцнював царство Мрій в Юдолі Сліз. Я осліпляв Дурнів і тим самим, відповідно до аксіоми «чим сліпіший Дурень, тим упевненіше він ступає», приносив користь ладу Несправедливості. А тому вам не слід було б мене вбивати. Ще настануть часи, коли «кращі» дорого платитимуть фокусникам не за те, щоб вони витягували, а за те, щоб вкладали черв'яків у мізки й душі мегарців і творили чудеса та ще й навчали дітей і дорослих, що «експлуатація святіша й гідна більшої шани, ніж батько й мати». А відтак народ, занурений у голубий туман, у небуття думки й волі, буде неспроможний повернути ні язиком, ні мізками, ні руками.

§ 12. Душа, що витає у високості, підхоплена танком вічних сутностей, боїться улягти законам природи і законам людськості: потворності, відносності і тлінню!

Тіло погрузло в бруді, але душа завжди десь-інде... Вона не вболіває, не страждає, не нарікає. Не чинить опору, бо вона вільна. А я, вражаючи найвнх жалом своєї філософії в хребет, паралізував їх і в такий спосіб оберігав бенкетування розумних. То за віщо ж ви мене вбиваєте? Я бачу держави майбутнього, о мужі афінські! Вони обожнюватимуть голод, страждання і глупоту. Вони вдягатимуть у золото й годуватимуть шишками й горіхами штукарів, що навіюватимуть народові зневагу до матеріального і вміння терпеливо чекати винагороди в... «царстві духу»!

§ 13. Якщо я помилявся в теорії, то не помилявся в критиці державних мужів. А вони, щоб позбутися мене раз і назавжди, оголосили мене атеїстом. Сократ висміює богів, а ті, роздратовані, обертають свою могутність проти всієї держави. Це через мене боги покинули Афіни, віддавши скелю Акрополя й Акрополь ваших душ зубам і пазурам Ерінній. Якби пішов дощ із градом і вибив посіви, якби вигоріла пшениця, філоксера уразила виноградники, а черв'яки — боби й квасоллю, якби віспа винищила курей, ящур — корів, сап — коней, коли б вогонь охопив цілий квартал і біднота лишилася без даху над головою, коли б на Чорному морі зо три тижні ревіла буря й потопила кораблі з зерном та пеламідою і в нас почався голод, коли б раптом прийшла чорна звістка, що наші «хлоп'ята» переможені в битві й матері одяглися в жалобу,— то хто тоді був би винен?

§ 14. Та хто ж інший, як не безбожники? Якби я не допікав безсмертним своєю філософією, хіба б вони наслали на нас чуму 430 р. до народження Христа? Щоправда, я тоді не філософствував! Якби син Клінія¹

---

¹ Син Клінія — Алквіад. У 415 р. до н. е. організував і очолив афінську військову експедицію проти Сіракуз (Сіцилія). Перед відплиттям флоту було потрощено голови герм — чотирикутних стовпів

в компанію замість того, щоб троцтити голови герм, потрощив ваші голови, які прагнуть величі, хіба б ввалилось на нас нещастя в Сіцилії? І якби при Аргінусах² командували не безбожники, хіба б розбурхала Неменіда море, щоб вони не змогли врятувати потопуючих? А оскільки я виправдав їх — пам'ятаєте? — небеса розверзлись — вихлюпнули на нас окріп, щоб ми зварились, але... ті ж самі небеса й пожаліли Тридцятьох Тиранів!.. Безбожники були винні у всіх бідах,— саме це в Третій Частині § 19 моєї промови я вам обіцяв пояснити.

§ 15. Отак своїм безбожництвом і зрадництвом я приносив неабияку користь Вітчизні й Релігії... всьому тому, що живиться молоком цих великих ідей! Політики, попи й учителі звалили на мої плечі всю свою нищість і безчестя, всі збитки від природних стихій та всі знегоди долі! І коли мене не стане, вони кинуться шукати якогось іншого Сократа, щоб охрестити його в святій купелі громадської думки безбожником і зрадником. Він потрібен їм, щоб кидати його на розтерзання знавіснілій юрбі й тим самим гамувати її шал щоразу, коли вони заводять державу в безвихідь. Ні стадо не може й хвилини прожити без Вовків, ні Вовки без отаких безбожників і зрадників.

§ 16. Ви всі бурчите, що світ зіпсутий. А який світ? Гори й небо? Але вони цього не бояться! Зо два чи зо три безбожники? Але ж ви стинаєте їм голови, і ваші

з скульптурними головами Гермеса, героїв, державних діячів та філософів. Це прийняли як погане знамення, а дехто звинувачував у безчинстві Алквіада та його компанію — дуже розгнуданих молодиків. Афіняни зазнали в війні з Сіцилією поразки.

² Йдеться про знаменитий морський бій (406 до н. е.), у якому афіняни перемогли пелопоннесців. Після бою знялася буря й частина афінських кораблів загинула. Стратегів, які командували афінським флотом, було страчено за те, що вони не підібрали потопуючих.

справи одразу йдуть на краще. Так що ж то за зіпсутий світ? А ось жè він, панове мужі афінські! Всі ваші чесноти писані й неписані: страх перед богами, повага до законів, любов до ближнього й добродійність гниють купою падла в Безодні разом з убитими рабами. Брехня, злочинність та безчестя — ось «демони» держави, «духовне багатство!», що зводить вас нагору. А потім з'явився мій власний демон («новоявлений демон»), щоб оживити падло, надимаючи його через дудку філософії «духом істини», або витворити з нього — з падла! — чисті ідеї, непідвладні часові й людям творива в безконечному Розумі!

§ 17. Сліпі порухи душі нема чого й пробувати перетворити на веління розуму, тобто вирвати з несвідомого наслідування та звичок і ввести у світло думки й волі: вони одразу згаснуть. Але я й цим допомагав вам. Оскільки ви залишали «високі матерії» пацюкам з помийниць і нужників — хай собі гризуть! — я радив вам не сміятися з цього і не чванитись, вважаючи, що найвідвертіший пройда є й найрозумніший афінянин! Заради вашої ж вигоди я вчив вас шанувати імена тих пацюків та обкурювати ладаном їхні тіні перед жінками, дітьми й рабами, бо ці останні можуть знахабніти, вийти колись на вулиці й почати бешкетувати гірше од вас! Я вчив вас, що треба бути нечестивими й творити беззаконня в ім'я богів і законів!

§ 18. Але де вже мені тепер усе згадати! Та я не забув, що і ти, і ти, і той, і он той... усі ви були згодні з тим, чого я вас навчав, і всі схилили свої порожні голови перед Совою¹ й Момом²! І лише трьох моїх пояснень вистачить на те, щоб показати, як трудився я для блага Вітчизни, прагнучи поділити громадян на ситих та дурників.

¹ С о в а — атрибут Афіни, символ мудрості.

² М о м — уособлення злослів'я та посміху, син Нікти, тобто Ночі (давньогр.).

1) Я вже довів, що наша душа безсмертна! Таким чином, душа існує! На її щастя існують (тобто повинні існувати) держава, а отже, й закони, і попи, а отже, й боги! Страх перед богами й законами не дає нам занепасти душу... і потрапити до тюрми! Мужі афінські! Якби не існувало держави, не існувало б ні богів, ні попів, ні безсмертної душі! Змучені життям, ми повинні вірити, що возрадуємося й царуватимемо вічно, досить тільки спершу померти! І не годиться нам забирати назад своїми руками те, що в нас відняли наші правителі силою та хитрістю, тобто нашою ж зброєю й нашими голосами. Їх покарають боги на тому світі. Вони вічно кипітимуть у казанах із смолою. А якщо їх покараємо ми, то вчинимо зло й занепастимо свої душі. Тоді в казанах кипітимемо ми самі!

2) Це моє вчення не було словесами. Це була мармурова брила. Тому я обтесав її під прямим кутом: «Волю бути скривдженим, ніж кривдити!» У такому вигляді ця брила краще влягається на піску й воді — у душах слабаків! Чим приниженіша людина, тим вона нерішучіша, чим утомленіша, тим трудніше їй дихати, думати і гнівитися. Треба мати мужність і віру в себе, щоб опиратися несправедливості, але тим більше треба їх мати, щоб чинити несправедливість! Набравшись страху, ти прагнеш надалі уникати його. Поринаєш у солодке безвілля, гордий зі свого страждання. І не тільки чекаєш, поки тебе обдеруть як липку, а навіть пальцем не торкаєшся й того найменшого, що ще належить тобі: утримуєшся від їжі, питва й жінок, ненавидиш сонце, море, лісове повітря й рух і жадаєш недуги, мук, бруду, тиші й смерті, щоб потрапити до раю. «Страждання веде до морального вдосконалення!» Тому я й підносив до небес утіху від страждання як прапор стада. А про тих, хто не міг витримати страждання, подбали закони Солона: для них звели на

відлюдді храми Всенародної Афродіти. Там кожен може за безцінь купити собі досконалість, тобто самозабуття.

3) Ту саму думку я висловив ще й інакше: «Ніхто не злий з власної волі». Це означає: не карайте кривдників, бо інакше ви їх... скривдите. Вони не винні. Вони не знають, що чинять зло! Майте терпіння! Як тільки ми навчимо їх розрізняти добро і зло, із світу щезнуть злоба й несправедливість і зашанує добродійність... Але для цього потрібні школи. І школи будуватимуть кривдники. А знаєте, чому? Тому, що добро, справедливість і обов'язок — це їхня калитка. Вони самі навчатимуть дітей народу не опиратися несправедливості.

§ 19. Так зміцнювала моя філософія лад нерівності, «перевагу кращого». І цілком природно, що ви не повинні були б убивати мене за це! Майбутні держави краще знатимуть своє діло. Амвон, Парта, Газета й Гумова Палиця дружно працюватимуть, щоб розділяти громадян на ситих та дурників і за допомогою «гармонії класів» поєднувати непоєднанне. Я став першим маестро цієї гармонії. А хай ви мене вб'єте як безбожника. Мою науку завтра чи позавтра зроблять своєю релігією християни. Вони шануватимуть мене як пророка їхнього бога й малюватимуть у своїх церквах мою пику з широким золотим німбом довкола моїх патлів.

Частина п'ята

Мій демон — то не виплодок пекла, що загніздився в моїй душі, аби лютитися й кувати на вас лихо! То щось набагато гірше! Він зовсім не новий, як це, здається, вирішили обвинувачі. То старе, як світ, сумління Стада, прабатьківське рабство, що зв'язало мою душу з вашими, аби перетворити їх на непорушну фортецю держави злочинців. То не ангел-проводир, що прояснив мій зір, то ангел-хранитель публічної Брехні, який слі-

див мене. То була «перевага кращого», що стала в мені голосом і волею богів та Логоса¹. То була внутрішня гасмична погроза «Не можна!» і «Назад!». То був ваш власний демон, о мужі афінські, а отже, далеко страшніший, бо незрівнянно дужчий.

§ 2. Хочете знати, чи я його ненавиджу? О! Якби ж то я міг віддати його вашому патріотичному шалу, щоб ви видряпали йому очі, повідрізали ніс і вуха, влили в нього киплячої олії й посипали йому на рани крупної солі, підкували його товстими гвіздками, а потім прив'язали до стовпа, облили нафтою й смолою та й підпалили, наче турка! Це він поганяв і штрикав мене, напруженого в воза республіки «кращих», це він заставляв мене, сонного, йти, як кінь, прямою дорогою свички, нікуди не звертаючи. Це він змушував мене викривати й висміювати порушників закону замість того, щоб викривати й висміювати закони, це він змушував мене принижувати невігласів замість того, щоб жаліти їх. Але тепер я шукаю його й не можу знайти. Він покинув мене кілька місяців тому, о мужі афінські. Він повернувся, оскільки мені кінець, в Управління Загальної Безпеки здати пост і одержати підвищення!

§ 3. Коли Перікл сказав нам, що сила й добробут держави (сила й добробут!) є порятунком для знедолених, я не хотів вірити, що він глузує. Але що він розумів під словом держава? Усіх нас? Певно ж, ні. Коли всім добре ведеться, то кому ж рятуватися? Він прозоро натякнув на купку дуків і політиканів, одно слово, на «розумних». Коли вони обжираються, то в середньому всі ми ситі, коли вони примножують свої скарби, то в середньому всі ми багатіємо; коли ж вони

---

¹ Л о г о с — у давньогрецькій філософії термін, що означав смислову впорядкованість буття і свідомості, протилежність усьому беззмістовному та безформному в світі і в людині.

не стають багатшими, нас обсідають злидні, а коли їхнє майно в небезпеці, ми втрачаємо сон!.. Як бачите, перший політик і багатій Афін безсоромно підніс в очах задурманеної юрби безчестя небагатьох як обов'язок, велич і славу багатьох, себто Вітчизни! Тоді йшла війна й нам треба було віддавати наші життя за «кращих», якщо ми хотіли врятувати свій непозбутній голод і свій блаженний сон, аби він став вічним!.. Розторопали? Ще б пак! Адже я все це вам розжовую. Але в той час мій демон — голос стада, який звучав у мені — не давав мені це зрозуміти. Я вважав навіть, що слова старого чудові, адже вони були в повній згоді з... абсолютною Логікою!

§ 4. Та коли мене почав гризти сумнів, чи правильно я міркую і чи не тоне мій розум у моїх судженнях, ваш ангел-хранитель підтягнув очкур, розпрямив крила й шугонув на мене, скрегочучь зубами. Цить!.. Та я все одно не заспокоївся! Щойно він відлетів, як мене почав гризти інший черв'як. Це було каяття за те зло, що я заподіяв і сучасникам, і майбутнім поколінням аж доти, доки світом правитимуть несправедливість і брехня. Я мучився дні й ночі. Треба було виправляти страшну помилку! І ось що я зробив би, якби ви не встигли вбити мене.

(У нього пересохло в горлі. Він попросив склянку води, тільки де б там узялися склянка й вода?! Якийсь жартівник гукнув йому: «Чи не випив би ти клепсидру¹, та на тому й закінчили б?» Довкола зареготали, зчинився шум. Ті, що спали, розворушилися і з кислими пиками почали бурчати. Декотрі попідводились і на мигах просили оповісника сказати, скільки ще води лишилося в клепсидрі. Оповісник нахилився, потім підвів праву руку й провів разів зо три великим пальцем

---

¹ Клепсидра — водяний годинник.

по другому суглобу вказівного. Сократ проковтнув слину й вів далі).

§ 5. За те, чому я вас навчав, ви мали б озолотити мене й боготворити. А за те, що я зробив би, якби ще пожив, ви могли б з повним правом не просто вбити мене, а перетовкти в ступі, як тиран Неарх перетовк Зенона Елейського, щоб той навчився проповідувати добродійність скільки хоче, але щоб і не заїкався про ницість архонтів. Ви мали б вирвати мені язик, як цар Антипатр вирвав його оратору Гіперіду, аби він знав, що може навіть зраджувати вітчизну, але ганити того, хто платить за зраду — хоч то був і чужинець — не має права... Я став би справді небезпечний для громадського порядку, для «переваги кращих» і вам слід було б зажинуть мій труп кудись подалі в Коринфську затоку в котресь із проваль Кіферона, щоб «він не був похований у землі афінській!» Бо немає більшої підлості й страшнішої зради, ніж казати правду!..

§ 6. Я пішов би по кварталах афінського простолюддя, як ви його називаєте, по задріпаних селах Апітики від Кавоколон аж до Кундури, і від Кулурі аж до Капандріті. Я спускався б у темні землянки, повні блошиць і ядухи, я заходив би у злиденні крамнички, в портові вугільні склади, повні бруду і смороду. І я казав би: «Вільні громадяни! Ця країна, якби навіть вона лежала десь у Скіфії, де сонце лише зрідка проглядає крізь чорні хмари над вічними снігами — ця країна завжди буде найкращою, бо вона мила вашому серцю. Це вітчизна. Це ваша вітчизна, але в ній нічого вашого немає: поля і палаци, гроші й кораблі, боги і влада, думка й воля — все чуже! Мало хто з вас має стільки місця, щоб за життя вирити собі нору, а по смерті бути похованим, і стільки волі, скільки треба, щоб справити нужду в канаві, коли не бачить поліцай... А коли ви звертаєте свій погляд у голубий простір моря, де

проходять шхуни й фрегати, везучи з гирла Пілу, і з Боспора Кіммерійського, і від Геркулесових Стовпів пшеницю, мідь, шовк та жінок, ви пишаєтеся, що все це ваше, бо воно «національне!» І ніхто з вас не замислюється над тим, що все це добро припливає до небагатіюх рук. Чужинці — перси, морейці, фіванці й корінф'яни — просто вбивають вас, а братні руки затискають вам яблучко на горлі протягом усього вашого життя і вбивають вас повільно, щодня. Та й не тільки нічого вашого немає довкола, ви самі й ваші душі не належите собі».

§ 7. Потім я пішов би в Пентелійські каменоломні, в копальні Доскалію й Лаврію, на корабельні Пірея, в майстерні, що виробляють військове спорядження,— до рабів! Я спустився б у трюми кораблів, де тисячі згорблених гребців (сиве волосся, клеймо на лобі, випалене розпеченим залізом) ритмічно гримлять своїми ланцями, скрикуючи під ударами канчука, коли раптом запаморочиться в голові від втоми. Я пішов би в великі маєтки, такі, як Алквіадів у Кувара, де раби в одній упряжці з волами орють кам'янисту землю й викорчовують дуби. Я пішов би в Акрополь, в Рамнунду, в Кундуру, де стоять, здійнявши руки до високого неба, мармурові колоси вашого духу — Парфенони. І я сказав би їм:

§ 8. «Фракійці, азіати, африканці, скіфи й ромеї! Прочани, служники, доглядачі, педагоги, шантрапа! Утриманки і священні повії богів і людей! Раби державні й раби приватні! Безсоромна філософія вчить, що ви раби від природи. Але ні боги, ні природа не наказували сімені ваших батьків зачати вас такими. У рабство ви потрапили випадково, але звичка до нього перетворила вас на рабів остаточно. Ви стали рабами для того, щоб ми були вільними. Підведіть голови й погляньте у весняне небо. Ви забули, яке воно глибоке і якого воно кольору. На вашій батьківщині так само

усміхаються береги, так само сяють поля й сонце. Колись і ви були вільні, і ви кривдили інших, і ось тут стали рабами і скривдженими. Чи ви, чи ваші предки — не має значення! Вас дуже багато. Зрозумійте ж, які ви сильні, об'єднайтеся із скривдженими вільними. Здійміть лишень свої молоти, серпи, сокири та мотики, і вся республіка «кращих» розсиплеться на порошок. Відберіть у них багатства і заставте їх заробляти працею свій хліб». «А ми сидітимемо склавши руки»,— відповіли б деякі, що звикли повзати на пузі перед сильними й випускати тельбухи слабким. «Ні!» — вигукнув би я.— Працюватимуть і вони, і ви. Спільна праця, спільні багатства і спільна свобода...» — «Тоді навіщо нам здалась така свобода? Це нам не підходить...» — «Не турбуйтеся! Настане час, і ви вийдете на шлях, що виведе вас у люди, аби ви врятували, хочете того чи ні, і тіло своє, і душу, і дух». — «Слухай, та хто нас змусить вийти на той шлях?» — знову загукали б вони. — «Скіфи!»

(Чийсь громовий голос злетів зненацька, як ракета: «Скінчилась вода!» Це був голос оповісника. Судді миттю підхопились і з криками й лайкою кинулися скопом до виходу. І не пожежа їх гнала, не землетрус. Вони бігли, спотикаючись і штовхаючи один одного, бо кожен поспішав доскочити до каси, щоб першим одержати свою платню! Оповісник і собі кинувся туди ж, і Сократ, гірко посміхаючись, залишився сам на трібуні. Сходячи з неї, він, як завжди спокійний і зовні, і в душі, попросив Платона, що розгублено стояв поряд, провести його до тюрми: «Не знаю, бідний мій друже, ні де вона є, ні як туди йти!»).

ІСТОРІЯ СВЯТОГО ПАХОМІЯ

I

Довго ніхто не знав про святість Пахомія, про його чисте й праведне життя, що проминало в Фіваїді в печері серед безкраїх білих пісків. За день очі Пахомія від яскравого палючого сонця майже зовсім сліпли. Помутнілі, вони й не помічали, як на землю легким прозорим серпанком спадала ніч.

Від ранку до вечора й від вечора до ранку стояв Пахомій, наче вкопаний, нічого не їв, не пив і не спав, тільки повторював безперервно одні й ті самі слова:

«Не дай мені, господи, зазнати й хвилини радості на цій землі. Хай ніколи не з'являються багатства світу перед моїми очима. Наповнюй їх сльозами й перемелюй моє серце, як пшеничну зернину. Примнож мої муки й страждання, аби спасіння моє стало ще достойнішим».

А що Пахомій уже довгі роки говорив і думав одне й те саме, його розум геть заскоруз від бездіяльності. Він уже ні на що не звертав уваги, ні про що не розмірковував, нічого не пригадував, крім цього свого невідступного жадання. А з часом дійшов до того, що й думати про це жадання перестав, лише вимовляв його.

Але через те, що Пахомій намагався вимовити його якомога більше разів, то проказував швидко-швидко, одним духом, і з часом стало чути тільки перше «Не» та якийсь глухий стогін.

Того «Не» було цілком достатньо. Пахомій укладав у нього все своє єство. Одначе згодом він і це перестав вимовляти: не було потреби. Він тільки ворухив вустами, але незабаром і ворухити перестав. Та навіть

якби й хотів, то вже б не зміг. Лише в його душі щось ворушилося, аж поки й душа виснажилась так, що вже ніщо і в ній не могло ворухнутися.

Коли ж завмерли і думка, і чуття, і душа, Пахомій вирішив, що більш не живе на цьому світі та що віднині й на багато віків уже настало друге пришествя.

Господь, упевнившись у щирості Пахомія та в силі його духу, вирішив уславити його, а заодно й укріпити його чеснотами власну славу на землі.

І послав він ангела пробудити Пахомія. І передав в ним мідну скрижаль з вибитим на ній своїм велінням, аби міг Пахомій згодом добре обмізкувати його і зрозуміти.

Упродовж багатьох днів Пахомій був як прибитий. Він тинявся (точніше, повзав) сюди й туди по піску, тер очі, скроні, ребра і час від часу впадав у забуття. Потім напружував руки й ноги, намагаючись повернути висхлому тілу завмерлі відчуття. Як він мучився! Мука його була нестерпна, і він мало не збожеволів, коли до нього повернулася свідомість.

Більшої муки він не знав у житті.

Поволі, над силу розум його прояснювався. І Пахомій почав усвідомлювати слова господні.

Скрижаль казала:

«Облиш, рабе, самотність, і йди і стань сіменем спасіння інших братів. Збудуй монастир з високими міцними стінами і збери до нього всіх пустельників з округи. Зведи довкола подвір'я низенькі келії на три особи кожну, а під стінами в кожній келії постав сидіння з цегли, де спатимуть навсидячки брати. І нехай кожен з них носить чуню з козячої шкури й не скидає її ні тоді, коли їсть, ні тоді, коли спить. На ніч нехай вони одягають льняні сорочки без рукавів і оперізуються

широкими поясами. І тільки в суботу й неділю перед причастям нехай скидають чуні, послабляють пояси й виходять з клобуками на голові. Клобуки мають бути, як дитячі шапочки, не вовняні і обшиті червоною тасьмою.

Розділи всіх братів на двадцять чотири групи і нехай кожна група має за свій знак одну літеру алфавіту: від альфи до омеги.

Нехай усі їдять в одній їдальні, насунувши клобуки на очі, щоб брат не бачив брата, як той жує, і нехай ніхто не розмовляє й не дивиться нікуди, крім своєї тарілки. І нехай не доторкається брат до брата ні за їдою, ні вві сні...

Удень нехай усі творять молитву дванадцять разів і стільки ж разів уночі, а ще тричі перед їдою і шість разів увечері, коли з'являються зірки.

І кожную молитву хай завершують співом».

Пахомію видалося, що стількох молитов замало. Але пізніше він пригадав ангелове пояснення, що саме з такою кількістю молитов під силу упоратись новачкам.

Невдовзі на острові Тавенні посеред Нілу Пахомій збудував перший монастир. Ламбетіани, адельфіани, маркіаніти, евтіхи, мессаліани, хоревти — всі збіглися під його крила. З одного монастиря незабаром стало три — з тисячею трьомастаїми в першому, трьомастаїми в другому і двомастами братами в третьому. А довкола цих матірних осель виросло багато маленьких скитів, тож усього набралося вісім з половиною тисяч душ — цілий народ святих!

Увесь Середній Єгипет світився день і ніч. Пахощі бальзаму здіймалися до неба й на хвилях світла та вітру пливли вдалину. Хто наближався до того священного місця човном чи на верблюді, відчував, як утомленим ногам стає легше тримати тіло, а в серці завми-

рають гризоти і все єство поринає в солодке забуття.

У найбільшому монастирі оселився сам Пахомій і правив звідти з чистою душею по закону божому, ввішеному над портиком церкви.

Коли подумаєш, які труднощі треба було перебороти, щоб стати братом, то стане ясно, що ті вісім з половиною тисяч людей були вісьмома з половиною тисячами див! Кожен мав пройти випробування протягом цілих трьох років: чи витримає голод, спрагу, безсоння, труд і чи переможе тілесний потяг. Багато хто, не маючи сили витримати, божеволіли, вганяли собі ножа в живіт і падали вниз головою із скель. Таку смерть вважали тут за мученицьку, благочестиву. А ті, хто витримував, уже могли не боятись ніяких мук: для них найстрашніші тортури були найвищою радістю й найсолодшим тілесним бажанням.

І хоч святих людей було багато, гострий розум Пахомія вмів добачити, чим одні різняться від інших. Отож він і розподілив усіх на групи відповідно до вдачі, і кожную групу позначив певною літерою алфавіту: прямих і простодушних позначив «йотою», примхливих — «зетою», норовливих — «ксі», жартівливих — «омікроном», досконалих — «омегою» і так далі. Тонко визначив він і режим для кожного відповідно до його фізичної витривалості.

Але ще більшу мудрість виявив Пахомій, розподіляючи роботи. Праця відволікає душу від спокус. А щоб тисячі оцих людей могли жити, вони мушили своїми руками добувати й виробляти все необхідне для життя. Отож і розподілив Пахомій роботи між братами відповідно до спроможності кожного і його колишніх занять: Одних послав орати й сіяти, інших — місити тісто, ще інших поставив пекарями, тих будівельниками, тих штукатурами, кого мідником, кого кравцем, кого

чинбарем, кого шевцем; призначив і дроворубів, і кошикарів, і погоничів верблюдів, і човнярів, а ще — переписувачів. І відтоді щодня, заледве на світ благословиться, уся ця величезна пасіка вже гула, гуркотіла, вирувала, трудилася для спільного добра своєї держави та усякого знедоленого люду. Обробляли поля, сіяли, косили, орали, в садах садили дерева, пололи, поливали, на берегах будували човни — тесали колоди, збивали дошки, смолили, шили вітрила чи лагодили сіті — всюди швидко, мовчки, потупивши зір, хмурні й печальні!

Оскільки всі тут працювали не задля вигоди, а тільки щоб жити, і навіть не жити, а служити життям своїм богові та ближньому своєму, то працювали завзято. Плоди й «діла рук своїх» відвозили в Александрію та інші міста Єгипту човнами чи верблюдами й там продавали якнайдешевше «во славу божу», і прибутки монастирів підганяли до видатків. Надлишок грошей розподіляли між бідними, хворими, старими та ув'язненими.

А протягом решти часу, що лишався від роботи й молитов, Пахомій навчав братів, зібравши всіх до гурту. І вони ставали щодень просвітленишими, чистими, мов янголята, і наче прозорими!

Та напевне був у цій ідеальній державі якийсь гандж, бо одного дня братам явився диявол.

II

Був суботній ранок.

Пахомій не спав цілу ніч: завмираючи серцем від зворушення, він творив розпаленим умом новий тропар про святого Аарона, що переплив Чорне море на своїй рясі, вигнав нечисту силу з доньки царя Костянтина через її вухо та обернув овечу голову на капусту.

Олія в лампаді кінчалася. Тріпотів, пригасаючи, вогник, і разом з його передсмертними спалахами в мерт-

вій тиші келії по стелі, стінах та підлозі розбігались і витанцьовували чудернацькі тіні.

Пахомій поклав гусяче перо на стіл (завтра він віддасть тропар переписати каліграфові) і, схиливши обважнілу голову на плече, відкинувся на своєму вибудуваному цегляному ложі.

Очі його були ще напівзакриті. У них зрілими, духмяними й солодкими, як мед, плодами ще стояли видіння Ааронових чудес і повсюдної досконалості творіння господнього, коли почувся легкий, мов трепет листя, звук, ніжний і мелодійний, наче дзвін кузьок над розквітлим бузком.

Пахомій розплющив очі. Перед ним стояла чарівна, як ясне сонечко, дівчина, і усміхалась йому.

Її тіло не було звичайним тілом! Воно все з голови до п'ят становило єдиний ніжний усміх у вигляді жінки невимовної краси, яку годі описати.

Спочатку Пахомій дуже злякався. Обличчя його видовжилось і з жовтого стало зеленим. Одначе він швидко опанував себе, зрозумівши, що перед ним не хто інший, як диявол.

А що він насправді бачив те «видіння», не може бути жодного сумніву. Адже він мав дар бачити незримо. Ми, наприклад, точно знаємо, що в пустелі він бачив ангела. Так само він бачив одного разу, як його власна душа літала в небесах і співала разом з ангелами. Тоді він саме йшов до монастиря братів-гусятників попроситися з братом, що лежав на смертному ложі. Опівдні він і побачив свою власну душу в колі ангелів, які увінчували її золотим вінцем...

Передусім Пахомій відсунувся назад, аби Спокуса не торкнулась його, потім ураз скочив на рівні й сказав твердим голосом:

Пахомій. Даремно стараєшся. Життя братів і все їхнє суспільство стоїть на міцному фундаменті.

Дочка диявола (*ніжним, рівним голосом*). Я прийшла не глузувати з тебе, брате Пахомію. Я справді дочка диявола, найменша його дочка! Господь Вседержитель дав мені право тривожити кого завгодно. І я прийшла до тебе, бо ти мені подобаєшся.

Перш за все я справжня жінка. Адже ти знаєш, що від часів повстання сатани проти бога нечиста сила множитья. Але ж цього не могло б бути, якби вся вона складалася лише з чоловічої статі! А вона мусить множитися, бо її нищать безнастанно день при дні, й вона б уже мала щезнути зі світу, і тоді життя стало б нестерпним, а святість неможливою. Цар Соломон загнав безліч із нас у глиняні горшки і, міцно запечатавши, кинув у морську безодню; там і досі нечиста сила стогне й волає про спасіння. Святий Аарон, вірменин, якому ти присвятив тропар, хитрістю замкнув кращого з нас у норі й привалив її велетенським магнітом довжиною в п'ятдесят морських сажнів, а шириною в тридцять сім з половиною. Неймовірна вага! Навіть сам господь бог не може зсунути його з тої норі, де нечиста сила день і ніч скавулить, як собака, і коли хто проходить мимо, то питає: «Це не Аарон?».

Святий Євгеній, порець, який молився навколішки в палаючій печі, плюнув на чорта, що прибрав зміїного вигляду, і змія лопнула від голови до хвоста...

Ми вміємо перетворюватися на що завгодно. Але я зараз маю свій природний вигляд. Я дівчина.

І щоб ти не думав, ніби перед тобою не справжнє тіло, а тїнь чи дим, поклади свою пречисту долоню, що пахне воском і ладаном, ось сюди, на мої маленькі перса, пройдиь нею скрізь по мені, і ти відчуєш те саме тепло, яким дихають юні тіла, коли жадання розганяє кров у жилах, аж вона несамовито рветься із

серця й стугонить у скронях, і від солодкої млости тьмариться в очах, і тремтять коліна.

Згадай: ангели незрідка закохуються в дочок людських. Так само й багатьом із нас припадають до серця сини людські, і ми залишаємося з ними.

П а х о м і й. Єство моє благочестиве й невсипуще. Я розумію тебе, але не відчуваю. І оскільки менш достойно бути мучеником, ніж мати віру, я вірую в силу божу й не боюся.

Д о ч к а д и я в о л а. А чого мене боятися? Ти повинен мене любити. Та навіть якби я й хотіла нашкодити тобі, то ти мав би від цього ще більше користі. Хіба є щось корисніше від Істини?

Сам господь бог повелів нам розвиватися з духу Добра в дух Бунту з його блиском, піснями й пристрастями. Ми приречені йти за необхідністю, що діє в нашому єстві незалежно від нашої волі. Це потрібно для раціональності у світобудові. Оскільки ж усе, що творить господь, іде від його любові, то він любить і нас, а ми йому служимо.

Хто вам сказав, що на небі існує царство Добра, тобто Рай, і царство Зла, тобто Пекло? Ні того, ні того там, угорі, нема. І взагалі існує тільки те, що усуває протистояння добра і зла. Добро і зло, поєднані у вічній і непорушній гармонії, творять царство Істини, царство Законів. І це царство не десь на небі, воно всюди...

Люди називають добром те, що їм вигідне. Але добро для багатьох невикладне для окремих. Як ти усунеш це протиріччя? За кого ти? За багатьох чи за окремих?

П а х о м і й. Я дію так, як поклав мені господь. Добрі, які вважають за краще завдавати шкоди собі, аніж іншим, повинні жити окремо від поганих. Відокремлення братів — ось картина життя в Майбутньому.

Д о ч к а д и я в о л а. Немає ні добрих, ні поганих. Є лише щасливі й нещасні, тирани й раби. Що ти

зробив, аби звільнити рабів і знедолених? Не смійся: лише вільні люди можуть по-справжньому сприйняти слово б'оже і стати на шлях до спасіння!

П а х о м і й. Для минушого життя навіть найбільше добро дуже мало значить. Що більше я задумуюся над смертю, то швидше тануть мої сили. Майбутнє життя буде царством рабів. А тому хай кожен вибирає собі те, що йому до смаку: багатство минуще чи вічне.

Д о ч к а д и я в о л а. А пригадуєш, з якою люттю ти, юний син архонта й ідолопоклонник, бився на Римському мості за Костянтина? Вісьмох кіпних воїнів ти скинув у річку, а п'ятьом пішим випустив кишки! А пригадуєш двох маленьких сестричок — одна була золотава, як бджілка, а друга чорнявенька, як воронова не срібло,— пригадуєш, як ти схопив їх за коси й потяг продавати в рабство й нестямно кричав у захваті від того, що вони плакали й зомлівали? І тобі схотілося вбити їх, перегризти їм горло власними зубами — таку насолоду давав тобі їхній жаж!

П а х о м і й. Я нічого не пригадую! Слово боже блискавкою впало в мене й випалило в мені колишню людину до тла. І тепер у мені немає нічого, крім небесної свіжості. Ось чому мене ніколи не мучить спрага!
(Запала тиша)

Знаєш, чим зайнятий мій розум? Святим Антонієм. Його батько був дуже багатий: мав п'ятсот пар волів! Та незважаючи на таке багатство, він помер, як і всяка людина. І тоді Антоній вигукнув: «Що з тобою сталося, батьку? Де твій голос, що віддавав накази рабам? Невже ти був тільки легким повівом вітру, що війнував і щез назавжди?» І, сказавши ці слова, Антоній пішов у пустелю. Йому було тоді двадцять вісім років. Там він витримав дванадцять великих випробувань, не кажучи про безліч менших. Він сяяв у дванадцять разів сильніше сонця, тоді як інші святі не більш як у вісім

(а с ж і такі, що світяться не дужче місяця, або й просто як зірки!)

Послухай лишень, який він був непохитний. Спершу його було піддано випробуванню жіночими чарами якоїсь Аммонарії. Удруге — чарами юної арабочки. Утретє — нечистою силою, що змусила його тридцять разів підряд сходити на гору й спускатися вниз. Четверте випробування — голодом. П'яте — спрагою. Шосте — хижими звірами. Сьоме — хворобою. Восьме — ударами списів, яких йому завдавали в обличчя невірні. Дев'яте — вошами, або «анка», як він називав їх своєю мовою. Десяте — голосом, що безнастанно повторював йому: «Вертайся у світ!» Одинадцять — плювками перехожих та ще й лайпом, яким вони обкидали його. Дванадцять — його свинею.

І Антоній, як і всі святі, вистояв у випробуванні, пам'ятаючи, що цей світ — минуций.

Дочка диявола (*ніби не чуючи його*). Тоді, молодий і багатий, ти був жорстоким. Ти прагнув усіх благ життя. Тепер, ставши аскетом, ти хочеш кожного позбавити їх. Ти й зараз такий самий егоїст, як був колись.

Якщо всі люди не їстимуть, не питимуть, не спатимуть, не кохатимуться й не знатимуть ненависті, тирани стануть жорстокішими, бо будуть сильнішими.

Коли б ти знав, як страх тверезить тиранів!

А думати, що на небі тебе чекає щастя, — марна річ. Там є лише безконечний холод.

Пахомій. А я вже на небесах. Я чую, як з гуготінням обертаються палаючі сфери. Я дивлюся просто в очі богу.

Ти не зрозуміла? Я промовляю до тебе з небес.

Дочка диявола. Мені обридли слова, а мрії я зневажаю. Було б краще, якби ти повернувся на землю. Може, ти віднайшов би самого себе й свою справжню мету.

Пахомій. Я не знайшов своєї мети людськими засобами. Тлінними відчуттями можна пізнати тільки минуці істини. Я знайшов свою мету через одкровення й чудеса.

Дочка диявола. Заглянь углиб моїх очей. Які вони чисті! Подивись на мої груди, трепетні й ніжні, як сніг, що випав уночі. Вони не ховають у собі підступу. Ти думаєш, що я нечиста сила. Але я навіть не Здоровий Глузд. Я с щось вище: я — Пересторога.

Пахомій. Наші істини не належать цьому світові, як і щастя. Ми бачимо світло з закритими очима. Ми чуємо «так» і «ні» з заткнутими вухами.

Справжній світ — це наші видіння.

Дочка диявола. Я с частина твого ества, що прокинулось.

Ти це чуєш? Я — не видіння.

І коли я владарюватиму, світ стане кращим.

Пахомій. Цей світ с світом явищ. Він не може стати ні кращим, ні істиннішим.

Дочка диявола. Він може стати справедливішим. І тоді буде і кращим, і істиннішим.

Яка користь життю з того, що ти від нього відійшов? Яка користь рабам з того, що ти живеш праведно в чотирьох стінах своєї келії? Ти вчиш їх, що треба радісно терпіти кайдани. Але чим більше страждає тіло, тим глибше в темряву поринає душа. Замість особистого егоїзму людей дії ти проповідуєш груповий егоїзм тих, що зреклися радощів життя.

Пахомій. Ти справжня Владарка Брехні!

Дочка диявола. Я дух Прекрасного й Істинного. Моя форма змінюється із зміною часів. Але я завжди чарівниця. Я — спрага Пізнання, я — воля Поступу, я — всі Мистецтва.

У камені й глині, у дереві й металі, у слові й звукові царює, іскриться й палає мій подих. Для розуму й сер-

ця я те саме, що сонце для очей, крила для птаха, колір і пахощі для квітів: прекрасне й корисне водночас. Ти маєш здібності до всього істинного й до всього прекрасного. Але ти душиш їх у собі й називаєш це свободою. З ущербною душею та ущербним серцем, заглушивши чуття й розум, ти гадаєш, що дійшов Досконалості!

А знаєш, чому я є дух Бунту? Тому що сподівання світів, які розкладаються, я завжди приношу в світі, що народжуються. Я кожного разу — Майбутнє!

П а х о м і й. Хоч би скільки змінювався світ, душа людська залишається тою самою.

Ніхто не здатен завдати мук моєму тілу: воно не знає болю! Ніхто не здатен завдати шкоди моєму духу: він невловний! Тому я не маю потреби чинити опір.

А від природи я поганий, тож і мушу боротися з собою. І немає більшої перемоги, ніж перемога над своїми бажаннями. Чим менше в тебе бажань, тим ближчий ти до бога.

Ти маєш все, коли не прагнеш нічого!

Д о ч к а д и я в о л а. Чим менше тобі бракує, тим повніше ти здійснюєш своє призначення людини! А життя одне! І не досить лише бажати, треба брати все від життя, бо все тобі належить!

Людина народжується в однаковій мірі і доброю, і злою. Але з часом стає злою, бо її принижують. Ось у цю хвилину мруть, як робоча скотина, мільйони темних, затурканих і зганьблених людей. Більшість людства приречена гинути задля розкошів меншості. Тобі не жаль тих смертників? Невже ти сам і твоє спасіння важливіші для тебе, ніж доля стількох нещасних?

П а х о м і й. За них дбає господь. Хто втрачає тіло, здобуває вічне життя.

Д о ч к а д и я в о л а. Тобто, вічну Смерть! Це і є Мета?

Пахо мій. Я пережив смерть. У Пустелі. О! Смерть — це найвища насолода. Це єдина Насолода, єдина Істина! Велика Істина!

Дочка диявола. Ти говориш про Насолоду й Істину. В нас теж є ці слова. Але ж якби вони мали в нас те саме значення...

Ходімо зі мною в Александрію. Там ти заплачеш, побачивши своїх братів. Можливо, твої очі пробудять тебе краще, ніж мої слова.

Я проведу тебе за руку по тих місцях, де панує людський біль і людська ганьба. Ми підемо по шинках, що аж унизу, в порту. Там на дерев'яних лавах смердючі тіла вбивають свою свідомість різними отрутами. Очі осоловілі, голоси хрипкі, язики білі, носи розпухлі — ці люди крадуть, щоб пити, і п'ють, щоб забутися. У тьмяному світлі вуличного ліхтаря раптом зблискує лезо. Не бійся! Просто на одного менше стало.

Я поведу тебе в будинок розпусти. Жінки, тисячі жінок, грекинь, єврейок, арабок з червоними висипами по тілу, закислими очима, напівбожевільні, заживо гниють і вмирають від голоду й хвороб. Їм платять — вони сміються, не платять — бридко лаються, їх б'ють — вони скавчать, як собаки, але завжди все забувають.

А коли проходимтимо через двір, закрій носа й рота: нас обсяде хмара мух, що плодяться на смердючих помиях та сечі...

Я поведу тебе по тюрмах. У тісних глибоких склепах там живцем поховані безневинні, які посягнули на майно чи життя інших або ж на Державну Релігію. Вони й самі не знають, коли і як вчинили злочин. А щоб вони зізналися, їх б'ють широкими дошками по животах. Якщо вони зізнаються, їх розпинають на хрестах або спалюють, обливши смолою. Якщо ж їх залишають жити, то виривають їм зуби й видирають

бороди. Їх позбавляють повітря й сонця. В густій пільмі їхні очі страхітливо розширюються, і коли вони вмирають, очі залишаються відкритими.

А потім я поведу тебе по халупах простолюду. Туди, де голод, хвороби й жалюгідна старість. І затям: нам брехатимуть, крастимуть у нас гаманці, а може, навіть і вб'ють.

Па х о м і й. Досить... досить...

Д о ч к а д и я в о л а. А потім я поведу тебе до палат спарха та патріарха, римського, грецького та єврейського панства. Там твоя душа відпочине. Там усе аж світитиметься серед чудових духмяних садів. Усе там незвичайне, усе незбагнено розкішне. В ті мармурові палати з ажурними галереями, вистеленими яшмою, оздобленими позолотою та ебенем, навіть я не зможу тебе провести. Проникни туди своєю уявою, немов дух... Там розкіш означає Закон, чи навіть щось вище від Закону.

А коли з'явиться володар, чи то верхи, чи в паланчині, падай разом з усім людом цілувати землю. Я ж знаю тебе: ти боїшся сили! Може, простертий ниць, ти відчуєш, як душу твою переймає Зненависть. Ти побачиш, як у роззолочених паланкинях, утопаючи в квітах, сяють коштовностями вдягнені в шовк повії великої руки. Вони горді, як цариці. Придивись до них хоч краєчком ока й назавжди запам'ятай, що стоїть на вершині мистецтва кохання і всемогутності.

І тоді я тебе запитаю: «Хто винен?»

А коли ти знайдеш несправедливих, тоді треба буде боротися проти них. Не тремти! Для цієї боротьби потрібні зненависть у душі та сталь у руці.

Па х о м і й (*сам собі*). Первородний... гріх...

Д о ч к а д и я в о л а. Я поділилася з тобою найкращим з того, що маю: своєю думкою. Звичайно, я подала тобі лише її краєчок. Але вхопись за нього — і ти наповниш і оточиш себе всіма земними

й небесними дивами. І тобі не треба буде шукати бога: ти сам станеш ним!

Та щоб прокинулася твоя душа, спершу слід пробудити тіло. Я віддам тобі своє, і не тому, що це суть усього, а тому, що це початок спасіння.

Обніми мене за талію. Стисни мене в обіймах так міцно, як голодні зуби вгризаються в хліб. І коли тобі відкриється насолода й цієї істини, ти побачиш, що забудеш смерть. Це забуття — найвища твоя насолода й найбільша сила.

Те, що є в дійсності, непереможно звабливе й триває нескінченно, як сновидіння... Але досягти його можна тільки в житті, у сновидіннях воно недосяжне...

І промовляючи це ніжним співучим голосом, що дедалі дужче тремтів і сходив на шепіт, вона скинула з себе якимось невловимим рухом прозорий, наче вранішній серпанок над весняним морем, голубий хітон.

Крізь вузьке високе віконце в келію вкотився клубок яскраво-червоного світла й великим метеликом розплився по найпотемнішій частині дівочого тіла.

Вона струснула головою, і її волосся спалахнуло в темряві, як жар, коли розворушиш пригасле багаття. Потягнувшись вигинистим тілом на трояндах своїх ніг, вона простерла руки й рушила до Пахомія, дивлячись йому в очі так невинно, що його пройняв дроз.

І тоді всі натягнуті струни її тіла враз озвалися чарівною арфою. Пахомій заплющив очі й побачив у собі, як спалах блискавки, всі досконалості дівчини, злиті в єдиний нестерпний біль.

Усе єство Пахомія здригнулось до самого дна, і по ньому пішли незліченні кола, як по гладіні води, коли в неї зненацька впаде камінь. Кола ширились і ширились, аж поки зникали в безмежжі...

Пахомій злякано сіпнувся назад, усе ще з заплющеними очима і, замахавши руками, тричі дмухнув на

дочку диявола. «Примара» вмить пропала. Але голос її, поволі стихаючи, ще звучав, і що більше слабнув, то нещадніше ятрив душу:

Д о ч к а д и я в о л а. І коли я щезну з твоїх очей, мене чутимуть вуха твої. І коли не стане мене й для вух твоїх, мене чутиме твоя душа. І коли мене не стане й для неї, мій закон житиме в тобі незалежно від волі твоєї.

Знай: мене немає поза тобою. Я в тобі, я — це ти сам.

П а х о м і й. Передбачати може тільки бог... І Сила!

Д о ч к а д и я в о л а. Про те, що буде, я роблю висновок з того, що відбулося; причинам властиво мати вірогідні наслідки.

Катастрофа станеться, і то дарма, що користі з неї може не бути. Бо все, що відбувається, виправдане...

Коли Пахомій отямився, сонце вже освітило веселим усміхом стіни його келії.

Він лежав доллиць на підлозі. Спробував був підняти до дверей, щоб відчинити їх, але ноги не рухались, притиснуті до підлоги якимось величезним тягарем.

Довго мучився Пахомій, поки йому вдалося дістатися до дверей і відчинити їх.

Вранішній вітер, з якого починається все добре й прекрасне, вітер нескінченного життя майнув над Пахомієм і пробудив у його жилах волю й надію.

III

Того дня Пахомій передусім розповів про все, що сталося, своєму «улюбленому» Теодору. Удвох вони вирішили, що слід негайно попередити люд у всіх монастирях — Тавеннісійців (тобто, у своєму), Тавеннісійок, Хіновоскійців, Мухонсійок, — а також у всіх навколишніх скитах про те, що диявол у вигляді жінки,

одержавши дозвіл від бога, з'явився спокушати їхню святість.

Це було початком зла.

Брати й сестри, почувши про диявола, не в жарт налякалися. Витріщивши очі, вони із страхом переглянулися мовчки одне з одним і подалися кожне до своєї роботи. Цілий день не могли вони думати ні про що інше, крім диявола, і марно струшували головами, намагаючись прогнати невідступну думку.

Що ближче до вечора, то частіше якийсь дивний холодок пробігав у них по спині, закрадався в душу й раптово зникав. А коли запали вечірні сутінки й усі брати зібралися в монастирі, взявши важкі двері на засуви, їхні тремтячі серця замість жаданого заспокоєння сповнилися ще більшою тривогою. І коли після звичайних шести молитов та вечері (похмурої вечері!) розійшлися вони по трое в свої келії, щоб заснути, сидячи на мурованих ложах, ніхто й не заїкався про ті тривожні відчуття, бо всяк боявся навіть власної думки, мовляв, чим менше про щось думаєш, тим більше надії, що воно не справдиться.

Однаке саме через це ніхто не зміг заснути. А вранці ніхто й словом не обмовився, що так і не склепив очей.

Помолившись, як завше, й відбувши похмурий сніданок, кожен подався працювати: хто в поле, хто на верфі, хто в майстерню, хто рибалити,— всі мовчазні, похнюплені й утомлені.

Але під палючим роз'ярілим сонцем у кожного знову, як і напередодні, пробігав по спині й закрадався в душу той самий неприємний холодок. Руки час від часу сковувала якась непереборна сила, й на плечі налягав величезний тягар. А то раptom людину проймав страх. Хтось начебто стоїть за спиною. Та ні! Не було нікого!

Від роботи тіло щодалі більше наливалось втому, але тим упертіше трудилася братія. І що важче дихали

зморені груди, то частіше чулося в животі якесь незрозуміле бурчання.

І отак повелося щодня. Ночі ж стали для всіх справжньою мукою.

Повернувшись після заходу сонця до монастиря й зачинившись у ньому, братія скидалася на оточенців, яких загнав у фортецю страшний ворог. Ворог, що не стояв під мурами, а був у самій фортеці! Під арками, за деревами, на дзвіницях, у печах, за іконами, під столами чаїлися й ворушилися тіні — незліченні чорні дияволи, що гралися з братією, мов кіт із мишею перед тим як з'їсти її! Хто куди йшов, то й вони скрадалися услід, хто де сідав, то й вони обступали його довкола, а якщо хтось наближався до них — вони втікали. Коли ж хто-небудь пильно приглядався до них, то помічав лукавий посміх, вишкір зубів, роги або хвіст.

А то нараз чувся шум! Не схожий ні на шум пільських вод, ні на вітер! Тоді всі підхоплювалися й напружено чекали, готові не знати до чого: боротися чи то кинутись навтьоки. Багато хто час від часу доловлював якісь незрозумілі слова. Розбурхана уява тлумачила їх потім, як хотіла.

І всі ставали щодалі підозріливішими й нервовішими. Перед сном заглядали зі страхом під столи, у пічки, за ікони — чи там когось немає. Перевіряли, чи міцно зачинені вікна й двері, хоч добре знали, що диявол здатен прокрастися крізь найменшу щілинку. Але звичка та невсипущий розум змушували їх бодай вдавати з себе мужніх. Отож усідаючись на свої сидіння спати, вони казали один одному «добраніч» і заплющували очі, однак не спали — не могли заснути! Очі самі собою поволі відкривались і кожен потай від інших мовчки вдивлявся в сутінь.

Не було ніякого сумніву, що диявол чатує на них: він оточує їх звідусіль, він промацує кожного, щоб

знайти найслабшого й пробити першу дірку в стіні їхньої віри. І вони все більше й більше молилися, постилися і мучили плоть, бо в тлінній плоті саме й народжуються нечестиві думки.

Невдовзі братія вдалася до ще суворіших запобіжних заходів. Уночі почали виставляти варту, яка з ліхтарем обходила увесь двір, зазираючи в кожен закуток. Що дві години варту міняли. Але вартові боялися ще більше, ніж решта, котра до того ж і не покладалася на них.

Отож навіть і цей захід не приніс ні спокою, ні сну. Лише час від часу хто-небудь, украй знеможений від втоми, задрімає, було, на хвилину, але на нього відразу насунуть страхітливі видіння й він миттю підхопиться, тремтячи всім тілом. Це вже було геть нестерпно.

І почали брати ділитися один з одним побаченим і почутим. Найбільше ж бачили й чули вартові. Та тільки їхні видіння так суперечили видінням інших, а видіння безсонного зору так суперечили видінням коротких снів, що братія зрештою втратила будь-яку довіру до своїх відчуттів і свого розуму.

І відтоді ночами кожен тільки й чекав, коли настане світанок...

Одначе й дні були нітрохи не кращі. Від яскравого сонячного світла очі кожного раз по раз повнилися слізьми, у вухах шуміло, свистіло та видзвонювало й водночас ввижалося щось незвичайне, і поки люди, затамувавши подих, приглядалися й прислухалися, видіння розтавало, звук завмирав. А ще ж так хотілося кожному прилягти, хоч трохи перепочити! Але якби навіть не було страху, все одно нікому б це не вдалося: робота, яку слід було виконувати, та щогодинні молитви не лишали вільної хвилини. З того всього в серцях братії почала зароджуватися зненависть і до роботи, і до молитов, і до Пахомія.

А з часом обсіли братію хвороби. Усі бліднули, марніли, ставали, як тіні, очі їхні згасали, коліна підломлювались. Одні вмирали, інші заздрили їм, бо ті звільнилися від мук і тепер з'являлись перед Господом, «не переможені, а померлі».

Багато хто (коли не всі!) тепер уже прагнув, спершу боязко, а згодом геть безоглядно, побачити диявола й дати йому відсіч у цій зустрічі раз і назавжди. Якщо вони переможуть, то відкриють себе славою, якщо ж будуть переможені, Господь простить їх: адже вони страждали так довго і трималися понад людські сили.

Але їх не полишала якась хвороблива нав'язлива думка про те, що Проклятий був жіночої статі — наймолодша дочка Диявола! А надто мучила їх нагота Нечистого! Вони були впевнені, що коли вже самому Пахомію, цьому незрушному стовпові Господньому, вона видалася такою гарною, такою «красою невимовною, яку годі описати», то цілком природно, що їм, далеко менш довершеним, вона здаватиметься незрівнянно чарівнішою. Від самої цієї думки паморочилось у голові. А що була вона невідступна, то для багатьох стала не чим іншим, як гріховним бажанням. Тим часом страх, що супроводжував це бажання, розпалював його до божевілля.

Відтоді братія вже шукала зустрічі. Всі вдавали, ніби ні про що не думають, нічого не бачать і не чують; заплющували очі й прикидалися сплячими. Уже й дверей не замикали, ба навіть залишали їх відчиненими навстіж. Часом і каганці гасили: може, нечистий спокуситься темрявою і з'явиться. Не те, щоб осмілили. Навпаки! Тремтіли ще дужче, як тільки уявляли, що Нечистий десь поблизу; але вже не могли чекати! Треба було покінчити з ним раз і назавжди. І ще дужче боялися своєї гріховної пристрасті до його несказанної жіночої наготи. Але нечистий і тепер не бажав

з'являтися відкрито. Він загравав з ними на відстані, обертаючись тінню або звуком. Боже мій, нащо ж він так мучив їх!

А тим часом, прикидаючись отак байдужими чи сплячими, брати поволі збайдужіли насправді й стали за-синати міцним сном. І отоді-то і впало на них лихо.

У монастирі вже шість років жив брат на ім'я Сільванос. Замолоду він був мімічним актором. Чи то від звички цілковито перевтілюватися в того, кого грав, чи то від щирої віри в те, що можна врятувати душу, умертвляючи плоть, він у перші роки перебування в монастирі вів суворе аскетичне життя.

Само собою зрозуміло, що серед усієї братії він мав найбагатшу уяву і найменшу здатність протистояти спокусам. Нескінченні молитви вдень і вночі та довгі пости виснажили не лише його тіло, а й душу. То ж таки дається взнаки, що ти почав своє життя блазнем, що змушував хапатися зо сміху за животи усіх покидьків Канопа!¹ Ти не вмів наглухо замикати душу, і рано чи пізно давні звички й навички повернуться в неї, мов з далекого краю.

Сорок днів мордував себе Сільванос у келії разом з двома своїми товаришами, каліграфом Клеопом та шевцем Іоном, котрий за свої дев'яносто років ніколи не їв нічого іншого, крім варених овочів з оцтом — і то без олії! — і ніколи не спав лежачи. У своєму поважному віці він легко попадав ниткою у вушко голки. Утрьох вони сорок днів «омивали душу слізьми». Аж ось однієї ночі Сільванос, просидівши якийсь час мовчки й непорушно, заглиблений у чорні думки, раптом скочив на ноги, глибоко зітхнув і голосно розсміявся. І побачивши, як від подиву витягуються обличчя товаришів, зайшовся ще дужчим сміхом.

---

¹ К а н о п — стародавнє місто в гирлі Нілу.

— Чекайте, я заставлю й вас усе забути!

І почав стрибати, вигинатись, корчитись та бігати по келії, показуючи сцени з давніх мімічних драм, які грав у молодості: ось вам Пан переслідує наяду Сірінгу¹, ось так він спіймав її, ось так осідлав; при цьому Сільванос то ревів, наче Пан, озвірілий від хіті, то жалібно скрикував тоненьким голосом, наче гвалтована Сірінга. Під кінець він затремтів, мов од вітру очеретинка край берега, мов та очеретинка, в яку обернулася Сірінга, затремтів так правдиво, що обидва його товариші, котрі вже були геть розпалені, потроху заспокоїлись і розчулено заплескали в долоні.

Того вечора всі троє, забувши про нечистого, поснули з усмішкою на устах.

Наступного вечора повторилось те саме. А далі вони вже не могли зупинитися.

Сільванос був монастирським комірником. У підвалі в нього завжди стояло кіпрське вино, призначене для братів, яким паморочилось у голові після посту, а також для тих, що одужували після тяжкої хвороби, та для подорожніх, які зупинялися в монастирі переночувати. Отож якось увечері Сільванос приніс потайки під полою гуні кухлик вина. Зовсім небагато, аби тільки губи змочити, та до того ж, усі троє були хворі...

Наступними вечорами з кухлика став кухоль, з одного кухля — два!

Друзі замикали двері, зачиняли вікна і, попиваючи вино, стиха вели натхненну бесіду про підступність Сатани, яку завжди перемагає істинна віра. Що далі заходила ніч і що менше лишалося вина в кухлях, то жвавіше звучали їхні голоси і в них чулася щораз більша відвага, уява запалювала братів, і вони, самі

---

¹ Сірінга — у давньогрецькій міфології одна з наяд (водяних русалок), яку переслідував бог Пан. Була перетворена на очеретинку; Пан зробив з неї соплку.

того не помічаючи, «Фімили пісень необережно співали». А потім відверто, з огидою і якимось дивним збудженням обговорювали мерзоти Александрії, її таверни та будинки розпусти.

Коли б не їхні чисті душі, то пі вина, ні пісень, ні тих розмов брати не витримали б. Якоїсь хвилини Сільванос раптом підхоплювався й починав танцювати: здавалося, це не людина, а ластівка в польоті! У розпалі танцю в нього вихоплювався якийсь пронизливий крик.

Його друзі прикипали очима до цього видовища, і тягар життя спадав з їхніх пліч... Шум та вигуки збуджували їх, як запальне слово. Вони теж підхоплювались і починали танцювати разом із Сільваносом, один в одному кутку, другий в іншому. Бачили б ви Клеопа! А Іон у свої дев'яносто років? Міцного, дуже міцного кореня був чоловік!

По інших келіях цей шарварок чувся глухо, уривчато й віддалено. Під завивання вітру чи в мертвій тиші зоряної ночі голоси, сміх і тупотіння наганяли смертельного жаху. Ніхто не наважувався вийти надвір і подивитися, що там таке. Всяк сидів зібгавшись на своєму сидінні, а вартові в дворі хапалися за стовпи так міцно, ніби хто хотів їх відірвати, й завмирали до ранку, злякано бурмочучи молитви.

Вранці, як тільки дзвін ударить до утрені, троє товаришів ішли з правдивою побожністю до Господа, впевнені, що не согрішили. А ще більше вони були впевнені, що для перемоги над спокусою не потрібні великі зусилля: досить мати віру.

Тим часом великий Пахомій дуже рідко виходив до братії. А коли й виходив, то сунув так мовчазно й відчужено, що всім ставало моторошно, ніби від появи мерця. День і ніч сидів він у своїй келії, й ніхто не знав, що він там робить. Очі в нього завжди були чер-

вони, щоки запалі, але міцно стулені вуста виражали щораз твердішу волю.

Якось під ранок Сільванос захмелів од вина дужче, ніж будь-коли досі; нутрощі йому пекло вогнем, голова стала, як чавунна, і він не пішов на утреню. Треба було провітритися. Сказавши, що якогось човна понесло від берега, він кинувся до Нілу.

Світало.

Сільванос стрибнув у перший ліпший човен, відштовхнувся від берега й віддався течії.

Полишений сам на себе, човен проплив якусь відстань і прибився до берега. Сільванос вистрибнув з нього й побіг понад водою. І що дужче він біг, то дужче розпалювався, а що дужче розпалювався, то дужче біг, і від того його хитало дедалі більше. У голові гуділи джмелі, очі вирячились, горло пересохло.

Але тут ми повинні розповісти ще дещо.

Сільванос біг берегом острова Тавенни, у глибині якого був жіночий монастир, точнісінько такий самий, як і навколишні чоловічі, тільки й того, що жінки не носили гуні! Відвідувати цей монастир нікому не дозволялося, а якщо котрась із сестер «відправлялася до Господа», то інші, голосячи і рвучи на собі волосся, виносили її до річки й залишали на березі, укрити з головою. Тоді брати перепливали з протилежного берега на дощаних плотах, тримаючи в руках оливкове й вербове гілля, брали земне втілення Нареченої Христа й хоронили, не відкриваючи її обличчя.

Святий Пахомій, як ми знаємо, повідомив і сестер про появу диявола. Оскільки ж розум жіночий у всьому жвавіший за чоловічий, то вони легко зрозуміли, що в них диявол з'явиться в чоловічій статі. Та оскільки нерви в жінок міцніші, ніж у чоловіків, то вони й мучилися значно менше. Крім того, маючи біднішу,

ніж чоловіки, уяву, вони ніколи не чекали чогось страшнішого від того, що могло статися. Таким чином, коли не брати до уваги, що тепер жодна з сестер не усамітнювалась, нічого надзвичайного не відбулося в їхньому розміреному, узвичаєному житті.

Того самого ранку, коли Сільванос мчав як очманілий, двадцять сестер тавенніюк спустилися до річки скупатися. Закон дозволяв це робити лише раз на рік, тому що дбати за тіло, хоч би як завгодно, завжди гріх. Отож сестри спустилися хутенько, щоб покінчити з цим ділом до схід сонця,— воно не повинне бачити їхнього тіла.

І ось дев'ятнадцять уже скупалися. Вони піднялися на поблиський піщаний пагорб і під повіви теплого вітерця з безкраїх просторів пустелі помолилися, ставши на коліна, а потім розіклали свій нехитрий сніданок: черствий чорний хліб, оливки й печену на вугіллі цибулю. Для нутра, очищеного від гріхів, усякий наїдок чудовий.

Тевду, найменша з них, трохи забарилась у воді. Подруги стерегли її згори, час від часу перемовляючись із нею.

А Сільванос мчав, задихаючись у гарячці, немовби хтось його душив, і на бігу скинув з себе спершу клобук, потім пояс, гуню й нарешті сандалі. Але й це не остудило й не освіжило його нітрохи. Він уже ладен був упасти на землю, засохнути навіки...

І саме в цю мить він побачив, як попереду з води виходить маленька, налита й іскриста, мов перлина, дівчина... Сестри, що сиділи на пагорбі, як тільки побачили його, голого, чорного, брудного й товстого, провизливо заверещали і — ноги на плечі — рвонули чимдуж до монастиря.

Диявол!..

Бідна Тевду розгубилася. Треба було втікати, але ж треба було й одягатися. А коли жінці доводиться вибирати між небезпекою й соромом, вона обирає небезпеку. Поки вона натягла сорочку, поки заправила під шапочку волосся, з якого рясно збігали краплини, Сільванос уже був зовсім близько.

Юна Тевду бігла швидше за нього. Та як кожна жінка, вона втомилася швидше і впала.

Сільванос був певен, що переслідує дочку диявола. Тепер він уже спіймає її й переможе. Удень чорти втрачають половину своєї сили, у двобої ж людини з чортом, так само як і в двобої людини з людиною, перемагає той, хто накинеться перший; а треба сказати, що вино та ще більше страх надали Сільваносу незвичайної відваги.

Коли він уп'явся руками в її ший, кров застугоніла в його скронях. Яке ж то гаряче й пружне було її тіло! Бідолашна билася в його ручищах, як пташка в пазурах орла, плакала й волала до бога. Сільванос розгубився. Як, невже це людське створіння? Він пильно придивився до її зблідлого обличчя своїми вряченими очима, що, здавалося, ось-ось вискочать з орбіт, і впізнав Тевду, свою двоюрідну сестру.

Але було вже пізно.

Несподіване впізнання раптом утішило його. Виходить, це ніякий не чорт! Страх вивітрився з його душі. Натомість новий невтримний дрозж пронизав його наскрізь. Звір, що сидить у людині, непереможний фатальний закон тисяч поколінь, міцно вхопив його в свої залізні пазурі, глибоко ввігнавши їх у тіло. І Сільванос, заревівши звіром, согрівив.

Отямившись, він затремтів, як у пропасниці. Зуби його цокотіли. Він перехрестився й кинувся в річку сторч головою. Хай бог простить його.

Коли Тевду підвелася, нестерпний біль пройняв усе її тіло. Ноги не тримали її. Вона нічого не пам'ятала. Та нараз їй сяйнуло в голові, що вогненний біль і страх, яких вона щойно зазнала, були невимовно солодкі. Ледь-ледь усміхнувшись, вона збожеволіла.

Один мертвий, одна божевільна — братів і сестер охопила паніка. Що робити?! Куди ховатися?! Це ж тільки початок, скоро прийде черга й інших?! Брати обмацували себе, плакали і в нестямі металися сюди й туди. Сестри голосили, рвали на собі волосся, дерли одіж. І якими ж бо скарбами засяяли враз біло-сніжні маленькі перса, пробившись до світла! А з яким гріховним зачудуванням крутилися сестри довкола Тевди, що знай собі сміялася! Як розглядали її з усіх боків, з острахом торкаючись її тіла!

Вона вимовляла окремі слова, і в них звучало жадання солодкої млості та болю, жадання розтанути в безмежності болю і млості. У неї вже вселився диявол. Сестри разом схопили її: за руки, за ноги, за голову — де хто зміг ухопитися — й поволокли її геть з монастиря, подалі. Залишивши її самотню — а вона все сміялася! — сестри чимдуж кинулись навтьоки, не оглядаючись назад.

Відтоді вже всі відчували на собі зблизька палючий подих Нечистого. Помічали, як нараз у лукавому посміху зблискували його зуби. Якась рука — його рука! — хапала їх за шию й міцно притискала до стіни або штовхала до дверей. О! Краще б уже согрішити із справжньою жінкою, ніж із самою дочкою диявола! То був би менший гріх!

Того вечора швидко запала густа темрява. Двоє з братії не витримали. Вони потайки перелізли через мур і побігли. Бігли просто себе нескінченними пісками, що простирались, як море, рівне й непорушне — і фатальне!

Невдовзі то по одному, то по двоє чи по троє брати почали крадькома вибиратися з монастиря й утікати. А щоб Він не впізнав їх, клобуки й гуні вони скидали й заривали глибоко в пісок та й поспішали до міст. Дорогою вони вижебрували хліба й таку-сяку одіж у купецьких караванах, а часом допомагали купцям навантажувати й розвантажувати товар і завдяки своїй метикованості ще й здобували собі місця на верблюдах. Інші наймалися веслувати на першого-ліпшого човна, що траплявся на Нілі, і чи то вгору випадало пливати, чи вниз, по якомусь часі діставалися до нового Вавілона — Александрії.

Те саме робили й сестри. Вони боялися і диявола, і пустелі, але перша небезпека була відчутніша, тому вони вибрали другу. Отак утікали й вони, уникаючи по дорозі зустрічей з караванами та випадковими подорожніми, що прямували від поселення до поселення. Якось двос сестер перестріли двох братів. Наздогнавши їх, вони попросилися йти разом з ними, отож і пішли всі гуртом. Невдовзі про це дізналися й інші, і відтоді брати, втікаючи, заходили до жіночого монастиря, брали з собою сестер і гуртом звірялися на ласку долі в безкрайї пустелі. І так присмно було їм укупі, так любо, так невимовно радісно, що вони благословляли той час, коли залишили осквернені дияволом монастирі. Братам і сестрам хотілося, щоб їхня дорога не мала кінця. День і ніч їх переповнювало щастя, від якого трепетали й сяjali несказанно і тіло, і серце, і душа.

Згодом спорожнів і жіночий монастир, і всі чоловічі. Пахомій, дивлячись на це спорожніння, мовчав незворушно, тільки погляд його хмурнів щодалі дужче. Нікого він не пробував затримати. Тільки його «най-улюбленіший» Теодор ще лишався з ним, поділяючи його сльози. Та врешті й він покинув Пахомія. Після нього лишилися розчинені навістіж усі вікна й двері.

В них свистів вітер і страхітливо грюкав ними безкінечними почамми! Теодор пішов самотній. У пустелі він заблукав і на сьому ніч його з'їли звірі!

Пахомій, святий, великий, жив ще сто років, як дерево, міцно вкорінене в землю. До останньої своєї хвилини він не вимовив і слова, і перейшов із цього життя в інше не здригнувшись. Він сам зробив крок із життя в смерть, між якими для нього не існувало межі. Він перейшов Звідси Туди самотній, і ніхто не закрив йому очей.

В Александрії брати й сестри, попарувавшись дорогою, вже не розлучалися. Зажили родинним життям, наплодили дітей; працювали де хто міг: у порту, на Нілі, в полях, у майстернях, або ж стали солдатами. Життя їхнє було вбоге, безправне, безпросвітне, але сумління не мучило їх. Вони любили Бога й подібних до себе, були добрі й жалісливі, але щастя так і не знайшли. Багато з них примножили число пропадаючих душ. З рабів божих і рабів самих себе вони ставали рабами собі подібних. І що більше плодили дітей, то жорстокішою ставала їхня доля. А що безпросвітнішим ставало життя, то ближче запізнавалися вони з пияцтвом, шахрайством, крадіжками і вбивствами.

Чимало колишніх ченців докотились до тюрми, чимало з колишніх черниць стали повіями.

Відтоді минуло шістнадцять віків, а нічого не змінилося. Рабство колишніх братів і сестер набувало різних форм, але завжди залишалось рабством. То коли ж знову прийде Диявол пробудити їх — не для того, щоб знову розбрелися хто куди, а щоб згуртувались, і не для того, щоб ховались у Темряві, а щоб розбили сокирами залізнi Двері й вийшли рішуче і з повним правом у всевітнє Світло?

Коли?

В'ЯЗНИЦЯ

Переможці? Переможені?

Та хто ж ми ще, як не переможені?!

Марсель Маріне

1

Отож я не знаю, як воно так сталося! Безліч разів я казав це й на суді, і господу богу, і самому собі. Та коли вже воно сталося, то я заплатив за нього, як того й вимагає закон. Але хай би мені довелось усе своє життя провести у в'язниці, то й тоді я не вважав би, що заплатив сповна, бо гріх не дає моїй душі спокою. Я посивів, згорбився, але ота червона смужка невідступно стоїть у мене перед очима.

Коли б не оте все, то моє життя, напевне, склалося б інакше. Я маю сяку-таку освіту, хоч вона мені в житті ніколи й не пригодилася, по натурі я людина доброзичлива; не тільки злословити — навіть думати погано ні про кого не міг; і хоч я оте й учинив, так то зовсім не зумисне: просто на мене щось раптом найшло. І в ту хвилину навіть лайка не зірвалася з моїх уст.

Певно, досі й я вже мав би дитинку. Ах! Таке собі дівчатко, що сміється невідь-чому і плаче з нічого. Чисте — як ти; воно б сяяло мені, мов квітка мигдалю, в хурделицях мого життя. І нічого б не сталося, минав би той напад, і ти була б щаслива. О! Я доклав би нелюдських зусиль, аби ти була щаслива; і наше дівчатко було б завжди радісне — таке маленьке, білявеньке й рожевощоче!

То правда, що я був дуже бідний. А ти була така маленька проти мене! Я боявся людей, а ще гірше, що завжди підозрював їх у чомусь. Ні з ким я не знався, ні з ким не розмовляв. Не заглядав ні в кав'ярні, ні в таверни, навіть не курив. З роботи додому, з дому на роботу. Ти була єдина моя турбота, єдиний і неоці-

ненній мій скарб. Та все одно повертався я додому завжди сумний, а виходив завжди мовчазний і втомлений. Скільки разів я намагався зрозуміти, чому це так, але нічого не виходило: коли я був біля тебе, моя думка завмирала, мов пташка, що, схопившись за гілочку, зависає непорушно догори ногами. Я сідав на канапу, а ти бігала сюди-туди своїми гарненькими ніжками й не помічала мене, ти звикла до мене так, що вже й не помічала мене. А справді — чому ти не помічала? Я мовчки лютився. А ти цього не розуміла, ти усміхалась і жваво торохтіла про те, про се, і, між іншим, про отого малого сусідового синка, який нестямно любив коней. Що тобі було до нього? Мене це дратувало. Невже ти більше не мала про що говорити? Чому, наприклад, ти не питала мене, що зі мною діється? Ну звичайно, якби ти мене побачила усміхненого, то здивувалася б: «Що з тобою, мій любий?» Ця думка доводила мене до нестями. Тепер я знаю, що то було ненормально, бо, зрештою, все те відбувалося в моїй свідомості, але тоді все здавалося інакше.

Ох і спека! Не пригадую спекотнішого серпня. Ніде ані шелесне! А мені болять очі від такого яскравого сонця. Коли заплющу їх, мене огортає якась незвичайна каламутна мла, червоняста, з жовтими іскрами... Ох! Коли б не той біль у голові...

Я думаю, справа полягала не лише в різниці віку. Ти була в усьому вища за мене. Я відчував, що твій розум ясніший, ніж мій, і що душа твоя краща за мою. Ти все розуміла значно швидше, ніж я, і судження твої завжди були глибші. Як ти любила весну, сонце, чисте небо, синє море, пташок і квіти... Ах! Твої маленькі вишнево-червоні губки, твої блакитні очі-зорі... Коли я ввігнав тобі в груди ножа, ні твої губи, ні очі навіть не зворухнулись, ну нітрохи, нітрохи! Невже ти так легко вмерла? Коли б я це знав заздале-

гідь, то не вдарив би тебе в груди; може, різонув би руку чи стегно, чи ще де-небудь; а може, замахнувся б пожем, та й тільки. Звичайно, я хотів тебе різнути, але не на смерть...

Випустили мене раніше строку — подарували мені останні роки, бо я, мовляв, поводився розумно. Але хто його знає, який я там був,— розумний чи дурний. В'язні, мої товариші, дражнили мене, але, як я розумів, дражнили жартома.

Вони називали мене філософом. Це було таки справді смішно. Я ніколи не розводив ніякої філософії і ніколи не читав нічого іншого, крім романів про подорожі... Та й взагалі не те щоб філософствував — рота ніколи не розкривав. Мабуть, саме через це мене й називали філософом. А може, ще й тому, що я був віруючий... Отож коли я вийшов з В'язниці, коли переступив поріг Виходу, мене раптом пройняв страх, аж мурашки побігли по спині... Коли я ще чекав цієї хвилини, то мені здавалося, що радість моя буде безмежна, але чомусь я раптом відчув себе таким самотнім у житті, в морі людському, що весь затремтів і коліна мої підгнулись. Я вже хотів був повернутися до своєї камери, до своїх товаришів.... але залізні двері загуркотили в мене просто перед носом і почувся гучний скрегіт засува. Товариші щось кричали мені зсередини, та я нічого не розібрав...

Давно це було. Я вже звик до цього життя, а ще більше до думки, що завжди і скрізь усе те саме, а коли щось і змінюється, то від цього не буває ні краще, ні гірше. І навіть у смерті немає нічого нового, нічого страшнішого від того, що підносить нам життя... І знаєте, що вкинуло мене в дрож? Думка про те, що віднині й назавжди я й моє сумління залишаємось насамоті, віч-на-віч, аби звести рахунки. У В'язниці я був набагато спокійніший: відчуття того,

що я відбуваю покару, звільняло мене від мук сумління.

. . . . .
Пригадую, був весняний ранок. Куди податися? Ні, ні, тільки не в місто! Я рушив берегом навмання, подалі від людей. Ішов і мені здавалося, що я розучився ходити. Раз у раз спотикався. Куди не ступи — скрізь ями, каміння, галька... Та, мабуть, усе це мені привиділося. Пізніше, проходячи тим самим шляхом, нічого такого я не бачив...

І що справило на мене найбільше враження — це безмежність неба і моря... Дивно! Я не міг зібратися з думками — вони розвіялись у блакитному просторі... Так ось вона — свобода! Ні кінця, ні краю!.. Діворуч зухвало пнулися у височінь то зелені, то голубі, то рожеві гори, знадливо загадкові, легкі й граціозні в своєму пориві... А пташки! Саме тоді я вперше почув пташок. Дивно, але це так! Ні хлопчаком, ні дорослим я не помічав їх... А тепер усе було інакше! Шум вод, буйне цвітіння садів, осяйні повіви вітру віддзеркалювались, відлунювали в їхньому співі й ринули в мою душу. Вся Природа — від землі до небесної тверді, і все майбутнє — і моє й інших людей, розкошували й страждали в цьому вселенському шумі. Я відчував, як розростається, зливаючись із світом, усе моє єство... Де воно починається? Де кінчається?.. Ах! Коли б то я завжди отак чув птаство, то, можливо, моє життя склалося б інакше; я не став би... так, я не був би покидьком суспільства, непотрібним тягарем на землі.

Зненацька я помітив, що вже темно, і зрозумів: пора повертатися до людей. Я боявся їх, і коли мені хто вряди-годи зустрічався, мене кидало в жар. Мені здавалося, що всі показуватимуть на мене пальцем. І сміятимуться. Насправді нічого такого не було. То чому ж мені так здавалося? Та просто, коли вже що знайде в

голову... Хоча, зрештою, яке мені було до них діло? Невдовзі я мав відбути в рідні краї, відбути з першим наступним пароплавом. Де б я взяв грошей? Але ж я трохи наскладав у в'язниці. І нічого мені не було потрібно... тільки я не виїхав... По всьому моєму тілу розлилася якась дивна дрімота... Безділля було приємне, а якщо море, скелі та безлюддя давали мені таку втіху, то чому б я мав поспішати? Я вирішив залишитись, аж поки набридне, аж поки натішусь...

Робота? Що мені та робота? Правда, треба було десь працювати, тому що свої грошенята я досить швидко проїв... Але ж яка в мене добра була господиня! Темна кімнатка на першому поверсі, шпарована глиною з кізяком, над дверима виноград (він і затіняв помешкання...) — як там було просто, чисто, надійно! Коли ми зустрілися з папі Ольгою, вона перша привіталася до мене. Мені здалося, що вона своєю доброзичливою усмішкою хотіла підбадьорити мене... Я зпитився, однак серце моє сповнилося вдячністю до неї...

Робота? Правду кажучи, мені не хотілось ніякої роботи. Виробляти гребінці й чотки, як у В'язниці — я цього не витримав би; ця робота навіювала б мені ті самі спогади, ті самі гризоти... І коли мені відмовляли в прийомі на роботу, я завжди був надзвичайно радий. Може, вести конторські книги якогось купця? О! Я добре знаю це пекло; там у мене могли б знову початись оті мої колишні напади. Крім того, хто б мені міг довіритись?.. А тимчасово можна виконувати й найчорнішу роботу. Назбираю ще раз потрібну суму та й поїду. Але що я робив би там, на батьківщині, над цим я не задумувався. Виїхати — то була ще тільки мета, а не її здійснення... Е-е-е! Хто докопується отак доскіпливо до всього, той дійде того самого, що й я...

Але що вже там! Пішов я спершу в кав'ярню, потім у бакалію, далі — в пекарню. Ніде не потрібні люди.

Ну як же: я запитую про своє, а вони випитують, хто я та що я. І вони були праві, що відмовляли мені. До того ж я вже був підстаркуватий. Який-небудь хлопчак і працюватиме більше, а платити йому можна менше, та й взагалі з ним простіше: і вилавш, і відлупцюєш,— згониш злість, коли вчинить яку шкоду.

Отож довелося мені піти працювати в порт: вантажити та розвантажувати човни, бути на побігеньках або ж найматися веслярем до рибалок. Коли вже тебе прозвали філософом, то покажи, що ти справді філософ! Чи не соромно мені було? А чого б то я соромився? Хіба ж соромиться той, хто вийшов із в'язниці?! Хіба соромиться повія, вийшовши з лікарні?!

Отож і звик я до такого життя й не нарікав ні на що. Та й взагалі відчував, що коли над тобою не стоїть господар, то навіть убоге життя чудове.

З часом мене добре розпізнали. Боязкий і не дуже метикований, я працював набагато більше, ніж будь-хто інший. Кажете, старий я? А подивіться лишень на мене в найтяжчій роботі!.. Спершу мені здавалося, що з мене всі — навіть діти — насміхаються. Але це було не так. Оскільки я ні з ким не розмовляв, не вчашав до таверн та кав'ярень і завжди ходив заглиблений у себе, то мене просто не помічали. А з часом я вже навіть міг сказати, що мене люблять.. Отак монотонно й текло моє вбоге, самотнє, сіре життя...

Я гадав, що незабаром таки виїду. Та ба! Як тільки назбираю, було, трохи грошень, так одразу й покидаю роботу. І що дивно — саме на той час і роботи не стане. А що я не звик розкошувати, то примудрявся довгенько протягти на ті свої мізерні гроші. До того ж я частенько, повернувшись до своєї комірчини, знаходив на столі тарілку із свіжим інжиром, зарошеним виноградом, мигдалем або мусталеврею¹. Їх

---

¹ М у с т а л е в р я — солодке блюдо з виноградного сусла та борошна.

ставила або моя господиня, або прислали сусідки: пані Поліксені, пані Стамата, пані... та чи я всіх їх знав? Я відчував себе таким зобов'язаним, що намагався якнайшвидше їм чимось віддячити: чи то рано вранці полити квіти водою з колодязя, чи то пізно ввечері підмести в дворі й біля двору... А як тепер це згадую, то бачу, що все те я робив скоріш для самого себе...

Ті дні, коли я не мав роботи, ставали для мене справжнім святом на природі. Тоді я відчував, що людині для щастя досить мати добру душу... А під час роботи я не помічав довкола себе нічого. В очах мені було темно, в голові — жодної думки. Певно, втома відбирала в мене здатність бачити й мислити. Коли ж я сидів десь обіч і споглядав собі здалеку, все тоді ставало гарним, немов уві сні. Важкі ящики, купи вапна, кошелі, повні овочів, розкидані кавуни, брудні, латані-перелатані вітрила, просмолені канати, гнилі лимони, якими прибій засіяв узбережжя, вода, чорна від вугілля та сміття з вітрильників,— усе те здавалося золотим, принадним і чарівним, і мені хотілося злитися з ним, віддати йому свою душу, а собі взяти його власну.

Прогулюючись берегом далеко-далеко, я іноді зупинявся, навколо ці душі. Я лягав горілиць і задивлявся в небо. Чайки висіли в повітрі на своїх вигнутих, мов шаблі, крилах. Море зітхало, та як глибоко, як глибоко! У вухах стояв шум, шуміло й серце, і так було мені радісно! Я любив увесь світ, усіх, кого знав і кого не знав. А потім, перевернувшись долілиць, я ховав обличчя в долоні й плакав, плакав за тобою, моя люба, за тобою, за тобою... А які історії склалися в моїй голові, які чарівні історії! Вигадані від початку до кінця, вони були, проте, моїм справжнім життям. Потім я стискав кулака й молотив себе по голові. Ця невдовзі мене розбирав сміх, я весь аж здригався

від нього. А може; я співав? Я був легкий, наче птах...

Повертаючись увечері, я потрапляв у юрмище красивих дівчат (усе нетутешні; чимало люду приїжджало на цей острів улітку відпочити або ж на води)... вони пропливали берегом як невагомі в своїх прозорих одежах, ніби зіткані з пахощів і свіжості, прозорі й самі — ну справжні тобі бджолині крильця... Я кидав на дівчат сором'язливий погляд, і якийсь незвичайний світ розквітав у мені, світ, позбавлений бажань, чи, скоріше, позбавлений будь-якої надії, а тому сповнений безмежних бажань...

II

Я не приглядався до тутешніх людей. Що мені до них? Я тут був чужий, не сьогодні-завтра виїду... Та якось мимоволі, сам того не усвідомлюючи, я почав вивчати їх...

У В'язниці мені здавалося, що на волі всі щасливі. Дихають чистим повітрям, їздять собі від села до села возами чи верхи, подорожують під вітрилами — що може бути кращого за це? То чому ж оці ось нікуди не вирушають? Завжди ті самі люди на тих самих місцях: одні під діркими тентами портових кав'ярень — «люди ложки», інші в темних напівпідвалах таверн — «люди чарки»... А, он воно що! Вони певні, що можна коли завгодно встати з-за столу, вийти геть і податися куди хочеш, а тому в них ніколи й не виникає такого бажання...

Мабуть, у цьому я не знаходив нічого цікавого... А от коли випадало піти попрацювати в когось удома, то я йшов з великою охотою. Що вже чепурухи ці острівні господині! Як тільки заходиш у двір, тебе одразу огортає запах свіжого вапна. Усе побілене: стіни, плити під ногами, земля, стовбури олив і смокв. На ліжках і канапах запавні простирадла — домоткані.

з мереживом і вишивкою. На стіні — справжній іконостас. Рядочком висять найрізноманітніші ікони: малювані на дереві, на папері, на полотні, на шовку: візантійські, російські, західноєвропейські: тут і Афон з його монастирями, і Єрусалим із склепом над гробом господнім, і друге пришествя з пеклом та раєм; великомученики й великомучениці, вишивані хрести в рамках, золоті сердечка, що палають вогнем і стікають кров'ю, вербові гілочки та квіти з вербної неділі, великодня свічка, свята вода в пляшечці, а також лампадка, що ніколи не гасне.

Половина дівчат на острові з великими труднощами виходила заміж, друга половина в'янула разом із своїми васильками за напівзачиненими віконницями. Сиві діди та баби влітку сиділи по дворах, а взимку біля печі, позіхаючи й куняючи; коли заболить голова, вони посипали її ладаном і знов почувалися добре. Чимало з них причащалися щоп'ятнадцять днів.

Ми, городяни, нічого такого не знаємо. Ось угорі на одвірку та на віконних рамах хрести із сажі!.. Їх накоптили великодньою свічкою, щоб у домі добре велося. До роботи тут беруться лише перехрестившись. А різники!. Вечорами, близько шостої години, я часто спостерігав, як вони ріжуть волів... Я дивився й тремтів. А після першого разу всю ніч не міг заснути. Пізніше, дивлячись на роботу різників, я відчував якесь хворобливе задоволення від того, що мене проймає страх. Перш ніж увігнати ножа в шию волю, його хрестили лезом між рогами, а потім він падав, як підтятий, страхітливо гупнувши об плити всім своїм важким безживним тілом... А шинкар Яннакос із його чернечою бородою! Такий релігійний, але ж і богохульний чоловік! Кожного суботнього вечора, як тільки задзвонять до вечірні, він обкурював ладаном свої барила. Мені подобалося проходити о тій порі біля шинку й дивитись на Яннакоса. «А ну, хрестіться,

рогоносці! — обертався він до відвідувачів. — Чого скажете зуби? Побійтесь богоматері...»

По великих церковних святах вітрильники підіймали пом'яті, збляклі прапори. У ці дні вечорами запаливали на якусь годину й два ліхтарі край причалу. Селянки прогулювалися берегом затоки, накинувши на плечі картаті шалі й скрутивши волосся у вузол на потилиці. А коли поверталися додому, кожна вішала спідницю на гвіздок, обгорнувши її простирадлом. Так само вони робили й у неділю, повернувшись із церкви. У цих спідницях вони виходили заміж, і в них же вирушали в свою останню путь...

Віруючі, прості люди. Чудові люди!

Яка одноманітність! Але мені все одно. Ніщо мене з усім цим не пов'язує. Я маю виїхати. Вже почалися осінні холоди... а я трохи й грошенят призбирав; як тільки буде потрібна сума — прощай, мій любий острове!.. Кажеш, одноманітність? Не така то вже й одноманітність!.. Он поглянь — Цукас йде... Він божевільний, а тому нічого не второпає, хоч ти йому що зроби. Але ж хіба йому хто чинить бодай найменше зло? Дивак, та невже ж не можна пожартувати? Кажеш, плаче? Та то він просто за звичкою... хитрує, аби йому дали кілька дрібняків. Уже тридцять років отак прожив. Знаєш, він тільки й жде, щоб його зачепили. Ти думаєш, чого він попхався саме сюди? Що, не було де пройти?.. О! Знову той самий товстун. Хто це може бути? Присяжний? Ха, дав Цукасові сигарету, по-дружньому з ним поводитьсь, а тепер нахилився до нього й щось каже на вухо.

— Тобі... тобі не соромно? Ти такий шановний чоловік, і... і вживаєш такі... ги-ги-гидкі слова!

Цукас був заїкуватий, коли його передражнявали, він червонів, витріщав очі й кидався на всіх з очерегиною.

Присутні вдавали, що дуже бояться його, й починали тікати або ж ховатися один за одного... Звідусіль летіли гнилі лимони, помідори, гарбузи! Нарешті хтось вибіжить у коло, щоб захистити бідолаху.. І це знову отой товстун!.. Цукас скористається нагодою, викине очеретину та й ноги на плечі! Але щойно він зникне за рогом, як звідти вже чується такий самий шарварок. Ну, так йому й треба, цьому Цукасу. Сам того хоче!

Невдовзі набережна поринає у звичну дрімоту. Голуби знову злітаються на дорогу клювати насіння з розбитих гарбузів та кінські кізяки.

Мені здавалося, що воно зовсім інакше,— інакше життя в інакших людей. До того, як я вчинив оте, я ще не знав, які вони, люди.

І у в'язниці — стільки років! — теж не знав, бо хто вважає в'язнів за людей?.. Люди — то тільки на волі!.. А оце я проживаю якесь третє життя... Хоч я й казав уже стільки разів, що не знаю, як і чому оте вчинив, та все одно не певен, чи то таки я вчинив... Може, то був хтось інший або ж я сам був інший... Я справді шкодую, я страждаю. І це правильно і зрозуміло... О! З якою радістю й вірою почав я своє третє життя!..

Ось вони: жовті, очі позападали; двоє чи троє сухотні — повсідаються рядочком на сонці й випльовують своє життя на землю... Кілька паралітиків — старі ловці губок, що мучилися в Барбар'ї — знай виписували вісімки на милицях. Один з них, лотерейник Лагідний, так упивався, що падав на плити, як сніп, і починав мочитися. Штани його прилипали до розкинутих ніг, а між ними з'являлася маленька зелена калюжка — вона розпливалася й мутніла. А одного разу він видобув з кишені ножа й штрикнув себе в стегно. Скільки крові витекло!.. Його дитя сиділо поряд з ним і вимавувалось у грязюку, жуючи смокву разом з землею..

А звідки лунає оцей чудовий свист? Колісь я вже чув цю любовну пісню. Ні, не у в'язниці. Це якась із тих пісень, що їх співали святковими ночами на волі веселі компанії... Той, кому доводилося лежати в лікарні й чути в гарячці здалеку, ніби з іншого світу, радісний спів під гітари й мандоліни, той зрозумів би, що я кажу... Я виглядаю. Невже отой оцупок? Це йому, безногому, що сунеться на заду, так весело? Вгодований, свіжовиголений, з гвоздикою за вухом... Піби й не відірвало йому обидві ноги на війні! У нього вигляд героя. Всі обертаються йому вслід.

А ось і сліпий Йор'їс... Його веде сопливе хлоп'я з загноєними очима... І куди тільки дивляться оці люди, як можна не помічати отаких болячок! Як вони можуть лізти пальцями собі в очі!.. Йор'їс продає насіння з сумки, що висить у нього на плечі. Никаючи вухами, він частенько за якийсь франк виконує ще й роль оповісника. «Завтра великий молебень у кафедральному соборі... Помолімося за тих, хто б'ється на фронті. Насіння, купуйте насіння!..» Але чи треба молитися, щоб бог урятував їх! Чому б не повернути їх додому?.. Ет! Не інакше, як на весь дріб'язок, зібраний за день, цей сліпий купить ніч у Змаро! От влаштувався...

Я думав, що всі отакі мають бути дуже нещасні. Але то мені лише так здавалося... Кожна людина знаходить у собі силу не зневіритись і почуватися задоволеною. Та, зрештою, нікого ж із цих людей не виганяли з в'язниці...

III

Старий? Хто сказав, що я старий? А, он що! Це я сам сказав. Так і сказав. Коли хтось зневірився, коли в нього немає майбутнього... Звичайно, волосся в мене

посивіло, але тільки на скронях... Але весь цей час я почуваю себе краще. Щоки мої порожевіли чи, точніше, засмагли на сонці й вітрі. У мене вже цілком визріло рішення виїхати... А яке чудове оце жовтнєве сонце!.. Наступного тижня прибуває пароплав. Гроші я маю. Отже, тепер уже їду... Яка радість!

• • • • •

Сьогодні йде дощ, вітер холодний, різкий! Ще позавчора задощило. А одяг у мене літній. Та й черевиків протерлися... Дрижаки беруть. Заходжу, сам того не розуміючи, в якусь кав'ярню. Шалено б'ється серце!.. Сідаю в темному кутку. Як тут приємно, тепло!.. Знаю, що я чужий, такий собі зайда серед шанованих людей. Вони грають у карти, курять, щось вигукують. Над чашками в'ється пара. У цьому шумі й гамі ніхто не помічас мене. О, це просто щастя!..

Треба купити черевиків. Щодо одягу... Ні, одягу не можу. Коли працюєш, то зігриваєшся від швидких рухів. А от коли в тебе промокли ноги — це нестерпно. Коли промокли ноги, то настрої гнітючий, на душі тяжко... Ні думати, ні веселитися, ні працювати, ні навіть посумувати не можеш... Що вдієш! Мушу витратити частину грошей, зібраних на дорогу. Поки прийде пароплав, ще якимось докладу... А як не пощастить — теж не біда: виїду через тиждень...

• • • • •

Я дужий і веселий. Яке приємне тепло підіймається від моїх ніг і розливається по всьому тілу... Відкриваю груди м'якому теплому вітерцю. День такий ясний! Полуденне сонце й небесна блакить відбиваються в мені, наче в гладіні вод...

Сьогодні Мастронікола запросив мене попрацювати в саду. О! Як золотяться лимонні дерева в глибокій вологій улоговині!..

На землі гниє почорніле листя... на ньому яскраво світяться запашні плоди. Поки я набирав кошика, мені принесли стільця. Мені стільця!.. Чоловіче добрий, коли б ти не мав мене за пришелепуватого, я розділював би твої руки... Боже мій, не підганяй час... Як дивно проглядає синь моря поміж лимонними деревами! Он там унизу воно ніби підіймається полого від глибин аж до неба. У глибині воно синє-синє... Мастроніколи-на дружина, сидячи навпочіпки, чистить рибу. Кішка дивиться на червоні жабра й нявчить. Кури гребуться в землі. На кам'яних східцях розставлено горщики з квітами: герань, майорани, гвоздики, сережки... Ого! Справжній тобі дивоквіт!.. Величезна гвоздика в маленькому горщику; стебло тоненьке, а тримає такий тягар краси!.. Рожевого кольору... ні, це в очах у мене якась каламуть... колір оранжевий. Тепер мої думки тільки й крутяться навколо цієї квітки. Ні про що інше не можу думати. Я наче в якомусь забутті, наче раптово заснув і мені сниться чарівний сон... Як мені хочеться мати цю квітку!.. Я заплатив би за неї скільки завгодно... Підходжу ближче, серце калатає... Нахиляюся над нею — запаху ніякого. Ніби воскова... Хочу доторкнутися, але рука не підіймається...

— Пані Ніколихо... коли ваша ласка... якби ви мені продали цю квітку, пан Харілаос був би дуже вдячний вам... знаєте, в його доньки післязавтра заручини... Ціна? Я не стою за ціною... Аби ви тільки погодились предати... У вас же он як багато гвоздик... Вони теж розквітнуть...

.....

Підстрибуючи від радості, притискаю до грудей горщик і спускаюся у село. Мене сповнює невимовна втіха

від того, що можу сміливо ступати по розкислій землі... А цього горщика я заберу з собою, коли виїжджати-му... Я заберу його, і це моя тасмниця...

. . . . .

— Йордані! Ходи-но почисть мені черевики, день просто золотий, а я такий щасливий. Чому б мені їх не почистити?

Слухай, Йордані, а чи не виїхати б нам післязавтра удвох? Що ти на мене так дивишся? Ти з вершок від землі, але очі в тебе аж горять... Ми не поїдемо в Афіни, поїдемо десь далеко, дуже далеко, в інший світ. Ти ще ніколи не подорожував, де ж тобі знати, що то значить далека подорож... великий пароплав... У відкритому безкрайому морі душа й розум звільняються від будь-яких пут. І тіло нічим не скуте... як той ко-рабель, що вільно плине по хвилях. Вийдеш на ніс — вітер б'є в обличчя, розтріпує волосся. Чайки вже не летять попереду, лише зрідка самотній дельфін пере-ганяє пароплав: то пірне, то вирине... спершу гострий плавець, потім голова... та й знову щезне. Все довкола гуде, скрипить і свище... І в цьому суцільному ревищі душа твоя така спокійна...

Куди б ти хотів податися? У Венецію? В Марсель? В Амстердам?.. Звичайно, я не бував... Але як добре було б поїхати!.. Я дещо читав... а дещо мені розпові-дав товариш, там, «за стіною». Сходиш на берег, ска-жімо, в Марселі... Земля жовта-жовта... А що вже люду — з усіх кінців світу! І греки є! Але ми вдава-тимемо, ніби не пізнаємо їх. Яке то щастя — не знати греків!.. А оті простоволосі, нафарбовані жінки, що походжають манірною ходою, заклавши руки в кише-ні ֆартухів, з цигаркою в зубах... ти не дивишся на них... Давай сядемо на поїзд... Завтра в обід зійдемо на вок-залі в Парижі... Не відставай, бо загубишся... Я ж тобі

казав, що не́ бував, лише читав та з розповідей знаю... Що? Чого це ти стукаєш по ящику? Вже скінчив?.. Почисти ще раз, Йордані! Європейською ваксою... Ще півдрахми заробиш...

То на чому ми зупинилися? Ага. Виходимо на Ліонському вокзалі в Парижі. Йдемо пішки... багажу в нас нема... Я тебе поведу! Ото он Се... та забудь ти про автомашину!.. Щось ти не дуже радий... Нічого, потроху ти пізнаєш це місто й полюбиш його дужче за наше море. Полюбиш з пристрасстю французьких поетів. Усе людство проходить через цей каламутний потік...

Велетенський кам'яний корабель з безмежними вітрилами, східцями, веслами... велетенський корабель, що причалив до цього острова на Ссквані¹, прибув з глибин Азії, з лісів Норвегії ...і знаєш, що дивно? — з пісків Африки! Цей кам'яний корабель, що має святих за капітанів, ангелів за матросів — о, якби ти побачив його в тумані! Здається, ніби він висить у небесах, ніби він невагомий і кудись летить. Та кажу ж тобі, я його не бачив. Я все це уявляю... Хіба я не бачив корабля в тумані? Отак само й це... А Собор, Собор Паризької богоматері!

Як? Ти знову скінчив? Уже вдруге почистив?.. Що? Ти смієшся? Ось на, візьми драхму... Ти вже йдеш? Ну нічого, я порозмовляю й сам із собою.

Ти не знаєш, що то значить поринути з головою в круговерть світового міста, де ти нікого не знаєш і тебе ніхто не знає. Ніхто! Віддаєшся на бульварі потокові люду — хай несе тебе, куди велить доля... віддаєшся без думок... без бажань... Потім у якомусь яскраво освітленому кафе з музикою замовляєш чай або... або й дубоне... я так гадаю... Біля тебе така собі радісна ластівочка... та що там, хіба одна? П'ятдесят! Сто! Так і горнутья до усміхнених чоловіків... І коли

---

¹ С е к в а н а — стародавня назва річки Сени.

знаєш, що ти теж можеш домогтися успіху, то досить лиш захотіти, як ти вже його маєш... Тоді життя стає легким, а біль минущим...

Увечері йдемо в кабаре. Десь на Монмартрі. У залі картини, естампи, маски... а он і розп'яття в кутку, дерев'яне, геть побите шашелем, величезне — від підлоги аж до стелі!.. Білі миші граються на каміні. Беруть черешневі кісточки з рук дівчат. Коли вони гризуть кісточки, мордочки їхні так смішно кривляться!.. Якщо тобі пощастило доторкнутись до мишки, то це добрий знак — тобі поталанить... Кокетки, артистки, модистки, коханки... П'ють, курять, волосся підстрижене, багато без панчіх... які божественні ноги!.. А цей страхітливий пес, що гавкає, ніби аплодує!.. Ми всі разом заспіваємо — вміємо чи не вміємо... а таки вміємо... це так легко... Коли вип'єш стільки, що вже сп'янієш, можеш нарешті піти розважитися з котроюсь, скажімо, голландською поетесою, яка живе в Пале Рояль... Ну й пам'ять же в мене! Ще й досі пам'ятаю навіть імена, як їх вимовляв товариш, або які я сам читав... Пам'ять — то добре! Але ж як я пригадую те, чого не знаю?!

. . . . .

Що зі мною було вночі? Очей не міг склепити. Якийсь дивний дрож проймав усе моє тіло... ніби по мені повзло щось холодне... Що б це могло бути?.. Підіймаюся, запалюю свічку. Яке ж тут усе похмуре!.. Знову лягаю. Те саме... Одягнувся — дай-но, думаю, пройдуся до моря при місяці... Було холодно, і я добре закутався...

Але чому я, виходячи, раптом повернувся назад і забрав із собою гроші?... Хай господь милує! Навіть горщика з гвоздикою забрав... Але ж до моря не йду... Звертаю ліворуч у провулок... Проходжу трохи і знову

звертаю... Опиняюсь перед дверима Змаро... Темно... З набережної чути собачий гавкіт: певно, якийсь ко-рабельний пес... Хто сказав, що я старий?.. Кров стугонить у моїх скронях, руки гарячі, як жар... Підходжу, ступаючи навшпивьках... Беруся за ручку дверей... Яка ж холодна! Я враз відпустив її... Дзень!!! — прокотилося крізь ніч. Я раптом затремтів... і чимдуж кинувся геть. Мені здавалося, що за мною женуться... А коли добіг до магазина Янпакоса... так, саме туди... зупинився на хвилинку. Не міг віддихатись... Всередині горіло світло. Я зайшов, певно, хотів сховатися, бо почув кроки... Двоє чи троє чоловіків пили в шинку при зачинених віконницях. Угледівши мене, вони дуже здивувалися. Перезирнулись між собою... Я замовив: «Вина мені... Хворий я...» і ще щось, і ще щось... І компанію пригостив... потім вони мене... потім знову я... скільки разів? Хіба я пам'ятаю?

А зараз я в ліжку... краще вмерти... і помру... Грошей у мене не залишилось... не можу виїхати в рідні краї... Ех! І хто ж мене забере звідси? Навіть крила моєї уяви вже не мають сили підняти мене...

А де ж квітка? Ох! Дайте мені хоча б мою квітку!..

IV

Здається, я пролежав у ліжку днів з двадцять. Почуваюся трохи краще, але таке безсилля! Цього разу біль у голові мучив мене як ніколи; я не міг навіть думати або, точніше, мені боліло від того, що я думав... Лежав отак горілиць, втупивши очі в стелю, й пильно розглядав оте мідне кільце!.. З того кільця, казав я собі, свого часу звисала добре зрошена колиска пані Ольги... а потім, мабуть, лампа, або низка айви... Але уявив собі й мотузку, протягнуту від того кільця до моєї шиї! Це, звичайно, була дивовижна думка, але

мене кидало в дрож, коли вона приходила мені в голову...

Пані Ольга навідувалась до мене двічі на день. То чаю мені принесе, то тарілку супу. Мені слід було б устати трохи раніше, бо я вже зобов'язаний їй настільки, що ніколи не зможу віддячити; це мене дуже гнітить. Я справді хотів померти, але хіба ж я міг наостанок залишити цій добрій жінці в подарунок своє жалюгідне тіло?..

Поволі, з великими труднощами, став я знову на ноги... І ось я серед людей! Але чомусь я дуже сумний. Ніде й ні в чому не знаходжу втіхи... Якби я знав, що на мене чекає ще й таке потрясіння, про яке я розповім вам далі, то куди краще було б умерти! Хто б міг повірити, що оці віруючі люди, оці прості люди здатні на отакій злочин! Та чи винні вони всі гуртом, чи передусім ті, хто штовхнув їх на злочин?..

Я завжди уникав у своїй розповіді згадок про в'язницю. Мене так приваблювало все те, що є на волі, все воно було для мене таке нове!.. Але й зненависті до В'язниці я не відчував. Вона стала для моєї душі місцем випробування, і щоразу, коли я повертався думкою туди, глибокий спокій огортав мене...

Але тепер, як тільки подумаю про неї, волосся стає дибом, мене всього трясє й думка моя стугонить, як те страхітливе полум'я, що за якусь хвилину перетворило на попіл п'ятсот людських життів...

В'язниця стояла на узвишші над морем: можна було подумати, що то велика квадратна казарма з двома рядами заграгованих вікон і двором посередині. У дворі церковка Вознесіння. Її купол височів над черепицею в'язниці і, сяючи бронзовим хрестом, одурював тебе, бо здавалося, що то монастир, місце втечі від мирської суєти. Перед в'язницею зелено шумів лісок з молодих сосон, що збігали аж до берега.

А там, усередині, з дня на день дужче гусла темрява в душах більш як п'ятисот моїх братів... П'ятсот чоловік — це ціле місто! І хоч би які вони були собацюрри, їх треба було годувати й напувати. Треба було, щоб пекар продавав хліб, бакалійник — квасолю, солону тріску, макарони, олію, капусту, різник — м'ясо кіз, овець, биків, дроворуб — дрова, вугілля, шишки, хмиз на розпал, водовоз — бочок із п'ять води на день, аптекар — хінін та рицинову олію.

Усі ці посади, великі й малі, завжди займали колишні чиновники. Ті, які знали, що невдовзі передадуть своє місце іншому, дбали, наскільки було можливо, про те, щоб забезпечити собі майбутнє. Отож вони і продавали свої товари по дутих цінах та ще й якомога гірші: червині боби, гнилі оливки, смердючу тріску, прогірклу олію, хліб з висівок та глини, старе, цупке, як підошва, м'ясо...

А їхні покупці казали, що начальник в'язниці чудово ладнає з цими здириками і що за підтримку їх вони віддають йому чималу частку виторгу. А він відповідно дивиться крізь пальці на те, що вони продають дедалі гірші продукти та ще й безсоромно обважують. І коли часом в'язні, вже не маючи сили терпіти, викидають оту гидоту, наглядачі одразу хапають заводіїв, нещадно б'ють їх і кидають у темні одиночки. Та на те ж і влада! Не може ж так бути, щоб кожен робив, що йому заманеться!..

А село було дуже задоволене тим покзавленням, яке внесла в нього в'язниця.

Її охороняло понад шістдесят жандармів з сержантами й начальником на чолі. Багато з них мали тут сім'ї. І всі вони хотіли їсти й пити, голитися й відпочивати. Більшість жандармів були місцеві хлопці, що вступили в жандармерію, аби не потрапити на фронт. Всі вони походили з багатих родин, тож і мали з чого робити гроші. Завдяки їм працювали тут шиночки, пе-

рукарні, кав'ярні, заїзди, бакалійні, хлібні, овочеві лавки... бач, я забув ще й інші цехи: шевський та кравецький... Досить сказати, що навіть крамничка з дрібним крамом щодня продавала понад п'ятсот конвертів і марок...

Отож можна сказати, що в'язниця давала життя маленькому острову.

Ну, а тепер ви розумієте, хто був незадоволений? Постачальники! Їм потрібен був інший начальник в'язниці, якому не доводилося б сплачувати проценти. Тож вони хитро настроювали громадську думку проти тодішнього начальника. І кожен з них сподівався заступити його, бо то — святе місце. Крім того, кожен з них залюбки проковтнув би всіх своїх колег, аби прибрати до рук і їхні поставки. Та й цього було мало. Їм хотілося, щоб держава не забезпечувала в'язнів готовими робами, а щоб їх шили тут, на острові, аби хтось із них ще й з цього мав зиск... це дало б велику користь... усьому острову! Так само й черевики...

А найнезадоволеніші були, звичайно, ті, хто позбувся права на поставки. Ці збиралися у своїй кав'ярні із своєю компанією, за своєю газетою, лаяли потайки нахабство теперішніх постачальників, що перейшло будь-які межі й чекали зміни уряду,— тоді, мовляв, ми ще покажемо!..

Для жителів навколишніх сіл, поденників, підмайстрів та човнярів в'язниця була блакитною мрією. Хто меткий та вмільий, той стає хазяїном, отримує право на поставки і гроші пливають до нього самі собою...

А тепер уявімо собі, що від уряду раптом надходить телеграма з наказом ліквідувати в'язницю!.. Еге ж! Така телеграма справді надійшла... Всі були як громом побиті... І хто б це міг так легко виврати у них із зубів ту людську біду, з якої вони жили й жиріли?..

Острів завмер, наче перед бурею. По кав'ярнях перестали грати в карти, всі притихли — заглибились у роздуми. Хода в кожного стала важкою, а похмуре небо віщувало щось фатальне!

Ну хіба могло таке статися? Але ж сталося! А тому всі вчорашні вороги — наймудріші голови острова — одразу згуртувалися. Мовляв, ми ж патріоти! Є ж серед нас і родичі, і куми, і свати... Зараз найважливіше — домогтися, щоб в'язниця залишилася. А вже хто саме тепер постачальник — то питання другорядне, зрештою, хай би було, як і досі: то одна партія, то друга, по черзі...

Одначе треба ж було підняти й народ. Як же, хіба народ не живе завдяки хазяям? Якщо не стане роботи, то хіба він не помре з голоду?..

І хоч так буває здебільшого в романах, але ж який то вдалий збіг, коли й сама природа гнівається або вдягає жалобу! А таки справді наступного дня знялася страшна буря. Хвили перекочувались через моли й набережню аж до бруківки базару. Прив'язані човни підстрибували, тріщали, налітали один на одного, немов табун коней, що раптом почув серед білого дня лев'ячий рев із степу. Дерев жалібно квилили й падали з криком, немов підтяті. Один балкон загривів на вуличні плити з усіма своїми горщиками... Це були зловісні ознаки страшного суду, що вже наближається.

Народ теж розгнівався й заворушився... Передусім було послано одну за одною низку телеграм до уряду. Потім туди відрядили й делегацію... Оскільки ж народ вважав, що це саме з ним повелися несправедливо, то хазяї вдавали, ніби діють від імені народу та ще й жертвують собою за нього...

Але надійшла нова телеграма: в суботу прибуде королівський корабель забирати в'язнів, тож їх слід підготувати, аби не було затримки з вантаженням...

То що ж це — всі зусилля марні?.. Ну, чекайте! Ще побачимо!.. Одразу в усі кінці острова було розіслано гінців зібрати на суботу всіх селян.

У суботу вранці в усі дзвони вдарили подзвін... Взагалі подзвін слід би заборонити при похороні... Як тільки ятрить він людську душу!.. Тут хочеться забути про смерть, про той глибокий, невідступний страх, а подзвін не дає... Глухі, протяжні звуки заповзають у серце — холодні, як змії, і гострі, як ножі...

Увесь люд, увесь острів — чоловіки, діти, жінки, попи, півчі, церковні старости, общинна рада, хазяї, підмайстри — зібралися з чорними знаменами у дворі кафедрального собору.

Юрмище штовхалося, горланило, погрожувало комусь здійснятими кулаками. Поміж дорослими крутилися діти, голосно плакали й смикали матерів за спідниці.

Той подзвін — маленька неправда! Маленька неправда, що має заступити дорогу великій несправедливості! «Якщо вона служить такій високій меті!..» Отже, прозвучало й це!..

Посеред двору стояв пасхальний поміст, укритий чорним полотном... На нього піднявся начальник в'язниці. Обличчя його палало. Гамір одразу стих. Я чув навколо себе лише уривчасте дихання.

Як по-правді, то я не все второпав з того, що він говорив. На жаль, мене затисли в натовпі дуже далеко від помосту... А крім того, як я вже казав, наступні події довели мене до такого нервового потрясіння, що я й досі ніби в якомусь хаосі... І все-таки я спробую відтворити те, що він казав, хоч це й важко мені.

«Сьогодні всі чесні люди не можуть не плакати. Тому що сьогодні уряд вирішив зруйнувати ту стіну, яка відділяла достойних громадян від негідників. Мета уряду — не в тому, щоб перевести в'язнів деінде. Кращої в'язниці, ніж наша, — гігієнічної,

комфортабельнішої, гуманнішої, краще керованої — немає ніде. Мета уряду інша — звільнити в'язнів. Звільнити всіх ворогів суспільства...»

— Не дозволимо!.. Не бути цьому!

Мене начальникові слова здивували, але вагався я не більше хвилини. Його промова цілком захопила мене... Але вже й зовсім незбагненне те, що я нітрохи не зрадив, уявивши своїх давніх товаришів вільними, як і сам я, тільки щасливішими за мене й далеко чистішими. Я знав історію кожного з них, знав їхні болі, пам'ятав імена усіх до одного, я любив їх, одначе разом з юрбою, що ревіла довкола, почував до них щось схоже на зненависть... А ще до мене дійшло, що в цю хвилину я здатний на будь-яке зло...

«Країну наповнять убивці й злодії. То як же ми зможемо запобігати небезпеці, що чигатиме на нас звідусіль і навіть заповзе поміж нас? Ми мусили б ходити озброєні. А тим часом ми ж не якісь там зарізяки. І хай би нашому власному життю загрожувала небезпека, серця наші не дозволять нам убивати... А ми ж більше не зможемо ходити наодинці до свого майна й лишатися там ночами. Ми рано зачинятимемося по своїх будинках і на кожен стукіт злякано підхоплюватимемося: хто там? що там?.. І оце чарівне море, найвільніше творіння природи, яке дарус нам свої багатства, свою прохолоду, свої шляхи, стане нашим найбільшим ворогом... Погляньте навколо: скільки маленьких острівців, скільки мисів, скільки заток! Зараз воно пристановище рибалок і чайок, воно їхнє життя, а стане гніздов'ям піратів...»

Але не тільки теперішні в'язні с тим великим злом, що прийде до нас! Коли хтось втрачає віру в своє майно і в своє життя, тоді й він з розпачу стає злодієм і вбивцею: і я, і ви, і всі ми рано чи пізно підемо з гори...»

Голова моя гула, отож тоді я навіть і не думав, що ні майна не маю, аби бсятися за нього, ні такої любові до життя, щоб не прагнути якось згубити його; не думав і про те, що я тут зовсім чужий і до всього цього мені нема ніякого діла. І не думав, і не відчував душею.

«Але в небезпеці не лише особа. В небезпеці сама вітчизна й віра. Вороги наші, не знаючи сну, тільки й чекають на кордонах слухної нагоди. Коли вони побачать, що ми не масмо ні захисту, ні свободи, одразу кинуться на нас, і тоді нам кінець. Вони замучать нас! Отоді-то ми зрозуміємо, що значить стати рабами! І я, і ви, і ваші дружини й діти — всі станемо рабами наших ворогів!..»

Селяни хмурніли дедалі дужче, налиті кров'ю очі повивала каламуть.

Тим часом голос начальника м'якшав, ліричний струмінь лився з його грудей, як пісні кохання ллються з грудей маленьких пташок. В очах його з'явилась волога. А всі присутні вже дійшли до того стану, коли лишається плакати або вбивати. Жінкам ставало млосно.

«В'язниця була не лише охороною чесних людей, і не лише закладом, угодним богові, який поділяє і на землі, й на небі всіх на правих і неправих. Вона являла собою ще й гордість нашого острова! Пригадайте, як бувало на храм у в'язничній церкві Святого Вознесіння. Стіни побілено, підлогу вимито, на вікнах і на дверях мирт і хвоя, всюди прапори, а посередині англійський. Увесь острів сходився на свято, навіть з навколишніх островів прибували. А в'язням це була нагода продавати цівки, гребені, табакерки, чотки, образі — хто що виробляв і що тільки можна придумати.

І коли гості нашого свята виїжджали, то в них лише й мови було, що про нашу доброту й гостинність, про наші успіхи й розквіт та про нашу згуртованість і одностайність. А тепер — відтепер і надалі,— коли ми проходитимемо побіля Н А Ш О І в'язниці, серця наші огортатиме смуток. І коли ми схочемо нарвати, як раніше, червоного весняного маку в житі, він стане для нас чорним...»

Промовець зупинився на хвилику й витер очі; те саме зробили і всі присутні.

«А ще гірше те, що коли чужинці побачать у нашій державі анархію, побачать її безчестя, то перестануть торгувати з нами, не продаватимуть нам хліба, і всі ми помремо з голоду, ми, найкращий з усіх народів під найпрекраснішим у світі небом!.. І наші діти перестануть надсилати нам з Америки долари, бо знатимуть, що їх все одно хтось украде...»

То не був гнів, то була несамовита лють. Стовпище подалось назад, як хижий звір, що присідає перед стрибком. Очі в усіх звузились, обличчя позеленіли, губи зблідли...

А в мене був сильний жар...

У цю мить із дзвіниці розітнувся пронизливий крик:
— Іде!..

І справді до острова вже плив, здіймаючи білі бурни, повитий чорним димом королівський корабель, могутній і невмирущий, як Горгона...

— Не дозволимо! — ревноло юрмисько.

Чи потрібен був тут ватажок? Чи треба було кидати клич? Скоряючись сліпому інстинкту, всі ринули до в'язниці й оточили її з усіх боків, горлаючи:

— Не дозволимо!..

А корабель підпливав.

Звідси його було видно краще. Вже можна було розгледіти прапори й гармати...

На хвилину всіх охопило сум'яття. Щось ніби стиснуло кожного за горло. О! Я теж був там. Пригадую, метався, як божевільний. Не тямив, що роблю... Раптом хтось крикнув:

— Палити!

— Палити! — враз видихнув із себе вслід за ним і натовп.

І де тільки взялися в цю хвилину хмиз, паліччя, нафта, сірники! Все це палаючими клубками полетіло у вікна. І відразу густий чорний дим повалив крізь ґрати, звиваючись, мов змія, що хоче вкусити себе за хвіст. Незабаром важка хмара огорнула місцевість. Стало темно, як уночі. Нараз уся будівля спалахнула, наче велетенське вогнище, кинувши всюди криваво-червоні відблиски. Обличчя паліїв, перекошені лотою зненавистю, здавались обличчями демонів. Страхітливим хором лунали з вогню нелюдські зойки. Полум'я потрималося ще трохи, потім опало. Якщо хтось із в'язнів кидався на ґрати, марно намагаючись вирвати їх, або пробував вискочити в напіввідкриті двері, його пристрілювали...

— Нікого не жалійте! Нікого!

З королівського корабля дивились на вогонь і дивувалися: що то горить? Старі скирти? Купи сміття? Але щоб отакий дим? Це неможливо! Приготували все необхідне, ввійшли в порт, швидко спустили шлюпки, і матроси з помпами чимдуж поспішили до в'язниці.

Та не в тому було лихо. Виявилося, що корабель прибув зовсім не для того, щоб забрати в'язнів; навпаки, він привіз ще сотню. Завдяки телеграмам острів'ян, зусиллям делегації та депутатів парламенту, уряд

змінив своє рішення і, замість ліквідувати в'язницю, зміцнив її, як я вже казав, сотнею нових в'язнів. Та через те, що державні установи — школи, мирові суди, ратуші, телеграф — були вже три дні зачинені на знак жалоби, бо сам народ і зачинив їх, то ніхто й не знав про телеграму з цим радісним повідомленням.

Отак даремно й згоріла в'язниця.

Довідавшись, якого лиха самі собі завдали, люди плакали й побивалися з ранку до вечора. Адже вони своїми руками зруйнували своє життя! А оті п'ятсот собацюр — то хіба про них мова! Так їм і треба!

— Ще сто! Ще сто нових! — кризь сльози раз у раз повторювали люди, подумки прикидаючи, які зміни внесли б ці сто нових в'язнів у життя острова. Усі тоді могли б жити без чвар, без партій, як рідні брати... Тоді б, нарешті, можна було розподілити поставки між усіма постачальниками.

Несподівано почався обложний дощ. Запах попелу, горілого дерева, обвуглених тіл, перемішаний з трuppenним смородом, багато днів висів над селом. Той запах і той сморід не давали людям забути про лихо, яке спіткало їх.

— Ще сто!..

Та поволі випогодилося і стало сухо. Поліція позасипала трупи вапном. Запах розвіявся, але мізки людей невідступно свердлило жорстоке каяття.

Як же тепер бути? Братися до праці: орати, сіяти, косити, збирати виноград? Ну, мужики — то ще так. А от що робити поважним людям?.. Невже не може статися ще якась диво? Тобто, щоб вони не працювали, як і досі, але мали б із чогось зиск. Це було б справедливо.

(Через місяць)

Але ж це просто смішно! Це цілковите безглуздя!..

Знаєте, кого схопили, як призвідця? Та мене ж бо! Ну що я їм такого зробив, чому вони мене запроторили сюди, в божевільню?.. Виходить, це я підпалив! Але чому саме я? Ах, он воно що! Значить, я божевільний! Ну, а де тоді Цукас?

Адже й він божевільний!.. Як? Помер? То, значить, лише тому не схопили його?

Ну, годі! Ось що я вам скажу: я не тільки не божевільний, але й уся моя розповідь — брехня. Ні вбивства я не вчинив, ні у в'язниці не був і ніхто тієї в'язниці не палив. Скажіть мені, будь ласка, де ви таке бачили, щоб хтось підпалював в'язницю? Не було такого ніколи! Отож ніякий я не божевільний! Просто вже давно я збираюся придумати якусь незвичайну історію, щоб показати найбуденнішу істину: ті, хто живе з людської біди, стають лютими звірами, коли в них ту біду хочуть відняти, зробивши, наприклад, пещасних щасливими... І тож таки правда, що народитися бідним чи азіатом, то все одно, що народитись у в'язниці... або почати своє життя з убивства.

Інколи це в мене виходить — у години патхнення! Але ота радість, оте духовне звільнення, — чи довго воно може тривати? Ні, недовго! Тіло наше стиснуте ланцями... і чого вартий короткий злет душі?.. Але яке це все має значення?

Ну ось, у вас знову закрадається підозра, що зі мною не все гаразд!.. Та відчиніть ви нарешті двері!.. Не втечу я... Хіба я можу втекти? А якби й утік, то куди мені подітись?..

Ну й місце ж ви мені вибрали!.. Навіщо ви мене вкинули в оцю кімнату, де вікна так високо? Я ж не зможу в них виглядати!.. А я хочу виглядати надвір!..

Так-от, найбільше мені хотілося показати, що ті, хто має пожиток з війни, хто живе з людської крові, задля своєї користі посилають інших убивати собі подібних і самим складати голови... Кожна рука, кожна нога, кожне око, загалом, кожне загублене життя — то гроші!.. Вам смішно? А тим часом мій розум ще ніколи не був такий ясний! І те, що я кажу,— не маячня в божевільні. Я пишу це в запнійській кав'ярні. А що я грамотний, і, мабуть, далеко грамотніший за вас,— так мова моя сама за себе свідчить!— і в Парижі я жив — це ви й самі розумісте!.. і моє ім'я зовсім не Таналья! Воно теж вигадане! Хіба ж може поважний чоловік мати отаке смішне ім'я?

А єдино істинне — то це отой біль у мене в голові. Біль, який мучить мене вже цілих шість місяців...

ПРОЛОГ

На чорному тлі крайньої розбещеності можновладних гнобителів і крайнього зубожіння гноблених я писав портрети «великих мужів» Риму, цього володаря світу, не стільки як історичні студії, скільки з погляду їхньої повчальності. Я писав їх у той час, коли італійський фашизм зазіхав на свободу Греції.

Мета цих портретів — піднести дух нескореного народу й розпалити в ньому зненависть проти загарбників.

Ця мета не втратила свого значення й на сьогодні, оскільки зажерливість імперіалістів не тільки не зменшилась, а й незрівнянно зросла.

У викритті минулого читач може добачити викриття сучасного. За історичними аналогіями між стародавньою та сучасними імперіями в стадії їх розпаду можна зрозуміти, яким шляхом іде людство і який обов'язок прогресивних людей на цьому шляху.

Грудень 1955

К. Варналіс

ЮГУРТА, НУМІДІЙСЬКИЙ МАВР

(154—104 до н. е.)

Югурта не був римлянином. Він був мавром, царем Нумідії. Але він більше, ніж будь-хто інший, має відношення до історії суспільних звичаїв імператорського Риму. Він викрив і виставив на посміх усю Римську імперію: консулів, преторів, сенат, трибунів; він так

¹ Тут наведено окремі твори з однойменної збірки.

оголив їхнє брудне нутро, що їм уже ніколи не пощастило приховати його під машкарою добропорядності.

Югурта дуже добре знав римських політиків. Знав їхню зажерливість та безсоромність, знав, що вони, як каже Саллюстій, «жили за рахунок страждань вітчизни».

Югурта підкуповував правителів Риму та робив усілякі інші махінації проти імперії, але завжди шляхом підкупу уникав покарання. Він навіть похвалявся, що коли б захотів, то міг би купити весь Рим.

Югурта був непересічною людиною. Йому були притаманні всі чесноти і всі пороки тих часів. Цар Міціпса, якому він доводився небожем, побачивши розум і відвагу Югурти, усиновив його і зробив спадкоємцем царства разом з двома своїми синами — Адгербалом та Гіємпсалом.

Але Міціпса пригрів змію. Щойно старий цар помер, три спадкоємці поділили Нумідійське царство (теперішній Туніс) між собою.

Саллюстій так малює портрет Югурти: «Він був вродливий, дужий, розумний і не піддавався спокусам розкошів та неробства! Він проводив час у кінських перегонах, змаганнях з бігу та в полюванні на хижих звірів. Він був перший у подвигах, але сам себе не вхваляв...»

Одначе в ті часи було багато «нових людей» (так називали тих, хто вперше отримав високу державну посаду) та багато аристократів, які віддавали перевагу грошам перед честю. Інтригани в Римі, тирані щодо союзників. Вони намовляли Югурту вбити Міціпса (названого батька!) і стати єдиним володарем Нумідії... «У Римі тоді все продавалося».

Але Югурта визнав за нерозумне вбивати свого названого батька. Та зате по смерті Міціпса він убив названого брата Гіємпсала й захопив його частку. Чу-

довий початок! Спершу треба зміцнити своє становище, а вже потім настане черга й другого «брата». І справді, невдовзі Югурта пішов війною на Адгербала й переміг його. Бідоласний переможений звернувся по допомогу до Риму. А Рим тільки цього й чекав!

Рим постійно вишукував причини для втручання в справи інших держав, щоб підкоряти їх собі. Політика Риму завжди була імперіалістичною й цинічною, а його політики відзначалися грабіжництвом та хабарництвом. Ось і в цьому випадку, про який ми розповідаємо, політика Риму досягла своєї мети, але честь його політиків було зганьблено.

Як тільки посла Адгербала відбули до Риму, Югурта послав туди ж і своїх людей, але «навантажених золотом і сріблом». Він дав їм наказ засипати подарунками його давніх друзів і знайти йому нових, так само за допомогою подарунків, не шкодуючи золота й срібла. І ті, приїхавши до Риму, відразу почали надсилати подарунки давнім друзям свого господаря та найвпливовішим сенаторам. І становище відразу змінилося. Югурта перестав бути злочинцем і потрапив під заступництво аристократів. Ці родовиті люди, підкуплені Югуртою, привернули сенаторів одного по одному на його бік і, таким чином, «шановна і стародавня Рада старійшин не допустила покарання чорного царя».

Так нам розповідас Саллюстій.

Але зло на цьому не скінчилося. Сенат прийняв рішення («постанова сенату»!) про те, що Югурта діяв справедливо, коли вбив Гімпсала, бо, мовляв, Гімпсала образив його, і коли почав війну проти Адгербала, бо, виявляється, Адгербал «напав перший»! Чим не сторінки з нової історії?

А потім та ж таки «римська добродетель» («virtus romana») послала в Нумідію комісію з десяти чоловік, щоб справедливо поділити царство між двома

противниками — Югуртою та Адгербалом. Нова історія навчила нас здригатися на саме тільки слово «комісія». Так само було і в ті далекі часи.

Головою комісії призначили Люція Оптимія, людину дуже авторитетну й вороже настроєну проти Югурти. Але Югурта добре знав, що та як. «Хабарами та обіцянками ще більших хабарів (коли роботу буде скінчено!) він примусив Люція Оптимія пожертвувати і добрим ім'ям, і честю, і обов'язком! Так само він підкупив і решту членів комісії» (Саллюстій). Тому при поділі царства Югурта одержав найбагатші та найбільш густо заселені території.

Та не зважаючи на цей успіх, Югурта нітрохи не заспокоївся. Він хотів будь-що стати єдиним володарем Нумідії і знав, що цього неважко буде досягти за допомогою грошей, купивши санкцію в Покровителя — в Римі!

І він знову оголосив війну Адгербалові. Адгербал під шаленим натиском «брата» змушений був залишити свої володіння й зачинитися у фортеці міста Цірти (сучасна Константіна). Йому пощастило послати звідки двох вірних людей з листом до сенату, прохаючи в Покровителя негайної допомоги! Адгербал пояснював, що агресія Югурти проти нього є агресією проти самого Риму!

Адгербал мав рацію. Однак сенатори, які продалися Югурті, зробили й цього разу все можливе, аби проти Югурти не було прийнято ніякого рішення. Саллюстій меланхолійно зазначає: «І цього разу інтереси державні були принесені в жертву інтересам особистим».

Отже, й цього разу «найманим агентам» чорного царя пощастило перешкодити оголошенню війни проти їхнього роботодавця. І замість військ було послано... нову комісію у складі шанованих сенаторів для посередництва між противниками й утвердження волі Риму. Тоб-

то, «агенти» зрозуміли, чого треба їхньому господарю. Югурта нахабно вдався до тактики повільного наступу. Він затягував переговори, щоб устигнути захопити Цірту й поставити комісію перед доконаним фактом. І він справді захопив Цірту, взяв у полон Адгербала й закатавав його, а крім того, вирізав усе населення міста — і нумідійців, і римлян!

Коли в Римі стало відомо про цей новий, ще нахабніший, ніж досі, вибрик африканського монарха, було зібрано сенат — обговорити, яких заходів ужити проти Югурти. Проте Югуртині «агенти» влаштували обструкцію всіма можливими методами. Обговорення затяглося на багато днів, тому перше сильне враження від страшного злочину стерлося. «Ось які могутні були друзі й покровителі царя»,— зазначає Саллюстій.

Та оскільки «попередньо вибраний» на наступний рік трибун Гай Мемвій викрив перед народом усі інтриги аристократії та правлячої верхівки, які прагнули домогтися помилування для Югурти, сенат злякався народного гніву й вирішив послати в Нумідію консула Люція Кальпурнія.

Консул Люцій Кальпурній Бестія, посланий римлянами в Нумідію, щоб силою зброї відновити «справедливість» (!), «відзначався великими чеснотами,— каже Саллюстій,— проте всі їх псувала одна вада — любов до грошей... Невтомний, діяльний, далекоглядний, він добре знався на військовій справі і не втрачав самовладання перед небезпекою чи в несподіваних обставинах». І лише блиск золота засліплював його й він губився настільки, що здавався тому блиску і тілом, і душею.

Це портрет не одного римського можновладця (політика чи військового), це портрет усіх їх.

Кальпурній навально увірвався в Нумідію, оволодіваючи фортецями й містами, захопив багато полонених,

та як тільки Югурта блиснув перед його очима золотом, одразу виникли «труднощі походу»! Душа Кальпурнія, заповнена пристрасстю до золота, відразу піддалася спокусі. Та й не тільки він — не витримав навіть «голова сенату» (тобто перший у списку сенаторів) Марк Скавр, який уславився своєю непідкупною вдачею і саме тому був посланий з Кальпурнієм, щоб уберегти його від хабарництва і зради! «Єдиний, хто в цьому розбещеному середовищі досі був непримиреним ворогом царя, та й той розбив корабель своєї честі об «золоту скелю й згубив своє добре ім'я». (Саллюстій).

І коли вже Югурті пощастило підкупити й Скавра, то більш ніщо не могло його зупинити. Він набрався відваги, пішов до табору Кальпурнія й там підписав про людське око мирний договір. За умовами договору він підкорявся римському народові, але на ділі залишився незалежним. І всі його збитки (контрибуція) становили сміховинно малу суму грошей. Щоправда, він мав віддати також досить багато овець і корів та двадцять слонів!

Отак перший урядовець у Римі консул Кальпурній та перший серед «отців законодавців» Марк Скавр продали за гроші честь вітчизни! Та коли б навіть у цю справу втрутилися й інші «перші», то все одно й вони вчинили б точнісінько таку саму зраду.

Як тільки в Римі дізналися про це безчестя, народ обурився, а сенат злякався. Тоді «попередньо вибраний» трибун Гай Меммій почав піднімати народ проти правлячої верхівки і взагалі проти розбещених патриціїв.

«Мені стає соромно на саму думку про те, що ось уже п'ятнадцять років з вас знущається купка людей! Ви тремтите перед ними замість того, щоб вони трем-

тіли перед вами! Я не закликаю вас до зброї, але я кажу, що ви повинні скинути їх тими самими засобами, які вони використовують проти вас... через суд. Треба віддати під суд винних, а за свідка викликати сюди самого Югурту. Патриції хочуть бути вашими вічними господарями. Вони використовують союзників як ворогів, а ворогів як союзників. Сьогодні державу продано, і якщо ми не покарасмо винних, то залишимося назавжди їхніми рабами, а вони — нашими довічними царями... Я кажу — царями, тому що тільки царі ні перед ким не відповідають...»

Так промовляв до народу і так здіймав у Римі велику бурю Мемній. І саме тоді, коли в Римі назрівало повстання, восначальники, яких залишив у Африці Кальпурній (сам він повернувся до столиці), надихнувшись прикладом свого полководця, чинили всілякі скандальні зловживання. Одні повернули Югурті два десятки слонів, інші передали йому полонених (звичайно, все це за греші!), а найнижчі почали мародерствувати й розграбували країну, яка формально уклала з Римом мир.

Тим часом сміливий, відвертий і гострий виступ Мемнія, який викрив скандальні справи найзначніших сенаторів та патриціїв, зробив своє діло. Сенат, наляканий бродінням у народі, послав претора Левкія Кассія в Нумідію з наказом привезти Югурту до Риму, щоб віддати його під суд. Тим самим сенат сподівався втихомирити гнів народу.

Кассій подався в Африку, зустрівся з Югуртою й передав йому наказ сенату.

— Я бажаю тобі добра, а тому раджу поїхати до Риму. За умовами мирного договору ти підкорився римському народові, і найкраще для тебе — покластися на його доброзичливість, аніж відмовитися й тоді спробувати на собі силу римської армії.

Хитрий мавр погодився. Погодився тому, що був сильний духом і відважний, а головне тому, що вірив у непереможну силу золота. Він був певен, що порятунок коштуватиме недорого, адже всіх цих римських «патріотів» він знав дуже добре!

Проте Югурта не належав до тих людей, яким досить урятувати шкуру. Він вирішив домогтися ще й вигоди для себе! Щойно ступивши на римську землю, Югурта взявся підкуповувати римську правлячу знать. Спершу він прибрав до своїх рук трибуна Гая Бебія. Це було велике досягнення. І ось чому. Коли почався суд і Югурту про щось запитали, Бебій підвівся й вигукнув:

— Я забороняю йому говорити! Вето!

Право «вето» — могутня сила трибуна. Сила часом безглузда, але непереборна. Досить було одному з двох, а пізніше одному з десяти трибунів підвестися і сказати «Вето», як усе зупинялося!

Заборонивши Югурті говорити, трибун припинив процес «на невизначений час» і Югурта був врятований. Але врятувавшись, Югурта не заспокоївся.

У Римі жив онук царя Масініси на ім'я Массіва. Він утік сюди після падіння Цирти. Тут консул Спурій Альбін (наступник Кальпурнія) намовив Массіву вимагати в сенату корону Нумідії (а як точніше, то це Массіва намовив Альбіна допомогти йому відібрати в Югурти царство!)

Цього небезпечного «претендента на престол» відважний Югурта вирішив прибрати. Проте це була не легка справа. Югурта вже не міг сподіватися на підтримку своїх колишніх «друзів», оскільки їхня продажність була викрита, і тепер вони не відважувалися тягти руки за Югурту. Їх дуже налякало обурення народу.

Тому Югурта сам узявся за діло. Він доручив одному з своїх придвірних, Бомількару, знайти кілька вбивць,

які могли б звільнити його від настирливого родича. Політичні вбивства були звичайним явищем «від сотворіння світу»!

Убивці знайшлися миттю. Вони влаштували засідку і прирізали Массіву. І той помандрував у царство Плутона. Але один з убивць потрапив до рук властям. Завдяки застосуванню відомих в усі віки методів убивця змушений був розповісти правду — рідкісний випадок, коли «правда» вбивці виявилася щирою правдою!

Бомількара було звинувачено як призвідцю злочину, але Югурта зумів улаштувати йому втечу в Африку перш ніж того встигли схопити й засудити. Ясно, що цій втечі сприяли й «друзі» Югурти. Ясно й те, що не з доброти своєї врятував Югурта Бомількара, а передусім тому, що коли б справа з убивством розкрилася повністю, то всі піддані і всі «агенти» Югурти втратили б віру в його дивовижні якості.

Після цієї нахабної витівки сенат наказав Югурті забратися геть з Італії. Коли він залишав стіни Риму, сходило сонце. Чорний цар озирнувся назад і оглянув довгим поглядом чарівну столицю світу, осяяну Аполлоном! Презирливо похитавши головою, цар сказав:

— О продажне місто! Хай лиш знайдеться покупець — і від тебе дуже швидко не залишиться нічого!

Щойно він виїхав, Рим послав йому вслід консула Спурія Альбіна, щоб покласти край війні. Але хитрий африканець, то відступаючи, то переходячи в наступ, то пропонуючи свої умови й затягуючи переговори, змусив свого противника згаяти цілий рік. Багато хто в Римі пояснював тоді цю невдачу не недбальством чи неспроможністю консула, а грішми царя.

Коли минув рік, консул Альбін повернувся до Риму, залишивши замість себе свого брата Авла. Та Авл не відзпачався пі розумом, ні воєнним досвідом.

Тоді Югурта підкупив багатьох командирів когорт і центуріонів та чимало солдат Авла і вночі напав на табір римлян. Розгром був повний. Що ж сталося? Підкуплені командири й солдати, як тільки Югурта напав на табір, або втікали геть, або переходили на бік ворога.

Переможений Авл змушений був підписати ганебний мир з царем «варварів» (110—109 рр. до н. е.). Одначе сенат відмовився затвердити цей договір, оскільки проти цього виступив народний трибун Гай Мамілій Ліментан. Трибун запропонував провести слідство проти тих, хто отримував від Югурти гроші й захоплював його зневажати Рим і воювати проти нього.

Натиск народного трибуна змусив сенат вести далі війну проти Югурти. Командування військами було доручено енергійному консулові Метеллу, і він у багатьох битвах розбив Югурту. А це означає: не захотів продатися!

Метелл оточив місто Сутул, де містилася скарбниця Югурти. Югурта поспішив запропонувати мирний договір, даючи Метеллові двісті тисяч фунтів срібла. Але Метелл вимагав видати Югурту. Тому війна тривала далі. А коли термін консульства Метелла минув, римляни послали на його місце великого Марія, признавши до нього скарбником «лисицю» Суллу.

Тим часом союзник Югурти цар Мавританії Бокх, коли Югурта втратив майже всю країну та був затиснутий у стінах Цірти, послав до Риму послів з вимогою віддати йому Нумідійське царство. Але сенат відповів, що його прохання буде задоволено, якщо він зробить для Риму одну особливу послугу.

Ця особлива послуга означала видачу Югурти римлянам. Бокх пристав на цю пропозицію. Марій привіз закутого в кайдани Югурту до Риму. Там чорного царя кинули в темну в'язницю Тулліанум і залишили помирати з голоду! Отак жорстоко пометився Рим за ганьбу

армії Ліментана, яку Югурта «провів під ярмом» і тим самим завдав римлянам найтяжчої образи.

Отже, чорний цар умер чорною смертю. Він одержав по заслугах. З його друзів-хабарників ніхто не постраждав. Справу, як це часто буває, швидко забули. А честю й гідністю держави й далі торгувала правляча верхівка, або, як ми сьогодні кажемо, «пускала їх з молотка».

СУЛЛА ЩАСЛИВИЙ

(138—78 до н. е.)

Розбещеність, зажерливість і жорстокість римської аристократії можна, звичайно, пояснити основною особливістю її влади — адже вона була безконтрольна й абсолютна. Проте ця влада не виникла на голому місці, до неї призвели громадянські війни. Громадянські війни, в свою чергу, були наслідком мілітаризму, а мілітаризм — наслідком імперіалізму. Саме імперіалізм зміцнив, а отже, вкрай розбестив олігархію. Олігархія ж, аби мати підтримку в народі, розбестила народ.

Всілякі мілітаристи (консули чи претори, що поверталися після переможних походів) вимагали, спираючись на силу легіонів, ліквідувати демократичний лад, щоб зосередити в своїх руках абсолютну «владу однієї людини». Але щоб владу уособлювала «одна людина», слід було позбутися інших. Так і розпочалися одна по одній довгою низкою громадянські війни, які поділяли народ на ворожі табори, що намагалися знищити один одного. Цей поділ і це взаємознищення незалежно від того, хто перемагав, а хто зазнавав поразки, завдавали величезної шкоди народам Італії та провінцій імперії. Народи оплачували страшною ціною і перемоги, і поразки, як було скрізь і завжди.

У цій величезній драмі, що розтяглася майже на півтора століття, з'явився нарешті той Один, який зміг

вищити всіх суперників і утвердити свою довічну диктатуру, тобто владу самодержця або імператора.

Отже, ми звертаємося до історії громадянських війн тому, що вона дає змогу зрозуміти суть і характер імператорської влади. Крім того, вона дає змогу зрозуміти, що розбещеність, зажерливість і жорстокість римських монархів не була чимось повим і «протиприродним»: навпаки, це було узаконення глибокого розкладу римської цивілізації, що почався дуже давно.

Ми почнемо з Левкія Корнелія Сулли (138—78 до н. е.). Це був найлютіший і найхитріший хижак часів громадянських війн. Лев і лис в одній шкурі, жорсткий до слабших і запобігливий перед сильнішими. Він був найбільш владололюбний, найбільш грошололюбний, найсластолюбніший, найпродажніший і, передусім, найлицемірніший з усіх, хто правив Римом. Аристократичний, егоїстичний, мстивий, кровожерний, віроломний з друзями й невдячний до своїх доброчинців, він дбав лише про власні інтереси, до всього ж іншого був байдужий, напускаючи туману гучними словами про честь, справедливість і загальне добро. А тому, каже Плутарх, він завдав Риму більше зла, ніж усі війни, що відбулися до нього. Він знищив десятки тисяч не тільки тих громадян, які чимось завинили перед ним (ворогів!), але й тих, які нічим йому не зашкодили. Він убивав людей і просто заради власного задоволення, і — головним чином багатих — заради того, щоб привласнювати (конфіскувати) їхні багатства.

Рудий, голубоокий, з жорстоким поглядом, сповненим злості, — її підкреслювала білизна шкіри, так усійної висипом, що афіняни називали його «меленою пикою». Завжди похмурий, але завжди діяльний, він ставав привітнішим, коли вип'є, але й нездатним до будь-якої серйозної справи.

Він багато загібав і багато роздаровував. Тип аномальний, він рубав голови дрібним злочинцям, і прощав великих, дбаючи лише про власні інтеси.

Покінчивши із своїми противниками та змінивши спосіб правління, щоб надати перевагу аристократії, він насолоджувався життям, бенкетуючи або й просто напиваючись у товаристві мімічних та драматичних акторів і відверто, без тіні сорому, віддаючись розпусті. І так вірив бегині Фортуні, вважаючи себе її фаворитом, що навіть одержав прізвисько Щасливий. Та й справді, вчинити стільки злочинів і не зазнати за них ніякої покари, то, мабуть, треба було вродитися в сорочці. Отож мав Сулла талан, тому вважав зайвим і сумління, і тим більше — його муки.

Одначе в римській історії Сулла не був ані єдиним, ані першим чи останнім таким щасливцем. Він належав до звичайного типу римлянина-щасливчика — тобто геть розперезаного римлянина. Він урочисто відкрив період щасливих Володарів Світу, період майже в п'ять століть, який скінчився лише з розпадом імперії.

Сулла був предком усіх наступних вінценосних хижаків. За його образом і подобою витесані всілякі Тіберії, Калігули, Нерони, Доміціани, Геліогабали. За його образом і подобою витесані й незлічені другорядні володарі: консули, претори та інші відомі й невідомі; життя кожного з них є цілою історією нищості. Вони становлять особливий темний світ злих людей, заради щастя яких страждали десятки тисяч і рабів, і вільних людей. Одним з таких «другорядних» творців зла був намісник Африки Сульпіцій, сучасник Сулли і його противник, впливовий прибічник Марія, можновладець, який не мав собі рівних у підлості. Він тримав як особисту охорону три тисячі горлорізів та

мододих кавалеристів, готових на будь-які безчинства. Сульпіцій називав їх «антисенатом».

Цей Сульпіцій, намісник з «антисенатом» у три тисячі бандитів, які тероризували його противників, був таким собі маленьким Суллою, але з іншого табору — демократів, хоч від демократизму той табір мав хіба що назву. Адже, по суті, війна між Марієм і Суллою була війною двох диктаторів, що спиралися на протилежні сили. Сулла спирався на аристократію, а Марій — на народ.

Так-от, Сульпіцій, наприклад, міг поставити на площі стіл і відкрито продавати державні посади. Виручку він рахував так само відкрито, на тому ж столі. Це він домігся прийняття закону, якпий забороняв сенаторам мати боргів понад три тисячі драхм. Та коли він помер, то виявилось, що сам заборгував аж три мільйони! Все дуже просто: борги, яких він наробив, були одним з видів здирства.

Про це розповідає нам Плутарх. Завдяки йому читач має змогу зрозуміти суть політичної корупції, яка відверто панувала в ту епоху — в епоху, що підготувала монархію. І Сульпіцій був не один. Тому й Сулла не міг не бути... щасливим,— адже він уособлював квіт усіх римських «чеснот».

Усіяне прищиками обличчя й голубі очі Сулли осявають зловісним світлом... майбутнє римської держави.

Його противник Гай Марій був неосвіченим, неотесаним селюком. У той час, коли римська аристократія «еллінізувалася», Марій зневажав грецьку мову, тобто мову рабів. Проте, як військовий, він вважався одним з найкращих у стародавньому світі. «Важкий і жовчний характер»,— каже про нього Плутарх. Але ж Марій був загартований і жив одним життям із своїми солдатами, в тих самих труднощах і знегодах. Разом з ними конав землю, їв черствий хліб і спав на соломі. За це солдати любили його і завжди довіряли

йому. А за його загартованість і упертість дали йому прізвисько «Мул».

Марій був проводирем демократії. Щоправда, сам не так демократ, як демагог. Вдаючи з себе народолюбця, він нічого корисного для народу не зробив, лише намагався справити враження демократа, щоб перетворити народ на знаряддя свого владолюбства. І хоч був загартований і жив одним життям із солдатами, однак «мав пишні будинки, розкошував та ніжився в насолодах, як не личить людині, що займається війною... і зібрав величезні багатства, достойні царя». І настільки був ненаситний, що перед смертю «нарікав на свою долю, мовляв, він, нужденний, так і не досяг свого в житті, тому прагне якнайшвидше вмерти»!

Інакше кажучи, Марій теж був такий лицемірний, брехливий, ненажерливий, дикий і грубий, як і Сулла та всі інші з цієї братії.

Сулла, на противагу Марію, не був селяком. Він мав солідну освіту, знав, як ніхто інший у його час, латинську й грецьку мови та літератури. Светоній називає його «розумним, красномовним, хитрим і несказанно лицемірним». Отже, Сулла — це не просто тип римського щасливця — це ще й тип освіченого римлянина. Однак освіта не справила великого впливу ні на його вдачу, ні на духовний світ. Хоч і освічений, та забобонний, хоч і еллініст, та не зупинявся перед тим, щоб зруйнувати і пограбувати вогнище грецької культури — Афіни.

Ми вже казали, що Сулла належав до патриціїв. Один з його предків, Руфін, був консулом. Але він відомий не стільки честю, якої удостоївся, скільки своїм безчестям, — адже він зумів, дарма що бідний, вібрати грошей більше, ніж дозволяв закон. За це його вигнали з сенату.

Та хай там як, а батьки Сулли були небагаті, тож молоді літа Сулла прожив у великій скруті. Та коли

він дорвався до політики, тобто ступив на шлях авантюризму,— шлях всієї знатної молоді тієї епохи — і став скарбником Марія під час війни проти Югурти в Нумідії, то повернувся до Риму багатою людиною. Один знайомий якийсь запитав його іронічно:

— Якщо батько не лишив тобі й дрібняків, а в тебе так багато грошей, то який же ти чесний?

Ця насмішка могла б дошкулити кому завгодно, тільки не Суллі! А Плутарх тим часом пояснює нам: «Хоча колись справжня доброчесність пішла в небуття, все одно вважалося, що соромно розтринькувати майно і так само соромно не дотримуватися того скромного життя, яким жили батьки!»

В юності, ще нікому невідомий, Сулла водився з мімічними акторами та блазнями і разом з ними влаштував оргії. А ставши господарем становища (диктатором), з ними ж таки віддавався розпусті, «осквернюючи славу епохи». Один з його нищої компанії, Метробій, був, за звичаєм тих часів, фаворитом Сулли. Цей Метробій грав у театрі жіночі ролі. І Плутарх зазначає: «Хоч Сулла вже й постарів, та все одно й далі любив його й нітрохи не приховував цього».

Повернувшись з Нумідії, Сулла з головою поринув у політику. Спочатку йому пощастило вибитися в претори, звичайно, відомими тодішніми засобами: купівлею голосів перед виборами — адже тепер він мав гроші. І це не було ніякою таємницею. Одного разу він хотів настрахати свого політичного противника:

— Начувайся! Я пущу в хід проти тебе всю свою силу!

Сулла натякав, що на його боці народ. Противник відповів:

— Ясно, що свою! Адже ти її купив!

Такі «дрібниці», як розпусність, крадіж, підкупи, хабарництво та політичні вбивства вже не справляли ні на кого враження. Вони вже були не винятком, а нормою! І жодного політика не вкидало в жар від того, щоб міг про нього подумати... сусід. Бо якщо сусід не такий самий, то, значить, дурень! А коли хтось починав раптом моралізувати, як невдовзі Ціцерон, а пізніше Сенека, так то виявлялося пустою балаканиною, бо й вони були з того самого тіста!

Однак слід наголосити ось на чому: розклад торкнувся не лише суспільного, а й особистого життя римлян, і не тільки аристократія була розбещена, а й народ та армія.

Політична олігархія вже багато років розбещувала народ, Сулла ж уперше розбестив армію.

У п'ятдесят років він домігся, щоб його вибрали консулом (88 до н. е.). І оскільки тоді цар Понту Мітрідат відверто оголосив війну Риму, сенат звелів Суллі очолити похід проти Мітрідата. Це було велике діло — я маю на увазі грабунок та розбій, але ж і велика нагода для дальшої кар'єри Сулли. Саме тому старий, увінчаний лаврами полководець Марій вважав це рішення сенату ганьбою для себе. «Отці» мали б поставити на чолі війська його, Марія, досвідченого воєначальника, уславленого перемогами над Югуртою та над кимврами й тевтонами. Адже це він не дав, як йому здавалося, чорному цареві виставити на посміх вітчизну, це він врятував її від катастрофи, розгромивши північних напасників.

І тоді відомий управитель Африки Сульпіцій, цей розпусний друг Марія і зрадник народу, збунтував юрбу проти сенату й Сулли і силою змусив сенат скасувати своє рішення й доручити командування Марію.

Тільки Сулла не був з тих людей, які вагаються чи погоджуються з доконаними фактами. Він негайно втік

з Риму, щоб його не схопили, і подався в Кампанію, в місто Нолу. Там стояла його армія. Не гаючи часу, він рушив легіони на Рим — на свою вітчизну!

Народ не любив Сулли. І коли він вступив у Рим, демократи почали жбурляти в нього каміння з вікон. Тоді Сулла крикнув солдатам:

— Чого стоїте? Паліть будинки!

І, схопивши запалений смолоскип, кинувся перший. Лучники почали пускати в дерев'яні будинки стріли з палаючими конопляними віхтями, вмоченими в дьоготь. Почалася пожежа. Таким самим способом Ксеркс за чотири століття до цього спалив дерев'яні стіни Акрополя.

А що Сулла був скажений і мстивий, то не робив різниці між друзями й ворогами: палив усе підряд.

Тоді Марій, щоб упоратися з цими злочинцями, відпустив на волю всіх рабів. Але озброїти їх уже не було часу. І переможений Марій утік з Риму. А Сулла зібрав сенат і примусив його проголосувати за смертну кару Марію, Сульпіцію та їхнім прибічникам. Марій, як ми вже казали, встиг утекти. Сульпіцію ж, якого зрадив його раб, відтяли голову. А раба Сулла спершу звільнив з рабства, а потім убив: скинув із скелі! «Лють і несамовитість диктували всі його вчинки. Скрізь він бачив лише ворогів, був байдужий до друзів і ні до кого не почував жалю»,— каже про Суллу Плутарх.

А ось приклад невдячності Сулли: коли Сульпіцій повстав проти нього, Сулла подався до Марія й попросив притулку в його домі. Марій зважив на його прохання й допоміг утекти з Риму. Тепер, підкоривши столицю, Сулла все забув і призначив ціну за голову Марія! Проте Марій був уже в Африці, щоправда, не мав війська. Тоді Сулла із своїми легіонами вирушив проти Мітрідата.

Передусім Сулла хотів утихомирити Грецію, тому що флотоводець Мітрідата Архелай оволодів Кікладами та Евбеєю, а тим часом афінський тиран Арістіон чи Атеніон підняв повстання проти Риму.

Хто ж був цей Арістіон чи Атеніон? Такий собі авантюрист, який служив при дворі Мітрідата, а коли той послав його в Афіни з двома тисячами воїнів, то вони — за його намовою — проголосили його тираном (диктатором, як ми тепер кажемо). «І через цього тирана, — каже Плутарх, — доля відвернулась від Афін».

Цікаво подивитися, як поставився Сулла до Греції. Було б дивно дізнатися, що він повівся з греками людяніше, ніж із співвітчизниками.

Сулла обложив Афіни і, оскільки йому не пощастило взяти місто одразу, бо Арістіонове військо спалило обложні машини, вирубав усі священні гаї Афін та сад Платонової академії, щоб збудувати нові машини й пристрої. А що йому були потрібні гроші, він розіслав своїх людей по всій Греції й пограбував найбагатші храми: в Епідаврї, в Олімпії та в Дельфах, забравши дорогі пожертвування та скарби цих всегрецьких святинь.

Прибираючи до своїх рук ці скарби, Сулла заявляв, що в нього вони збережуться краще, і що він поверне не тільки взяте, а значно більше.

Забирати скарби та пожертвування в храмі Аполлона в Дельфах він послав фokeйця Кафу, наказавши йому все добро перелічити та переважити, щоб його раптом не обдурили!

Але Кафа не наважувався чіпати священні реліквії, хоча амфіктіони¹ навіть прохали його забрати все, що хоче. Кафа не витримав і заплакав.

---

¹ Амфіктіони — представники грецьких держав, об'єднаних у релігійно-політичний союз для спільного відправлення культу в загальному святилищі та для мирного врегулювання спірних питань.

Аж тут дехто почав запевняти, ніби у храмі було чути кітару Аполлона. Кафа злякався й написав листа Суллі, щоб налякати і його. Але Сулла був реалістом, яких мало, тож він відповів глузливо: «Дивуюся, як ти не зрозумів, що коли бог співає, то, значить, він задоволений, а отже, й віддає нам усі свої скарби від щирого серця...»

Тим часом облога Афін призвела до того, що в місті почався голод. Хто мав продукти, той приховував їх і таким чином ціни швидко піднялися до нечуваних розмірів. Якщо в мирний час один медимн пшениці коштував п'ять-шість драхм, то тепер його ціна підскочила до тисячі драхм! Люди їли траву, варили і з'їдали своє взуття та шкіряні мішки для олії. А диктатор Арістіон щодня бенкетував та витанцьовував, настільки байдужий до міста, що навіть дав згаснути священному вогню Афіни, бо для нього не стало олії. Коли ж до Арістіона прийшли члени державної ради та жерці з проханням змиловитись над містом і укласти угоду з Суллою, той почав стріляти в них з лука й уклав усіх купою.

Зламавши нарешті опір Арістіона, Сулла ввійшов у місто з боку Кераміка¹ й почав різати жителів усіх підряд. Безневинні люди розплачувалися за гріхи тирана-зайди. Невідомо, каже Плутарх, скільки саме було вбито, та певно, що дуже багато, бо кров лилася потоками. Досить сказати, що тільки кров убитих на Агорі розлилася по всій території Кераміка аж до Подвійних воріт. Багато афінян падали в ноги Суллі й просили помилювання. Навіть ті римські сенатори, які супроводжували консула, теж умовляли його припинити різанину. Та тільки вдовольнивши свою мстивість, Сулла звелів більше не вбивати нікого. І сказав із сатанинським сарказмом:

¹ К е р а м і к — «гончарний квартал», північно-західна частина Афін.

— Решті я дарую життя... зважаючи на їхніх предків!

Після Афін Сулла оволодів Піресм і спалив у ньому багато будівель.

Та ці історичні факти цікаві для нас не самі по собі, а остільки, оскільки вони дають уявлення про кривавість і зажерливість предтеч римського монархізму та про нещадну жорстокість їхніх методів правління.

З Греції Сулла через Геллеспонт перебрався в Азію. Але Мітрідат, запобігаючи лиху, яке чекало на нього, прийняв умови миру, висунуті Суллою. Одна з умов передбачала, що Мітрідат має сплатити дві тисячі талантів контрибуції. Та крім цієї суми, Сулла наклав штраф на всю Азію¹, цілих двадцять тисяч талантів! Більше того, він зобов'язав жителів Азії приймати на постій його солдатів, годувати їх та ще й платити їм платню — дванадцять драхм на день. Це дуже багато. У такий спосіб Сулла привчив армію жити за рахунок інших. І в такий спосіб розбестив її.

Повернувшись у Грецію з Ефесу — так само через Геллеспонт — Сулла знову прибув до Афін і викрав там знамениту бібліотеку Апеллікона, яка мала всі твори Арістотеля й Теофраста. Крім того, він викрав багато шедеврів мистецтва. Забезпечивши себе в такий спосіб книгами, статуями, картинами, колонами та грішми, він вирушив до Італії, але спершу завернув до Еденсо полікуватися на водах, бо страждав від подагри. Одного дня, коли він прогулювався по набережній, кілька рибалок піднесли йому добірної риби.

— А звідки ж ви? — запитав Сулла.

— З Алей! — відповіли рибалки.

— Як? Хіба в Алеях лишився хтось живий? — здивувався Сулла.

¹ Азія — тут: римська провінція, що займала північно-західну частину півострова Малої Азії.

Дивуватися було чого — зовсім недавно він доценту зруйнував це місто, а заодно й два інших — Ларімну та Антедону.

Рибалки, побачивши, як Сулла здивувався, затремтіли. Їм здалося, що тиран розсердився, побачивши людей, які мали б бути мертвими. Проте Сулла сказав їм, посміхаючись:

— Ну, що ж, не страшно! Ходить здорові. Ваш подарунок вартій того.

Але в Італії за час його відсутності становище змінилося. Марій повернувся до Риму й почав терор проти прибічників Сулли. Він ходив по місту з озброєними рабами — особистою охороною (так само, як і Сульпіцій та Сулла). Всі воли були добірними горлорізами, тож без розмов стинали голову кожному, кому Марій не відповідав на привітання (це був умовний знак).

Римлян охопив такий жах, що всі почали ховатися, де тільки могли, або ж утікати з міста, аби врятуватися. Дороги були всіяні трупами без голів, і втікачі спотикались об них і падали.

Такого жаху, такого вигублення Рим досі не бачив. То де вже йому було знати, що чекає на нього в майбутньому, коли повернеться Сулла!

А тим часом діялось те, на що багата, як ми побачимо, вся історія. Зв'язки між людьми — чи то дружні, чи то родинні — розірвалися. Мало хто не видавав Марієвим м'ясникам своїх друзів чи родичів, які шукали порятунку в близьких людей. Всяк старався продати іншого, аби врятуватися самому.

А Марієві м'ясники не лише вбивали, а й безчестили дружин та дітей своїх жертв і грабували їхнє майно. Страхіття розрослося настільки, що навіть друзі Марія — Цінна та Серторій — не витримали і, змовившись між собою, напали одної ночі зі своїми людьми на табір Марієвих молодчиків і винищили всіх до одного. Ста-

рий Марій невдовзі помер і керівництво партією демократів перейшло до його сина, Марія-молодшого.

Сулла, повернувшись в Італію, тільки й думав про помсту. Почалася друга громадянська війна (82 до н. е.). Після кількох битв переміг Сулла. І тоді, ставши повним господарем у Римі, він протягом шести місяців видавав так звані проскрипції — списки «ворогів», яких можна було знищувати кому завгодно і як завгодно за певну винагороду. Отже, ці проскрипції були свого роду провокацією на вбивства. Майно вбитого конфіскувалося на користь державі. У цьому, власне, й полягала основна мета проскрипцій.

Оскільки терору не було видно кінця, молодий сенатор Гай Метелл запитав одного дня Суллу:

— Коли припиниться це лихо? Ми не прагнемо рятувати від смерті тих, хто справді завинив перед тобою, але ми прагнемо рятувати від мук невідомості тих, кого нема за що вбивати!

Сулла відповів:

— Я ще не знаю!

А на той час уже було вбито п'ять тисяч громадян!

Сулла писав проскрипції не тільки для Риму, а й для всієї Італії. Він хотів винищити демократів, — а скільки таких, як він, чинили те саме і тоді, і в наші часи! «І не лишилося ні храму, ні дому, не обагренних кров'ю, і вбивали чоловіків разом з дружинами і дітей разом з матерями!» Чим завинили жінки й діти Сулли? Тим самим, чим завинили Гітлеру жінки й діти поневолених народів.

Того, хто рятував громадянина, який значився в проскрипції, чекала смертна кара, хоча б ішлося про батька, чи брата, чи сина. А хто вбивав означеного в проскрипції, той отримував винагороду до двох талантів, хай би раб убив господаря чи син батька!

Як ми вже казали, основною метою проскрипцій була конфіскація майна. Тож убивці іронізували: «Цього

вбиває власній дім, того — сад, а того — цілющі джерела».

Койд Аврелій, чоловік, який не втручався в політику й гадав, що він нічим не завинив перед Суллою, виїшов одного дня на площу й з подивом прочитав своє ім'я на дошці проскрипцій. Він не стримався й вигукнув:

— Горе мені! Мене переслідує мій будинок, що на Албанському пагорбі!

Не ступив він і двох кроків, як упав від ножа вбивці.

Убивцям пощастило вистежити й Марія — сина Марія-старшого. Але юнак не дався живим.

А всесильний Сулла подався у Пренесту¹, щоб і далі тривало... правосуддя, тобто, щоб убивати й далі. Оскільки ж йому шкода було втрачати дорогоцінний час, убиваючи «винних» по-одному, він зібрав жителів — близько дванадцяти тисяч чоловік — на площу і зарізав усіх підряд, як баранів!

Конфіскація майна «ворогів вітчизни» дала йому близько трьохсот п'ятдесяти мільйонів сестерціїв! І коли вже не залишилося «ворогів» на заріз, він проголосив сам себе диктатором через сто двадцять років після того, як римляни прийняли закон про цю надзвичайну владу, яка надавалася лише під час найбільшої небезпеки, коли «порятунок вітчизни є найвищим законом».

Після цього він з величезною помпою відзначив тріумф і виступив перед народом на Форумі. І оскільки аристократи, які завдяки йому повернулися до Риму, і їм було повернуто майно та привілеї, називали його «рятівником», то він поставив перед народом вимогу називати його надалі «Щасливим» та «Любим».

Влада диктатора трималася три роки — роки страху для одних і оргій та розкошів для інших. Сулла одру-

¹ Пренеста — місто в Італії.

жувався п'ять чи шість разів, мав дітей, але й далі розважався в товаристві акторок, кітаристів та мімів. Великий вплив на нього мали комік Роскій, відомий мім Сорікс та лісіод¹ Метробій, котрий, дарма що вже був підтоптаний, досі користувався особливою прихильністю диктатора.

Через ті оргії Сулла захворів, тіло його почало гноїтися й розкладатися, а ззовні його обсіли воші. Ніякі лікарі, ніякі ванни не допомогли. День і ніч раби ськали в нього вошей, але паразити плодилися блискучо. Нікчемний, гидотний ворог цереміг Суллу кількістю. І, таким чином, цей чоловік, який приніс горе й жалобу мільйонам людей, а десятки тисяч позбавив життя, покарав сам себе і був з'єднаний наймерзнішими створіннями.

Щасливий і Любий віддав свою похмуру душу вошам 78 року до нової ери. Та помер він нітрохи не розкаявшись, хоч і знав, що помирає. Ще й писав спогади за два дні до смерті!

Але вже й на смертному ложі Сулла вчинив злочин. Йому повідомили, що аристократ Граній не виплачує борги державі й чекає смерті Сулли, щоб не платити їх зовсім.

Сулла викликав Гранія до себе додому, просто в спальню, ніби порозмовляти. Навколо ліжка він розставив рабів. Коли Граній увійшов, Сулла зробив знак рабам, вони накинулись на Гранія й задушили його. Але від несамовитої люті та від різких рухів у Сулли лопнув усередині опух і він довго блював кров'ю. Помер він під ранок, провівши ніч у муках — єдину ніч кари, якої він зазнав в житті!

Як тільки в місті стало відомо про його смерть, демократи вирішили зірвати його похорон. Але їм перешкодив Помпей. На могилі Сулли поставили надгробок

¹ Лісіод — виконавець особливого роду пантомім, запроваджених якимось Лісідом.

з написом, який, за переказами, він сам і склав: «Ніхто так не впікся своїм ворогам і ніхто не зробив так багато добра для своїх друзів, як Сулла».

А тепер відзначимо дві деталі, що ясно показують, яким чином здобувалися в ті часи найвищі державні посади. Помпей, як ми знаємо, відповів мамертинцям¹, що законом є його меч. Щось подібне сказав сенату й один командир, посланець Цезаря, прохаючи продовжити своєму полководцю командування. Сенат не погодився. Тоді посланець лягнув долонею по мечу і сказав:

— Ось що продовжить термін!

Так само Лепід, який хотів після смерті Сулли зайняти його місце, привів свою армію під стіни Риму й послав сенату вимогу:

— Або ви призначасте мене консулом, або я... увійду в місто!

Такою була «демократія», «республіка», «вільна держава» в її смутні останні години! Здобич для першоголіпшого солдафона-авантюриста!

Кінець Помпея Великого не був гідний його справжньої величі. Переслідований Цезарем, він прибув до Александрії, шукаючи притулку у Птолемея. Та роболіпний цар, аби догодити переможцю, послав убивць, і вони завдали Помпею ударів у спину, як тільки він ступив на набережну. У с п и н у — це відвага роболіпних!

---

¹ М а м е р т и н ц і — назва кампанських (з Кампанії — області в Середній Італії) найманців, які захопили в 80-х роках III ст. до н. е. місто Мессену й грабували сусідні міста.

ЮЛІЙ ЦЕЗАР,
«НАЩАДОК ВЕНЕРИ»
(102—44 до н. е.)

«Бачите отого, з цезатягнутим поясом? — мовив одного разу скажений Сулла, показуючи на Юлія Цезаря, який проходив мимо, елегантний і напахчений.— Стежіться цього молодика!»

Річ у тому, що Юлій Цезар був справжнісіньким денді свого часу. Він носив мантию, оздоблену довгими торочками, і пояс поверх «просторої туніки» (туніка сенаторів), не затягуючи його, щоб було красивіше.

Светоній так описує Цезаря: «Він був високий на зріст, обличчя й тіло повні, шкіра тонка й ніжна, чорні очі горіли вогнем. І збитий був міцно. Лише наприкінці життя він інколи раптово непритомнів і спав неспокійно. Дуже дбав про свій вигляд; його постійно мучило те, що він був лисий». Тому він мав звичку «позичати» частину волосся із скронь, щоб майстерно прикрити лоб. І коли Сенат і народ вшанували його небаченими доти божественними почестями, нічого так не втішило його, як дозвіл носити щодня лавровий вінок, який тріумфатори носили тільки в той день, коли справляли свій тріумф. Так завдяки вінку він міг приховати свою лисину.

Цезар був найвитонченішим юнаком свого часу. Він задавав тон ще до Петронія¹, тобто теж був свого роду «арбітром витонченості». Та, крім витонченості, він задавав тон і розніженості. І хто б міг подумати, що цей суворий воїн був першим денді «вищого світу»...

Історію імператорів з династії Юліїв ми починаємо від її засновника Юлія Цезаря. «Божественний»

---

¹ Петропій Гай Арбітр (? — 66) — римський сатирик, був названий «арбітром витонченості».

(divus) Цезар міг би й не прибирати собі титулу царя чи імператора, бо в дійсності він і так був перший цар та імператор, оскільки став «довічним диктатором», вільним від законів і відповідальності, тобто був повновладним і недоторканим довічним правителем!

У житті й діяльності Цезаря яскраво відбилися увесь блиск і всі приховані пороки його роду. З наступників Цезаря лише один — Август — успадкував чесноти свого названого батька. Усі інші тільки й докладали зусиль, щоб перевершити свого попередника злочинністю й ганьбою в такій мірі, що стали в усій історії людства вершиною Зла.

Гай Юлій Цезар з юних літ прагнув бути першим бодай у селі, але не другим у Римі, і досягнув того, що став першим полководцем, політиком і письменником свого часу, так само як і першим у любовних справах, чим зробив честь своїй... праматері, богині кохання Венері!

Цезар належить до найбільших історичних постатей людства. Він з тих людей, яких називають універсальними. Перший у всьому. Перший у добрі і в злі. Він уособлює собою найдовершеніший тип римлянина часів розквіту, що передував занепаду, але римлянина нового зразка — грекоримського, тобто витонченого завдяки грецькому вихованню.

Цезар заздрих Александру Великому — адже той підкорив Азію ще юнаком. Але ж Александр народився царем і заступив свого батька на троні, щойно досягнувши шістнадцяти років, тобто трон для нього вже був уготований. Отже, Александр став спершу царем, а вже потім завойовником світу. Цезар же спершу завоював світ, і лише потім став царем — царем без титулу — і засновником інституту імператорської влади.

Проте задовго до цього, у тому віці, коли Александр уже був царем, Юлій Цезар був... попом! Точніше, жрецем Вакха. Але відтоді він почав стрімко підійматися сходами політичної й військової ієрархії і не спинився, навіть досягнувши найвищого чину вершника. Він переступив і цю сходику і став довічним диктатором і довічним консулом. Він міг звеліти, що завгодно, ні на кого не зважаючи.

Плутарх описує його трохи інакше. Шкіру він мав білу й ніжну, статурою не виділявся, страждав від головного болю й нападів епілепсії. Але це не перешкоджало йому піддавати себе всім небезпекам і знегодам військових походів. Воїни дивувались йому й любили його, бо знали, що все те він витримує з мужністю і стійкістю, які перевершують його силу. Три-валими переходами, простою їжею, сном під відкритим небом він загартовував себе й перемагав свої фізичні недуги.

Вершник він був блискучий: міг мчати щодуху, не тримаючись за вуздечку й заклавши руки за спину!

Народ любив його за те, що він завжди був спокійний, стриманий і доброзичливий. Ціцерон боявся цієї позірно спокійної душі, яка палала жадобою слави. Він перший вказав на те, що під життєрадісністю й філантропічністю Цезаря криється жорстока вдача людини, яка не зупиниться ні перед чим.

Ціцерон казав:

— У всіх його думках і політичних планах я відчуваю тиранічний дух. Але коли дивлюсь на так дбайливо зачесане волосся, коли бачу, як він чухається мизинчиком, то вигляд цього розніженого чоловіка ніяк не в'яжеться з тим величезним злом, яке плекає його розум: змінити спосіб правління!

І справді, Цезар намагався приховувати свої плани, однак це йому не вдавалося. А от свою розпусність він

і не думав приховувати. Він тратив величезні гроші, щоб привернути до себе народ. Але власних грошей у нього не було, тому він брав їх під проценти. Коли його призначили квестором у Іспанію, він уже заборгував так багато, що кредитори схопили його за поли, як свідчить переказ, і не відпускали. «Спершу віддай гроші!» — кричали вони.

Заборгував Цезар 830 талантів, що становить близько тридцяти п'яти мільйонів золотих франків, а йому ж було ще тільки тридцять шість років! Тоді багатющий Красс, який передбачав велике майбутнє Цезаря, поручився за нього, і той зміг виїхати.

Ми вже казали, що Цезар не приховував своєї розпусності. Та й нащо б він її приховував? Адже ніхто інший теж не приховував. Уся аристократія була розпусна. А пізніше, в часи цезарів, розпусність стала нормою!

Тоді вже не приховували один від одного свої ганебні вчинки, і всі добре їх знали.

Коли Цезарю доручили управляти Галлією «по цей бік Альп», він так запалився, що хвалькувато заявив групі senatorів:

— Віднині я ступатиму по головах римлян.

— Це досить важко для... жінки,— відповів йому один senator, роздратований нахабною погрозою.

— Семіраміда теж була жінкою, але царювала в Ассирії, і амазонки теж були жінками, а проте царювали над більшою частиною Азії.

Він мовив це сміючись і так цинічно, як, мабуть, ніхто інший у будь-якому стародавньому суспільстві.

Цезар був винятковим типом генія, сповненого крайніх суперечностей. Могутня воля й неспроможність вистояти перед насолодами, широта політичного мислення і брудна політика підкупів, надзвичайна мужність і загартованість воїна й розніженість чепуристого

денді, дивовижна милосердність і жорстокість володаря, рафінованість аристократа й пеймовірна популярність серед простих людей як претендента на виборні посади.

Щоб привернути громадську думку на свій бік, Цезар усіляко запобігав перед масами. А щоб мати для цього гроші, він або брав під проценти величезні суми, як ми вже казали, або обдирав провінції. Брав під проценти, щоб купувати собі державні посади, а обдирав провінції, щоб давати юрбі бенкети, збіжжя, м'ясо, олію та гроші.

Розпусний настільки, що важко собі уявити, він був, проте, вишуканий і в поведженні, і в промовах, і в своїх писаннях. Його промови та літературні твори відзначаються не лише витонченістю й довершеністю стилю, набутих завдяки грецькій освіті, а й глибиною та зрілістю думки.

Ніколи не був Цезар безкорисливим ні як воєначальник, ні як правитель. Щоб виплатити борги своїм кредиторам, він розорив Іспанію, а Лузітанію (сучасна Португалія) грабував незважаючи на те, що її міста добровільно здавалися йому. У Галлії він геть обчистив храми богів, позабравши в них багатющі пожертвування. Села та фортеці він руйнував не для науки іншим, а просто заради трофеїв.

Назбиравши величезну кількість золота у злитках, він розпродав його в Галлії й Італії як монету, тобто значно дорожче, ніж воно коштувало. Під час першого консульства він украв з Капітолійського храму три тисячі фунтів золота, підклавши замість них пізніше такої ж ваги позолочену бронзу.

Союзниками Риму — цілими царствами — Цезар торгував, як хотів. З одного тільки Птолемея Авлета, батька Клеопатри, він здер шість тисяч талантів за те, що обіцяв домогтися від сенату взяти його під «покровительство Риму». Ось так Цезар забезпечував себе

грішми, потрібними на влаштування видовищ для народу, на святкування своїх тріумфів та на... громадянськї війни.

Про все це розповідає нам Светопій. До речі, він наводить і таку подробицю. Юлій Цезар намагався захопити Британію з одною сдиною метою: добути в ній перлів. Йому страшенно хотілося мати повні жмені перлів і гратися ними. За переказами, одного разу він купив велику перлину аж за вісім мільйонів золотих лише для того, щоб подарувати якійсь жінці.

Пристрасть його до гарних речей і творів мистецтва була безмежна. Вступивши в будь-яке місто як переможець, він збирав у ньому все найкраще: статуї й картини, юних рабів і рабинь.

Але всі ці багатства він розтринькував так само легко, як і добував, щоправда, лише задля своїх політичних амбіцій. Найвищі посади діставалися йому завдяки грошам, тобто, були куплені. І коли він відбував у провінції як управитель, то підкупував римських можновладців, аби вони підтримували його, коли б хтось із противників спробував завдати йому шкоди під час його відсутності. Та й не тільки платив їм гроші, але й примушував давати йому розписки про те, за що і скільки він їм заплатив. Цим він міцно тримав їх у руках.

Ставши вперше консулом (59 р. до н. е.) і запобігаючи перед народом, Цезар одразу наділив землею двадцять тисяч ветеранів та бідняків. Політичні противники чинили йому шалений опір, особливо вибраний разом з ним консул Бібул. Тоді Цезар послав своїх молодчиків до Бібула додому і того взяли під домашній арешт. А щоб знешкодити інших, він найняв якогось Беттія, котрий посвідчив, що його підкупили на вбивство Цезаря й Помпея.

Беттій подав список «змовників», але не навів жодного вірогідного доказу. Оскільки хитрий маневр явно провалювався, Цезар отруїв Беттія і таким чином уникнув скаandalу.

А тепер пригляньмося до його фантастичних витрат, які він робив з суто демагогічних міркувань. Але тут потрібно дещо з'ясувати.

Цезар з Помпеем і Крассом утворили свій перший тріумвірат у 60 році до н. е., а другий — у 56. Тріумвірат — це, власне, поділ неосязної римської держави між цими трьома могутніми політичними діячами Риму. Цезар дістав Галлію, Помпей — Італію, а Красс — Азію. Але Красс загинув у битві проти парф'ян, і тоді Цезар та Помпей почали шукати кожен собі спосіб, як проковтнути іншого, щоб стати самому єдиним володарем світу. Цезар проковтнув Помпея. Це була друга громадянська війна, що тривала майже три роки, протягом 46—43 рр. до н. е.

Після цієї перемоги Цезар влаштував у Римі п'ять небачених досі тріумфів. Кожному воїну він видав двадцять чотири тисячі сестерціїв (близько п'яти тисяч золотих драхм), народові він видав по десять медимнів¹ збіжжя «на голову», по стільки ж олії та по чотиреста сестерціїв. Народові Риму й італійських провінцій він скасував заборгованість по арендній платі. Потім він наділив громадян м'ясом і дав обіди на двадцять дві тисячі столів!

Крім цих витрат, він уклав фантастичні суми у всілякі урочистості й видовища.

Театральні вистави всіма мовами імперії, бої гладіаторів, звірині цькування зібрали до Риму стільки людей, що їх не було де розмістити, тому багато ночувало

---

¹ М е д и м н — давньогрецька міра сипких тіл, дорівнює 52,53 л.

просто на вулицях, і так само багато загинуло в тисняві й задусі на урочистостях.

Загалом Цезар був дуже щедрий. Він сів грошима, не рахуючи їх. Усі банкрути, марнотратники й невдахи шукали в Цезаря порятунку, незалежно від того, були вони аристократи чи плебеї. І він нікому не відмовляв. Давав гроші навіть вільновідпущеним та рабам, аби вони впливали на своїх господарів чи шпигували за ними.

І в Римі, і по всій Італії зводив Цезар пишні державні споруди (ринки, амфітеатри тощо). А гроші давав на це і з своєї кишені, і з державної скарбниці, нікого не питаючи. В обох Галліях («по цей бік» і «по той бік» Альп), в Іспанії, в Греції, в Азії він поставив прекрасні пам'ятники. Він відбудував Карфаген, спалений Сципіоном, і Коринф, спалений Моммієм. Він планував перекрити греблею Істм біля Коринфу, чим пізніше займався й Нерон.

Всіма цими дарами Цезар прагнув завоювати любов народів імперії і, таким чином, закласти підвалини своєї абсолютної монархії не на страху перед ним, а на любові. І він цього домогся. Його привабливість була така ж незмірна, як і його розпусність.

Це ми побачили одне обличчя Цезаря — краще. Але мав він і інше — гірше. Він був бездушним егоїстом. Всі його діла не мали ніяких інших мотивів, крім особистої вигоди. А щоб досягти своїх цілей, він не спився ні перед чим.

Більшість істориків змальовує Цезаря як героя, що жив і загинув заради вищих гуманістичних і патріотичних принципів. Це традиція історичного романтизму, що виправдовується тим подивом, який викликали й викликають геніальність Цезаря й його здатність ризикуючи життям здійснювати найфантастичніші мрії. Але ж ці його якості аж ніяк не свідчать, що Юлій Цезар присвятив своє життя служінню людству.

Та все-таки продовжимо аналіз його вдачі, яка саме їй є мірилом його дій. Незважаючи на весь блиск свого грецького виховання, Цезар був найтиповішим представником римського світу. Сплав усіляких протиріч, він поєднував у собі великодушну поблажливість із садистською жорстокістю. Коли Цезар перейшов Рубікон і, рушивши на Рим як «ворог вітчизни», оволодів столицею, люди чекали, що він, за прикладом усіх переможців у різних громадянських війнах, почне в місті криваву різанину. Проте він не покарав тих, хто воював проти нього. Це вразило римлян! Вони не звикли до такої незрозумілої поведінки! Марій і Сулла страчували своїх політичних противників тисячами. Але Цезар був далекогляднішим політиком, ніж вони. Він прагнув вселити в душу народу незмінну довіру до своїх замислів. Коли Цезар прибув до Александрії, переслідуючи Помпея, і вбивці великого Цезарєвого супротивника поспішили піднести йому Помпєєву голову, він заплакав. А потім одразу віддав наказ поставити на свої місця статуї Помпея в Римі, що їх римляни поскидали після перемоги Цезаря.

Проте поблажливість Цезаря була лише тонким політичним розрахунком. Оскільки Помпей загинув, а боятися мертвого не було чого, Цезар одягнув на себе маску скорботи, аби переконати помпеянців, що він не схвалює вбивства їхнього вождя.

Але в інших ситуаціях він виявляв себе справжнім катом. Усю Галлію він укрит горамі трупів, хоч для цього їй не було особливих причин: просто хотів залякати варварів. У кельтській Галлії, в Укселлодуні, а також і в інших містах, він відрубав праву руку тисячам полонених. Крім того, без будь-якого приводу він винищив усіх венетських старійшин (у бретонському Бані), а всіх жителів продав у рабство!

З германськими племенами усипетів та тенкретів Цезар повівся так, що повністю перекреслив усю свою славу полководця й політика. Він уклав з ними мирний договір, за яким вони мали здати зброю. Але щойно зброю було здано, Цезар напав на них і перебив чотирьохста тридцять тисяч чоловік, не пожалівши жінок і дітей.

Тоді Катон запропонував сенату заарештувати Цезаря й видати зв'язаного цим нещасним племенам, щоб вони розправилися з ним так, як він того заслуговує, але сенат відхилив цю пропозицію.

Шість років воював Цезар у Галлії, щоб підкорити її. Протягом цього часу він взяв вісімсот міст, підкорив триста володарів, убив мільйон чоловік і стільки ж продав у рабство. Верцінгеторіга, вождя всіх галлів, які повстали проти римського панування, він тримав закутого в кайдани в римській в'язниці протягом шести років і, нарешті, замість того, щоб змилюватися і звільнити, холоднокровно наказав відтяти йому голову. З усіх злочинів Цезаря, які він вчинив по відношенню до своїх сучасників, цей справляє найгнітючіше враження.

А ось ще один приклад його жорстокості. Молодий трибун Метелл звернувся до сенату з запитанням:

— Чи має право Цезар сам розпоряджатися державними грошми, які він витрачає нібито на свої воєнні потреби?

Цезар був присутній на засіданні. Він підвівся й сказав холодно:

— Якщо ти й далі запитуватимеш, я тебе вб'ю! І знай, мій хлопчику, що мені значно неприємніше тобі це казати, ніж зробити!

А що найбільше плямує геніальність Цезаря, то це його нестримна хтивість. Цезар не соромився своєї репутації навіть тоді, коли йшлося про збочення. Всі звинувачували його в тому, що він «одружився» з ца-

рем Віфінії Нікодемом, а вороги називали його «царицею Віфінії». Одного разу якийсь чоловік, зустрівши на дорозі Помпея й Цезаря, привітав їх кожного окремо такими словами:

— Хай живе цар Помпей!

— Хай живе цариця Цезар!

Воїни Цезаря, ввійшовши завойовниками в Рим, гукали по вулицях:

— Зачиняйте двері, жінки! Ми привезли з собою лисого півня, який у Галлії купував жінок на гроші, що позичав у Римі.

Але найсхидніші слова сказав Цезарю одного разу у сенаті Куріон:

— Чоловік усіх жінок і жінка всіх чоловіків!

У любовних справах, так само як і в політиці та на війні, Цезар не зупинявся ні перед чим. Він осквернив подружні ложа найушлавлениших жінок Риму й Галлії. Мати Брута й дружина Помпея були його коханками. «Він був винуватцем усіх розлучень аристократичних подруж Риму,— каже історик Хоман.— І коли ми читаємо список жінок, чиї імена згадувалися разом з іменем Цезаря в судах та по салонах тієї епохи, то не можемо не вражатися моральним занепадом римського суспільства, яке дало Цезарю постарітись, перш ніж убило його. Адже то справді диво, що він зміг дожити до старості й не опинився якоїсь ночі де-небудь у темному римському завулку з ножем у спині!»

Це лише маленька часточка з усього того, що співа-ли Цезарю його сучасники, та з того, що згадують стародавні історики. Проте аморальність Цезаря є не так аморальністю окремої особи, як усього того суспільства, що згодом стало ще безсоромнішим. Тобто, в Цезарі пороки видно значно краще, ніж у тих, хто стояв нижче за нього.

Лише одного пороку в нього не було. Він не пив. І, як каже Светоній, Цезар був єдиним непитущим чоловіком з усіх, які правили світом.

**ТІБЕРІЙ КЛАВДІЙ НЕРОН,
«БРУД, ЗМІШАНИЙ З КРОВ'Ю»**

(42 до н. е.— 37 н. е.)

Тіберій Клавдій Нерон, названий син і спадкоємець Августа, відкриває ряд вінценосних чудовиськ із династії Юліїв, які сиділи на троні всесвіту. Він був пасинком Августа, сином його дружини Лівії — вона виїшла заміж за Августа, будучи вагітною від свого першого чоловіка Тіберія Нерона. Хлопчика, який народився після її другого шлюбу, усиновив вітчим і зробив своїм спадкоємцем.

Август мав трьох онуків від своєї знаменитої доньки Юлії. Але двоє з них, Гай та Люцій, рано померли, а третій, Постум, ще змалечку був такий розбещений і жорстокий, що Август був змушений вислати його в Сорренто й там ув'язнити. Отак і виїшло, що він усиновив... найкращого!

Звичайно, Август знав, що Тіберій пихатий і жорстокий, і що душа його дуже темна. Августа, цього хитрого старого лиса, не можна було обманути. Але що він мав робити? Порівняно з іншими Тіберій був найкращим з його роду. Крім того, в око впадали спершу його здібності, а вже потім пороки.

Тіберій мав непересічний дар полководця, тож вигравав усі війни, які доручав йому вести старий Август. Тому сенат запропонував надати Тіберію титул «Непереможного». Крім таланту полководця Тіберій мав надзвичайно розвинене вміння лицемірити. А його старий вітчим добре знав, як важливо вміти лицемірити, коли займаєш високу державну посаду.

Учитель Тіберія зрозумів, що він за чудовисько, коли той був ще зовсім малий. «Бруд, змішаний з кров'ю», — ця дотепна характеристика виявилася найточнішою.

Коли Август помер, Тіберій був уже літньою людиною — він мав п'ятдесят шість років. Але усиновивши його, названий батько передав йому в спадок лише свої багатства, а не імператорську владу — вона не була спадковою. Тіберій скреготав зубами. Погрозами, хабарами та лицемірством він примусив сенат запропонувати йому абсолютну довічну владу в державі. Про людське око Тіберій вдавав, що не бажає сісти на трон.

— Не знаєте ви, що то за потвора — імператорська влада! — казав він, хоча слід було б сказати: «Не знаєте ви, що то за потвора той імператор, якого ви бажаєте!»

— Погоджуйся, а як набридне — відмовишся, — прохав його сенат.

І «чуйний» Тіберій змушений був поступитися сенату, щоб не засмучувати серця таких шапованих мужів.

— Не можу допустити, щоб уся імперія чекала, що я її врятую! Я погоджуюся, але з однією умовою: владу поділятимуть зі мною сенат і інші керівники держави!

Спершу Тіберій вдавав, що поважас... «вищих» за себе. Коли повз нього проходили консули, він підіймався зі свого місця й давав їм дорогу. І навіть коли вони приходили до нього одержати «наказ», він недоволено кидав:

— Я не даю наказів. Я даю лише поради!

Але так було лише на початку, поки він не утвердився на троні. Потім він показав свої звірині зуби, і вся імперія — від верхів до низів — тремтіла перед ним.

Він був, як розповідає Светоній, височенний, міцно збитий і надзвичайно сильний. Плечі й груди в нього були широкі, руки дужі. Самим тільки середнім пальцем він міг до крові розбити людині обличчя. Шкіру

він мав білу, волосся довге. Обличчя вродливе, усіяне рідкими дрібними прищипками, очі великі. Вночі він бачив, як удень, наче кішка чи тигр. Шия в нього була дебела, міцна, вираз обличчя завжди похмурий. Говорив він дуже мало, слова вимовляв повільно і при цьому вираз обличчя та жести відразу виказували приховувану жорстокість.

Здоров'я він мав могутнє — за все життя нічим серйозно не хворів.

Тіберій був тугодум, душу мав грубу, невразливу, вірив у долю та всілякі забобони. Коли починалася гроза, він одягав на голову лавровий вінок, бо вважав, що лавр відвертає блискавку.

Він розмовляв грецькою мовою так само легко, як і латинською, і навіть писав нею вірші, наслідуючи грецьких поетів епохи занепаду, стиль яких відзначався пишномовністю й туманністю. За взірець для нього були Евфоріон (епічний та ліричний поет третього сторіччя з Халкіді), Ріан (теж епічний поет третього сторіччя з Бене на Криті) та Партеній (лірик першого сторіччя з Нікеї). Тіберій так поважав цих поетів, що зобов'язав усі державні бібліотеки мати їхні твори й портрети, а філологи один поперед одного писали коментарі до цих улюблених авторів імператора, бажаючи догодити йому.

Та незважаючи на свою фізичну силу й жорстокість, Тіберій був страхопудний, підозріливий і лицемірний. На початку свого правління він вдавав, що йде шляхом давньої римської доброчесності, про яку так само лицемірно дбав і Август. Всілякими законодавчими заходами Тіберій намагався припинити занепад моралі та обмежити розкоші багатіїв. Він закривав шинки й будинки розпусти, відправляв на заслання жінок, які порушували подружню вірність, забороняв релігійні обряди, що проникали у вищі суспільні кола Риму та

в римську релігію з інших релігій, а також вигнав з Риму астрологів та євреїв.

Водночас Тіберій був найбільшим пияком в імперії. Він пив так багато, що його солдати перекрутили його ім'я: замість Тіберія називали його Біберієм (Biberius — пияк), а замість Клавдія — Калідом (Calidus — тепле вино). Він так любив пиячити в компанії, що вищі державні посади роздавав тим, хто пив більше за всіх!

Щойно помер Август, як цей поборник моралі прикинувся, ніби виконує останню волю покійного — убив його онука Агріппу, і лише після цього, коли вже не мав суперників у династії, повідомив сенат і народ про смерть Августа!

Пізніше він отруїв у Сирії свого небожа Германіка, якого сам усиновив. Чому він це зробив? Тому, що народ любив Германіка, а це лякало Тіберія. Та то був лише початок. Злочини та всілякі неподобства, які він чинив і в державних справах, і, передусім, у особистому житті, просто незліченні.

Слід сказати, що римські імператори, яких ми змальовуємо на цих сторінках, хоч і справді страшні та грізні,— явище не поодиноке й не виняткове. Вони були представниками вкрай розбещеної й порочної держави, що правила світом за допомогою терору, грабунків та кари через розп'яття на хресті.

Сулла, Красс, Цезар, Антоній, Октавіан не являли собою чогось дивного в цьому суспільстві злодіїв. Вони були такі самі, як і інші, але набагато сильніші. Сильніші навіть... у своїх слабостях. Прагматики, аморальні й зажерливі, як ніхто в той час.

Відтоді, як утвердилась безконтрольна довічна влада імператорів, ніяких внутрішніх обмежень ні в

свідомості особи, ні в свідомості юрби не лишилося. Суспільство розбещувало своїх правителів, правителі — суспільство. Тим-то імператори були породженням цього суспільства.

Деякі історики намагалися виправдати жорстокість Тіберія, так само як інші — жорстокість Нерона. Скажімо, про Тіберія писали, що він відмовився від своїх колишніх добрих намірів і став лютим звіром не зі своєї вини. Інтриги, порушення законів, зради, боягузство, наклепи, змови, підлабузництво, низькоклонство доходили таких розмірів, що навіть розважливий, настирливий і методичний Август не зміг нічого змінити.

Через усе це, мовляв, Тіберій і зненавидів людей та усамітвився на острові Капрі.

Але ж Тіберій був одержимий мізантропією і ненавидів усіх. Як і інші, він віддавався розпусті до такої міри, що коли й не перевершив попередників, то принаймні й не відстав від них.

Розповідають, що в перші роки царювання Тіберія начальник преторіанців Сеян втягував його в різні злочини. Сеян був дуже впливовою особою при імператорському дворі. Він зумів стати консулом та коханцем імператриці Лівії й керував державою, як сам хотів. Кінець кінцем спробував захопити трон (апетит приходить під час їди). Але Тіберій розкрив змову, схопив Сеяна та його спільників і стратив їх, а групи скинув у Тібр.

Після цього, як свідчить Светоній, імператор уже не міг заспокоїтися. І став ще лютішим. Але ж згадаймо, що до цього він уже вбив свого названого сина Агріппу Постума, свого небожа Германіка, царя парф'ян Вонона. Вонона скинули піддані, і він мусив утікати до Антіохії та просити захисту в Тіберія. Але Тіберій убив царя, щоб привласнити його скарби. Так само, страчуючи людей за дрібниці, він привласнив майно прави-

телів Іспанії та Сирії, а також багатих греків. Свою дружину, знамениту доньку Августа Юлію, та дружину Германіка Агріппіну він вислав на острів Пандаторію. Одному із своїх центуріонів¹ він наказав побити Агріппіну, а потім сам виколов їй око. Бідолашна й померла на засланні. Двох старших синів Германіка — Друза та Нерона — він заморив голодом, причому Друза довели до того, що він їв солому із своєї підстилки.

Взявши собі як особистих радників двадцять значних римських громадян, Тіберій убив їх одного по одному! Він дуже поважав грецьких мудреців і запрошував їх до своєї компанії. Якось він запитав одного з них, Ксенона, котрий писав «макаронічною» мовою:

— Що це за такий важний діалект?

— Родоський, — відповів Ксенон.

Тіберій прожив вісім років на Родосі в добровільному вигнанні, тому й сприйняв відповідь Ксенона за намітку й відразу заслав його на острів Кінарію.

За трапезою Тіберій мав звичку задавати друзям безглузді запитання. Ці запитання він вибирав у творах, які читав протягом дня. Його писар Селевк, щоб мати змогу відповідати на запитання імператора, виписував у рабів, які книжки читас їхній господар. Так він дізнавався наперед, які дивацькі запитання може задати імператор, і був готовий відповідати на них. Але імператор запідозрив його. Звідки Селевк усе знає? І розкрив таємницю. Тоді він спершу відправив Селевка на заслання, а потім убив його... щоб не був такий розумний!

Ось деякі з його безглузвих запитань:

— Хто була мати Гекуби?

---

¹ Центуріон — командир сотні в римській армії.

— Яке жіноче ім'я придбав собі Ахілл, коли вдягнув дівоче вбрання й сховався між доньками царя Нікомеда?

— Яку пісню співали... сирени?

Тіберій убивав не лише для того, щоб конфіскувати майно своїх жертв. Він убивав і з інших причин. А щоб убити, найчастіше використовував закон про «зневагу до величності». Це означає, що з найменшого приводу він карав на смерть кого завгодно, звинувативши його в неповазі «до священної й недоторканої особи імператора».

«Зневагою до святості» вважалося за часів Тіберія, коли хтось ішов у будинок розпустити, яких у Римі було безліч, або в лазню, маючи при собі гроші чи перстень із зображенням Августа. Таким самим злочином було бити раба перед статусю Августа, влаштовувати особисті урочистості в той день, у який колись відзначав якусь подію Август. За все це карою була смерть!

У перші роки свого царювання Тіберій і кроку не ступав з Риму. Він навіть не виходив з палацу, боячись, що за його відсутності щось станеться. А пізніше, усамітнівшись на Капрі, він боявся повернутися до Риму, бо не знав, що на нього чекає в столиці!

Тіберій усамітнися, або, точніше, окопався на острові Капрі тому, що до цього острова можна було причалити лише з одного боку, а з усіх інших боків його оточували високі стрімкі скелі, під якими море було бездонно глибоке.

Віддавшись там насолодам та оргіям, Тіберій зовсім запустив державні справи. Якщо помирав котрийсь воєначальник або високопоставлений чиновник, Тіберій не призначав на його місце нікого. Два роки Іспанія й Сирія залишалися без консульських легатів. Через його бездіяльність парф'яни грабували Вірменію, сармати — Мізію, германці — Галлію. Тіберія ніщо

не обходило, чи, скоріше, він боявся появи в Римі полководців-переможців, які за допомогою своїх легіонів могли б скинути його з трону.

Він знай бенкетував та віддавався оргіям. Разом з двома своїми друзями Помпонієм Флакком та Левкієм Пізоном він пиячив дні й ночі, і водночас вдавав із себе поборника давньої римської доброчесності! Одного з цих своїх друзів він призначив управителем Сирії, другого — префектом Риму.

Він запрошував на трапези найрозпусніших чоловіків Риму, наказуючи їм їсти й пити, як у себе вдома! На цих бенкетах прислужували геть голі дівчата. Тим, хто пив найбільше, Тіберій роздавав вищі державні посади. І навіть ввів нову «посаду»: «розпорядника насолод»!

На Капрі Тіберій побудував різноманітні потайні схованки для оргій. Туди він приводив разом із своїми друзями багато юнаків та дівчат і примушував їх зображувати німф та сатирів — такі видовища збуджували його старечу плоть. Але найогиднішим із усіх його гріхів, котрий свідчить, наскільки витонченну любострасну уяву мав цей старий розпусник, був ось який: він брав у лазню немовлят і примушував їх смоктати йому груди!

Светоній розповідає і про багато інших неподобств, до яких тодішнє суспільство ставилося, можливо, байдуже, або зі сміхом чи й захопленням. Але сьогодні навіть папір почервонів би від сорому, коли б їх спробувати описати!

— Хай мене ненавидять,— часто казав Тіберій.— Аби тільки... поважали!

Римляни тих часів мали поважати його за жорстокість і розпусність! А чом би й ні? Адже він задавав тон у тому, чим жила аристократія та правляча верхівка!

Та якщо Тіберія й поважали подібні до нього, то вони ж його й ненавиділи, бо ніхто з них не був певен за свою голову — кожної миті вона могла злетіти з плечей.

Одного разу, коли Тіберій сидів на капрійській скелі й милувався чарівною синявою Середземного моря, до нього підійшов рибалка й підніс йому в подарунок велику живу рибиною. Тіберій розсердився, що його потурбували в такий невідповідний — поетичний — час!

— Взяти його! — наказав він охороні.— Натріть йому пику цією рибиною!

Бідолашний рибалка з закривавленим обличчям почав молитися й дякувати богам.

— Дякую вам, безсмертні отці, за вашу допомогу!

— Чекай-но! — вигукнув Тіберій.— За що ти дякуєш богам?

— У мене в човні є ще й великий омар, я хотів і його подарувати тобі. Боги застерегли мене, і я підніс тобі лише рибиною.

— Принеси сюди омара. Швидко!

Рибалка спустився до човна й приніс величезного омара, усіяного шипами й голками.

— Натріть йому пику й омаром,— знову наказав Тіберій.

Бідолашний рибалка поплатився життям за те, що так наївно потурбував володаря світу!

Тіберій був настільки жорстокій і садистичний, що не міг провести й дня, не вбивши знічев'я п'ять-десять чоловік. І вбивав не просто, а жорстокими тортурами, як відомими раніше, так і вигаданими ним самим!

Коли Тіберій засуджував когось на смерть, то заодно засуджував і весь його рід: чоловіків, жінок, дітей.

Він винищував цілі родини, щоб не залишалось нікого, хто міг би йому помститися.

Кожного донощика він приймав прихильно й щедро винагороджував. А за кожний злочин карав па смерть. Тіла вбитих кати збирали на вершині Авентінського пагорба і звідти скидали в Тібр. І майже щодня каламутні води Тібра несли по десять-двадцять трупів.

Існував давній звичай, так би мовити, священна традиція — не вішати пезайманых дівчат. То щоб не порушувати цього звичаю, Тіберієві кати спершу гвалтували їх, а потім з чистим сумлінням вішали.

Улюбленим заняттям Тіберія було вигадувати нові тортури для своїх жертв. Светоній розповідає, що в його часи на Капрі ще показували скелю, з якої Тіберій скидав у море свої жертви. Під скелею в човнах стояли моряки й кололи списами тих бідолах, які не розбилися і не потонули відразу, а намагалися випливи.

Одна з оригінальних Тіберієвих тортур була така: приречених на смерть він примушував випити стільки вина, щоб аж живіт роздувся, а потім бив їх у такий спосіб, щоб вони не могли мочитися і... лопнули!

Та нарешті одного дня звір серйозно захворів. Проте він нікому не казав про хворобу і старанно приховував її. Боявся, що вороги, дізнавшись про його недугу, спробують убити його і захопити трон.

А щоб ніхто не запідозрив, що він хворий, Тіберій їв, пив, бенкетував і віддавався розпусті, як і раніше. Так сталося, що саме в ті дні сенат виправдав кількох громадян, яких Тіберій засудив.

Дізнавшись про це, Тіберій оскаженим від такої зухвалості старих пустобрехів-сенаторів, які не побоялися піти проти його волі. І саме коли він уже абирався гідно покарати нахаб, то впав, як підтятий.

Звір здох, віддавши землі її бруд!

Природна смерть такої потвори всім здалася неприродною, тим більше, що настала так раптово. Серед народу пішли всілякі чутки:

— Він помер від голоду, бо лікарі заборонили йому їсти!

— Його отруїв лікар Макрон, підсланий Калігулою.

— Та при чому тут лікар! Калігулі не потрібні чужі руки. Він сам задушив його в ліжку подушками, навалившись на нього всім своїм геркулесовим тілом!

Як тільки стало відомо про смерть Тіберія, все місто зраділо до нестями.

— Хай живе свобода! — кричали громадяни. — Геть тиранію!

На вулицях обіймались і цілувалися знайомі й незнайомі.

— Не дозволимо його ховати! Викинемо труп у Тібр!

У Тібр, як ми знаємо, вкидали трупи злочинців та рабів.

Однак, довго радіти народові не судилося. Два наступних покоління теж не бачили радості. Замість страшного чудовиська Тіберія на трон прийшло ще страшніше чудовисько — Калігула. Він ступив на авансцену історії величезними ножиєсками, щоб залізом та отрутою прищепити людству «гуманізм» Римської імперії.

**КАЛІГУЛА,
«ЗОРЯ НАРОДУ»
(12—41)**

Гай Цезар Калігула мав такі титули: «Зоря народу», «Батько війська», «Найшановніший», «Найкращий», «Найбільший», «Латинський Зевс», але був він, голов-

ним чином, тим, чим назвав його Тіберій: «Гадюкою народу» та «Фаетоном Всесвіту», тобто безумцем, здатним спалити світ! І Тіберій, дядько й названий батько Калігули, мав рацію.

На щастя для людства, Калігула правив лише чотири роки, з 37 по 41. Але й за ці чотири роки він учинив так багато і таких звірячих злочинів, що страшно навіть подумати, наскільки більше він учинив би їх, і наскільки звірячіших, коли б так само, як засновник династії Август, правив сорок чотири роки.

Калігула був сином Германіка, племінника й названого сина Тіберія. Отруївши Германіка, оскільки його любив народ, Тіберій усиновив Германікового сина Калігулу. Це свідчить не так про розум і доброту Тіберія, як про хитрість, блюзнірство й підступність Калігули, який зумів знешкодити всі спрямовані проти нього інтриги придворних на Капрі, всі пастки, які вони йому вготували. Він був такий невсипучо пильний і завжди такий завбачливий, що встиг у той час, коли помирав його названий батько, Тіберій, зайти до нього в кімнату й зняти з руки каблучку, тобто печатку, яка була знаком найвищої влади. Тіберій, кажуть, опирався й не хотів віддавати каблучку своєму синку. Тоді синок, аби швидше скінчити це діло, задушив Тіберія чи то подушкою, чи то своїми лапищами.

Калігула — це не ім'я, а прізвисько. Так його назвали батькові, тобто Германікові воїни. Германік брав сина в походи ще з дворічного віку, і взував його в наймальовничіші маленькі солдатські чобітки (*caligula*). Від них і пішло прізвисько Калігула, або як по-нашому — чобіток!

Змалечку він показав, що має жорстоку й розбещену душу. Йому подобалося ходити у в'язниці й насолоджуватись катуванням засуджених або, закутавшись

у широку мантию й одягнувши перуку, щоб його не пізнали, швентяти ночами по будинках розпусти.

Його лукавий названий батько, Тіберій, дуже швидко зрозумів, з якого він тіста, а тому часто казав:

— Я залишу Гая жити на лихо йому самому й іншим! Я вирощую змію для римського народу і фаетона для всього світу.

Гай Цезар Калігула не дав збрехати названому батькові!

Народ так ненавидів Тіберія, що коли на трон було поставлено Калігулу, він сприйняв це радісно, як спасіння, бо звідки йому було знати, що потрапив з вогню в полум'я.

У перші сім місяців свого владарювання Калігула поведився так само, як Тіберій і Август: вдавав із себе реформатора звичаїв, учителя чеснот, реставратора законів, незлопам'ятного покровителя, що прагне примирення з підлеглими. Він спалив архіви своєї матері Агриппіни та двох своїх братів — Друза й Нерона, убитих Тіберієм, показуючи тим самим, що він і не думає нікому мститися і що минуле пускає в непам'ять!

Він повернув у Рим усіх вигнанців і видав закон про загальну амністію політичним злочинцям. Потім він влаштував пишне свято (боротьба, бої з хижими звірами, театральні вистави) й дав багаті бенкети народів. Усім римським громадянам було видано по триста сестерціїв, а також кошелі, повні м'яса, хліба та... бутлів. Він збудував багато великих державних споруд та завершив будівництво розпочатих до нього.

То хіба ж міг народ не любити його й не вважати за свого рятівника?

Светоній, пишучи історію Калігули, каже: «Досі я говорив про володаря, а далі говоритиму про чудовисько».

Так починає він розповідь про злочини Калігули.

Щасливим і могутнім Калігула почувався, лише ходячи босоніж по купках золотих монет! А збирав він золото, як розповідає історик, грабуючи провінції, конфіскуючи майно багатих та примушуючи громадян робити його, Калігулу, в своїх заповітах їхнім законним спадкоємцем.

Але й цим він не міг вдовольнити пристрасть до золота. Тому він наклав величезні податки на всі продукти-харчування: народ голодував, а він багатів. Крім того, він збирав одну сорокову частку з усіх сум, за які судилися по судах. З носильників (ви чуєте?!) він брав одну восьму їхнього денного заробітку. З кожної повії (а їх у Римі були тисячі) він щодня брав ціну одного візиту.

Та найнеймовірнішим є те, що він відкрив у своєму палаці «показовий» будинок розпусти. До нього приймали, як «на пансіон», лише громадян Риму та юних аристократів. А по міських площах він розсилав рабів-оповісників закликати багатих старих та їхніх синків відвідати «заклад» імператора!

Службовці закладу вписували імена відвідувачів у спеціальний реєстр. Згодом цей реєстр набув вигляду «Золотої книги»! Ті, хто був у неї занесений, користувались повагою і дружбою володаря.

Ми вже казали про жорстокість Калігули. І справді, кровожерність його не знала меж. Він, наприклад, часто нарікав на те, що римський народ, «перший народ світу», не має одної-єдиної голови: її можна було б відрубати раз і назавжди й не гаяти часу на безконечні страти! А не нарікав він лише на те зло, яке міг вчинити сам. Навіть на долю нарікав за те, що вона не приносила великого лиха — пожежі, моровиці, землетрусу чи ще чогось, аби переполовинити населення Риму.

Калігула вбив свого брата Тіберія, свого тестя Сілана, а також Гемелла, онука імператора Тіберія, щоб вони не відняли в нього трон. Убив він і свою бабу Антонію, а своїх сестер, Агріппіну й Лівілли, відправив на заслання. З найменшого приводу він заколював сенаторів і найбільших аристократів.

Трупами страчених за вироком суду Калігула годував диких звірів, призначених для видовищ. Але швидко він зрозумів, що даремно спершу вбиває їх, а потім кидає звірам. Наказавши кидати засуджених до смертної кари кровожерним хижакам живими, аби вони роздирали їх живцем, він з насолодою дивився на ці картини.

Багатьох видатних громадян він садив у низькі камери, де не можна було стояти, і в такий спосіб примушував їх рачкувати, і крім того, мітив їх розпеченим залізом у лоб, як рабів. А коли був у доброму гуморі, то й їх кидав звірам, хоч ця кара призначалася лише для рабів. Якось Калігула кинув звірам одного представника найвищого соціального стану римлян — вершника. Оскільки нещасний кричав з арени, що він ні в чому не винен, Калігула наказав поставити його навпроти себе й вирвати язик, щоб знав, як протестувати. Після цього бідолаху знову кинули звірам.

Калігула вів спеціальний каталог в'язнів і громадян, яких збирався вбити. І кожні десять днів, як він сам казав саркастично, «підбивав підсумки». На щастя, він не встиг повністю підбити свої «підсумки», тому що офіцер його особистої варти, Херея, убив його ввечері 24 січня 41 року, коли він вирушив на театральну виставу.

Напружуючи розум у пошуках нових наїдків та нових видів ванн, Калігула не припускав відставання і в пошуках нових насолод. А насолоду без гріха володар світу не міг собі уявити.

Він мав три сестри: Агріппіну меншу (Агріппіна старша — то його мати), Друсілли та Юлію Лівілли.

Агріппіна не досягла ще й дванадцяти років, коли відчула, як заграла в розпусному тілі її південна кров. Її передчасна хтивість одразу знайшла свого приборкувача. Це був її брат Калігула, старший за неї на три роки.

З іншими двома він повівся точнісінько так само. Але друга сестра, Друсілла, стала найбільшою пристрастю його життя. І він твердо вирішив одружитися з нею й заявив, що зробить її спадкоємицею свого майна й трону.

Коли ж його баба Антонія (донька Антонія і сестри Августа Октавії), жінка розумна й добродісна, строго вичитала Калігулі за поведінку та рішення одружитися з сестрою, він наказав Антонії випити отруту.

Але на горі володареві світу його улюблена Друсілла померла. Тоді він оголосив загальну жалобу по всій імперії. Усіх, хто в цей час сміявся, ходив у лазню або їв разом з родиною за одним столом замість їсти кожному окремо, він засудив до смертної кари. А сам відпустив волосся й бороду і відтоді, якщо в офіційних політичних справах йому доводилось давати клятву, клявся іменем Друсілли.

Двох інших сестер, Агріппіну й Лівілли, Калігула примушував злягатися з коханцями у себе на очах, і дуже з цього втішався. Та зрештою він відправив обох на заслання.

Агріппіна вийшла заміж за Гнея Доміція Агенобарба (тобто Золотобородого). Від нього вона народила горезвісного Нерона. Але якось Агріппіна виявила, що її чоловік перебуває в ганебному зв'язку із своєю сестрою Доміцією Лепідою. Проте й сама вона, коли вірити Светонію, пізніше мала такий самий зв'язок із своїм сином, а коли вірити самому Калігулі, то і його

мати Юлія теж перебувала в недозволеному зв'язку із своїм батьком Августом, що й давало підставу Калігулі твердити, ніби він син самого Августа.

Чудова імперія!

Калігула безчестив римських юнаків та дівчат, так само як і заміжніх жінок, незважаючи ні на кого. Він запрошував до свого палацу найшанованіших римлянок разом з їхніми чоловіками й накривав їм багатий стіл. А потім, після наїдків і вина, просив жінок пройти перед ним, щоб роздивитись їх і вибрати найкращу, як работорговець вибирав людський матеріал на торжищі. Багато жінок від сорому низько схилили голови. Тоді молодий імператор брав їх за підборіддя й підводив голову, щоб краще роздивитися. Після такого огляду він вибирав найпривабливішу й вів її в сусідню кімнату. І коли невдовзі пара поверталася до зали «з розкуйовдженим волоссям», Калігула перед усіма розхвалював чесноти своєї обраниці або гудив її за якийсь фізичний гандж.

Марнотратство Калігули було казкове. Але ж його божевільні витрати потребували незлічепних грошей. І він збирав їх якомога більше новими податками та конфіскацією майна багатих громадян, а також примушуючи майже всіх римлян робити його своїм спадкоємцем.

В одній з кімнат свого палацу він насипав так багато золота, що роззувшись і походжаючи по ньому, п'янів від щастя.

Але найбільшими джерелами золота для Калігули, як і для всіх інших імператорів Риму, починаючи від Августа, були провінції. Їх обдирали як липку.

Светоній додає:

«По шести місяцях своєї доброти Калігула захворів. А після хвороби підвівся звіром».

Відтоді в нього з'явилася мація вважати себе за бога.

Він вирішив, що титули імператора і царя для нього вже замалі. Адже в Європі, Азії й Африці було так багато царів! І якщо раніше римські імператори ставали богами після смерті, то Калігула захотів стати богом, допоки ще живе. І нехай йому поклоняються, як богу!

Він наказав зібрати в Греції всі найкращі статуї богів, створені уславленими митцями. Проте це було зроблено не з любові до мистецтва, а лише для того, щоб повідбивати їм голови й замість них приробити його власні скульптурні портрети! Серед тих злощасних скульптур опинилась і статуя Зевса Олімпійського, шедевр Фідія! Проте сучасні історики твердять, що цю статую він не забрав.

У Римі він вибудував храм самому собі, як богові, й поставив усередині свою золоту статую. Потім він призначив жерців цього храму, тобто жерців своєї божественної особи, і майже всі аристократи Риму навипередки поспішали удостоїтись честі першими ввійти в святилище бога Калігули. Сам він любив сидіти в Амфітеатрі на троні між двома своїми сестрами-коханками й приймати любов і поклоніння народу.

Манія величності в Калігули була така, що літніми ночами він відчиняв вікна й робив знаки Луні¹ спуститися з неба і спати з ним у його ліжку! А вдень він заводив розмову з Юпітером. Розмовляв з ним потайки, лаяв бога й погрожував йому:

— Я прожену тебе назад, у Грецію,— туди, звідки привіз тебе!

Та невдовзі Калігула м'якшав і.. прощав Юпітера.

— Ну, нічого,— казав він,— ти тут приживешся.

Юпітер... почувався дуже зобов'язаним своєму покровителю, а тому запрошував його до себе додому на обід.

¹ Л у н а — богиня Місяця в давньоримській міфології.

«До себе додому» означало у храм на Капітолії. Тому Калігула збудував галерею, що починалася на Палатинському пагорбі, а закінчувалась на Капітолійському. Цією галереєю два великі боги щодня ходили один до одного в гості!

З усіх римських імператорів Калігула був найжорстокішим, але й найслабосилішим, був найлютішим звіром, але й найбільшим боягузом, був найжадібнішим до грошей, але й наймарнотратнішим. Отже, це була людина крайніх протилежностей, а крім того, здатна ненавидіти й любити з божевільною пристрасстю і живих, і мертвих.

А ось який був Калігула на вигляд: високий, на тонких ногах масивний тулуб, шия квола, бліде обличчя, увігнуті скроні, глибоко посаджені очі, завжди широко розплющені. Ці очі ніколи не кліпали, як не кліпають очі риб, тому здавалося, що в нього зовсім немає вій. Від «широкого й загрозливого», як каже Светоній, лоба тяглися зализни.

Цей портрет ясно свідчить, що перед нами людина психічно неповноцінна й небезпечна. Тим часом сам Калігула дбав про те, щоб надати собі якомога страшнішого вигляду. Він сідав перед дзеркалом і корчив усілякі гримаси, щоб вибрати найбільш відразливу. Ще з дитинства хворий на падучу, він страждав від раптових нападів такого безсилля, що не міг ні ходити, ні стояти на ногах. Але ще дужче його мучило безсоння. Йому ніколи не вдавалося поспати більш як три години на добу. Але й цей сон був неспокійний і часто переривався. Тому Калігула цілими ночами тинявся палацом, чекаючи світанку.

«Однак слід визнати за цим схибленим розумом здатність безоглядно вірити й любити»,— каже Светоній.

Дивно, але факт: цей чоловік, який мав відвагу зневажати богів, тремтів від жаху й залазив під ліжко, почувши удар грому. І якщо рис його обличчя було ще недостатньо, щоб зробити висновок про його психічну неповноцінність, то одяг міг переконати й найнедовірливішого спостерігача. Він з'являвся перед народом у шовковому халаті, обвішаний жіночими прикрасами, пернями, на котурнах і з накладною золотою бородою, а в руці тримав або блискавку Юпітера, або тризуб Нептуна, або жезл Меркурія!

Часто він з'являвся на люди в одязі... Венери А ще він любив одягати обладунок Александра Великого, викрадений з його гробниці в Александрії!

Над усе любив Калігула театр, музику, танці й кінні перегони. Його любов до акторів, музикантів, танцівників і коней виходила за всі розумні межі. Він обіймав і цілував при людях пантоміма Мнестера так само, як цілував і обіймав своїх сестер. «Жокею» Куфіку, разом з яким банкетував, він якось дав у подарунок два мільйони сестерціїв!

Своєму коню Прудкому (Jucitatus) Калігула вибудував мармурову стайню з яслами із слонової кістки, пошив пурпурне покривало, а зброю оздобив перлами. Коня обслуговував справжній «двір» із службового персоналу. На честь коня Калігула давав бенкети й збирався зробити його консулом.

Напередодні перегонів Калігула наказував військам оточити «палац» його улюбленця і нікого близько не підпускати й підтримувати в усій околиці тишу та спокій, аби кінь гарно відпочив уночі й наступного дня був свіжий і завзятий у змаганнях.

Дитячі забави або й геть ненормальні вчинки першої особи в державі свідчать не так про те, наскільки безумна ця особа, як про те, наскільки рабська дана епоха.

Така епоха не знає доблесті, а в такій державі немає законів!

Калігула не був самотній. Навколо нього була аристократія і, передусім, тодішня «модерна» молодь, яка спиралась у розпусності і марнотратстві на розпусність і марнотратство свого вождя. Калігула був молодий — він помер у двадцять дев'ять років. Він тягнув за собою у прірву розпусти всю аристократичну молодь своєї епохи.

Август із його відомим рафінованим ліцеїризмом усе своє життя намагався відродити колишню римську добродетель, колишні суворі звичаї. За Августа «модерна» молодь змушена була вдавати, що вона отямилась, тобто, лицемірити й собі. А всі старі й усі реакціонери стали просто-таки поліцейськими в моралі! Цих Гераклів добродетелі розігнав Калігула, а натомість вивів на поверхню «світську» молодь свого часу. Тепер вона могла бенкетувати, пиячити і влаштовувати оргії днями й ночами під проводом імператора.

Молодий імператор і молоді «модерні» аристократи не становили перешкоди в природній еволюції суспільства й держави. Просто вони були піонерами цієї еволюції до гіршого. Вони були майбутнім імперії. Справді-бо, ця аристократія ставатиме чимдалі розпуснішою, аморальнішою. А розплачувалися за шалений розгул цієї збожеволілої імперії, цього збожеволілого суспільства й далі всі народи Європи й Азії, а передусім народи Італії.

«Латинський Зевс», «Другий Засновник Риму» (першим був Ромул), Калігула знеславив не лише державу, а й увесь свій рід.

За імператорів кровозмішування в Римі було поширеним явищем. Це була свого роду мода, перейнята від єгипетських Птолемеїв, які, в свою чергу, успадкували її від фараонів.

КЛАВДІЙ,
НЕДОУМКУВАТИЙ ВОЛОДАР СВІТУ

(10 до н. е.— 54 н. е.)

Досі ми бачили, що трон світу «прикрашали» всілякі виродки — розбійники, убивці й божевільні. Далі нас чаруватиме в ролі володаря світу старий недоумкуватий розпусник Клавдій. Його повне ім'я — Тіберій Клавдій Цезар Август Германік.

Він був сином Нерона Друза. Того Нерона Друза, який за словами його сучасників, був позашлюбним сином Августа й Лівії. Точніше, він народився через три місяці після одруження Августа й Лівії. Тим-то й ходив тоді такий дотеп: «Щасливий народжує дітей заледве одружившись», що відповідає теперішньому грецькому жарту «Справив весілля та заодно й хрестини!»

Клавдій не був сильний ні тілом, ні духом. Він не міг з логічною послідовністю підтримувати розмову, а на самоті міг годинами сміятися з якої-небудь дрібниці.

Август соромився показувати цього свого онука як члена імператорської родини. Саме тому він не давав йому ніякої високої посади, щоб той не компрометував і саму посаду, і свого діда. Клавдієва мати, Антонія, називала його недоноском, і коли хотіла когось обляяти, то казала: «Дурніший за Клавдія!»

Правда, Август якось надав йому звання консула, але не допустив до виконання консульських обов'язків, тобто, не дав консульської влади. Тож Клавдій, зрештою, й сам утратив надію стати колись бодай ким-небудь, а тому відійшов від громадського життя й зажив, як приватна особа, в Кампанії, водячи товариство з усякого роду покидьками суспільства. Разом з ними він марнував час у пиятиці та за грою в кості.

Пізніше навіть Клавдій дядько Калігула, знищивши майже всіх членів імператорської родини, Клавдія не зачепив. Він залишив його жити, бо вважав, що бути вбитим,— то завелика честь для Клавдія! Хай собі, мовляв, жере, п'є, грає в кості та верзе нісенітниці!

І ось цей недоумок, якого осміювали й зневажали, став імператором, не мавши того і в думці. Його поставили на імператора силоміць, і саме через те, що він був недоумкуватий. Це зробили вбивці Калігули, бо хотіли мати в своїх руках слухняне знаряддя власних інтересів.

«Поки Клавдій не став імператором,— розповідає Светоній,— він був предметом насмішок усього двору. А ставши імператором, зробився посміховиськом для своєї дружини Агріппіни, матері страхітливого Нерона, сестри й коханки свого брата Калігули».

Коли Клавдій був ще «принцом», його кликали на імператорські обіди. Нажершись і надудлившись, як свиня, він засинав на застольному ложі в їдальні, й тоді всі задля сміху влучали йому в обличчя кісточками з оливок та хурми або ж надівали йому на руки черевики й наказували рабам штрикати його палицями; прокидаючись, він тер очі черевиками.

Того вечора, коли Херея вбив Калігулу, Клавдій з якимись своїми друзями пиячив у їдальні, що називалася Гермесою.

Почувши гучний шум у коридорах палацу, він виїшов з їдальні й сховався за шторою одних з дверей. Але штора була короткувата, і з-під неї видніли черевики Клавдія.

Якийсь солдат, проходячи мимо дверей, помітив черевики, підняв штору й побачив статуру Клавдія. Пізнавши, хто це, солдат витяг Клавдія, але той упав перед ним на коліна. Тоді солдат привітав його:

— Хай живе імператор світу!

Клавдій подумав, що солдат знущасться з нього перш ніж убити. Він затремтів і заплакав, благаючи солдата:

— Помилуй! Не вбивай мене! Я не робив нічого!

Солдат повів його до своїх товаришів. Ті посадили Клавдія на ноші й понесли до свого табору. Там вони протримали його всю ніч.

Вранці сенат і два консули зібрались на Капітолії й повели мову про ліквідацію імператорської влади та відновлення республіки. Але юрба оточила сенат і, скажено ревучи, вимагала монархії.

Тоді військо проголосило Клавдія імператором і складо йому присягу. Клавдій на radoшax пообіцяв видати кожному солдатові по п'ятнадцять великих сестерціїв як... винагороду. Один великий сестерцій дорівнює тисячі малих. Отже, Клавдій призначив по п'ятнадцять тисяч сестерціїв на кожного легіонера. Таким чином, він, як каже Светоній, був «перший цезар, який купив за гроші присягу легіонів». Перший цезар, тобто імператор, але не перший воєначальник з тих, що займалися політикою. Тому що всі владолюбні військові наділяли римську юрбу грішми, харчами й видо-вищами, аби купити собі голоси на виборах і втягти її у всі свої злочини.

З історії перших римських імператорів випливає висновок: сучасних їм римлян цікавили не так особисті якості й репутація їхнього деспота, як самі підвалини монархії. Продовжити її існування було в інтересах римської аристократії, причому як аристократії «старого типу», що видно на прикладі Августа, так і аристократії нової, що видно на прикладі Калігули та Нерона.

Армія завжди була зряддям аристократії та плутократії. Армію підкуповувало то одне угруповання, то друге, аби змінити імператора. А що ж народ? Народ, одержавши гроші та харчі, лаяв скинутих

імператорів і вітав нових, а потім розплачувався за чужі злочини своєю кров'ю й голодом.

Таким чином, аристократія й загалом плутократія, що володіла всіма землями в імперії й займала всі прибуткові посади, мала потребу лише в одній-єдиній опорі — в аристократичній (а по суті — диктаторській) владі. Вона скидала імператорів, які їх не задовольняли, але зберігала трон!

Недоумкуватий Тіберій Клавдій Цезар Август Германік, молодий імператор (молодий за титулом, а не за віком!), був кращий від усіх інших — розумних чи божевільних — своїх попередників. Але що ми маємо на оці, кажучи «кращий»? Він теж наробив багато зла народові, хоча й менше від інших трьох з династії Юліїв, тобто, з його роду.

Клавдій мав примху: бути справедливим. Звичайно, всі володарі народів вважали, що вони — хто більшою, хто меншою мірою — справедливі. Однак Клавдій хотів ще й видаватися справедливим. Як імператор, а отже, і полководець, він мав владу вищого судді — адже всі римські полководці, від консула до претора, і правили, і судили.

Клавдій дуже ревно виконував суддівські обов'язки. Він особисто приходив у суди й судив громадян. Та оскільки розум він мав з ганджем, то його присуди були далекі від справедливості. Часом він виявляв надмірну поблажливість, а часом надмірну суворість — не те що без найменшого співчуття, а й без крихти глузду.

Щоб показати, який він безсторонній суддя, Клавдій дозволяв адвокатам обох сторін годинами простоїкувати з трибуни. Він вислуховував їх із стоїчною витримкою. А коли зрештою втомлювався й спускався із свого сидіння розім'ятися, судді й адвокати хапали його за тогу й тягли назад:

— Куди ти? Посидь ще трохи на своєму місці, поки ми закінчимо!

Якось під час суду один підсудний громадянин так розлютився від твердолобості й недоумковатості імператора-судді, що пожбував йому в пику свої грифельні дощечки й грифель. Іншого разу якийсь грек, коли імператор доконав його своєю дріб'язковістю та нісенітницями, крикнув йому на весь зал:

— Ти старий маразматик і телепень!

Та, попри все, одного дня Клавдій виніс рішення, якому міг би позаздрити й мудрий Соломон у подібному випадку.

Якась мати твердила, що її син — зовсім не її дитина.

Клавдій сказав їй:

— Коли він не твоя дитина, то я наказую тобі одружитися з ним!

Проте здебільшого цей відданий справедливості, скрупульозний, зверхсумлінний суддя спав на своєму сидінні.

Протягом усього часу свого царювання Клавдій займався такими дрібними й незначними справами, що часто доходило до сміху. Він видав кілька указів, які стали примовками через свою безглуздість. Ось деякі з них:

«Цього року римляни мають добре просмолити свої бочки, оскільки передбачається великий урожай сусла!»

Ще один: «Повідомляю римлян, що найкращими ліками від укусу гадюки є сік з реп'яха».

Ще один: «Дозволяю римлянам вільно облегувати за їжею живіт від здуття, якщо в цьому є потреба!»

А що найкраще — то це поправка до закону Тіберія, за яким батьківство шістдесятирічних вважалося юридично неправомірним. Клавдій же визнав, що й

шістдесятрічні можуть народжувати власних дітей. І цю поправку він зробив заради самого себе, бо йому вже було за шістдесят.

Ось такий імператор викликав сміх своїх підданих. А проте піддані віддавали йому перевагу перед його попередниками — Тіберієм і Калігулою. Він був, як ми вже казали, не таким страшним чудовиськом, як вони, але ж мало відрізнявся від них жорстокосердістю й садистичністю.

Він часто ходив по в'язницях і спостерігав катування та виконання смертних вироків. А в Амфітеатр на жахливі видовища звіриних цькувань та гладіаторських боїв він прибував першим і залишав їх останнім.

Такий імператор не міг насправді тримати в руках «кермо влади». Замість нього це робили інші: його уславлена дружина, несамовита Мессаліна, та його вільповідпущеники Паллант, Нарцисс і Калліст. Вони втворювали, що хотіли. Імператор, людина без волі й пам'яті, був під п'ятою в цієї банди. Банда підсовувала йому накази, які їй були потрібні, і він їх підписував. А потім не міг пригадати, що підписав, кого послав на смерть, кого виправдав. Одного разу навіть сталося таке, що він покликав на імператорський обід сенаторів, яких уже відправив на той світ. А стративши Мессаліну, він чекав коли вона... прийде їсти!

І настільки він був дурний, що сам підписав договір про шлюб своєї дружини Мессаліни з її коханцем Сілієм, оскільки банда запевнила його, що це всього-на-всього... хитрий хід!

Светоній розповідає, що Клавдій був невисокий на зріст і дуже пузатий. Біле волосся надавало його обличчю певної краси й поважності. Коли він мовчки сидів на троні й не верз дурниць, то мав вигляд ваговитий. Коли ж ходив чи говорив, то ставав посміхови-

ськом. Коліна його тремтіли й він човгав по підлозі, заїкався й не міг сказати нічого, що трималося б купи.

Більше того, коли він говорив гнівно, рот його цинився, з носа текло. А якщо він був у доброму гуморі, то сміявся сам собі без причини, як сміються пришелепкуваті, хоч сміятися нема з чого.

А крім усього цього, він мав дивну хворобу, від якої сіпалася шия. Тому в нього постійно тремтіла й падала голова.

І оцей недоумок страчував людей великих і малих. За своє недовге імператорство він стратив триста представників найвищого римського соціального стану — вершників — і тридцять п'ять сенаторів, стратив свого тестя, а також Аппія Сілана та двох Юлій — доньок Друза й Сілана, зятів Гнея Помпея та Левкія Сілана, свою дружину Мессаліну та ще багато інших відомих людей.

Одначе незважаючи на це, Клавдій був... добрий. Адже він убивав лише з недоумкуватості! Загалом він був кращий і від своїх попередників, і від своїх сучасників!

Найдивніше для політичної історії Риму є те, що цей чоловік, який став імператором несподівано для себе і правив світом, хоч не вмів правити ні сам собою, ні своїм домом, спершу став імператором, і лише після того...— консулом. Ми вже писали на початку його біографії, що Август не давав йому ніяких значних посад, щоб він не скомпрометував ні посади, ні імператорської ролі. Так само ніколи не давали йому посад ні Тіберій, ні Калігула.

Але це пішло йому на користь. Хай він був і недоумком, та зате не став розбещеним. Це найменш аморальний римський імператор тих часів!

Крім того, Клавдій був ще й свого роду рекордсменом тих часів: він мав найрозбехканіший живіт — неперевершену «пракрасу» зовнішності.

Клавдій уславився своєю ненажерливістю — він їв і пив, як віл. Але чи був він єдиним ненажерою в своїй імперії? Всі тодішні римляни вважали час їди за найсвятіший час доби. Тому найбільш «прогресивні» аристократи й плутократи Риму ще від останніх років республіки, як і потім ще довго після Клавдія, мали звичку спеціально готуватися до великого священнодійства — трапези. Щоб збудити апетит, вони приймали спершу гарячу ванну, а потім блювотне.

Та римляни тих часів — від найвульгарніших до найкультурніших — були в усьому люди грубі й необтесані, а за столом — особливо. Навіть і ті, про яких казали, що вони «ведуть незрівнянний спосіб життя», тобто ті, хто наслідував грецьким моральним і етичним нормам, — найвитонченіша золота молодь суспільства — навіть вони не могли позбутися своїх римських звичок. Вони марнославно прагнули дотримуватися «грецького ритуалу» в трапезі, тобто спершу їсти, а вже потім пити й вести бесіду... про високі матерії, та це їм не дуже вдавалося. Щоправда, їхній поезії (головним чином Горація) пощастило виразити «тонкий дух грецької музи».

Клавдій, як і всі його сучасники, шукав у трапезуванні насолоди. Але надмірне вживання страв і напоїв зіпсувало йому шлунок — хоч він і був у нього винятковий. Клавдій сам казав, що часом ладен був накласти на себе руки, аби лиш врятуватися від нестерпного болю в животі. Та як тільки біль ущухав, Клавдій знову брався їсти й їсти.

Столи Клавдій накривав у пайбільших залах палацу, тому що запрошував на обід багато осіб — до шестисот щоразу. Вся його родина теж сідала до столу. Але найприємнішою окрасою столу були вродливі дівчата й юнаки з аристократії — молодь була предметом особ-

ливих турбот Клавдія, він аж нетямився від любові до неї, як і його названий батько Август.

Римські обіди мали свій звичасний час. Починалися вони між пів на другу й другою годиною дня, а тривали часом до пізньої ночі.

Проте Клавдій мав здатність їсти й пити коли завгодно і де завгодно. Якось він судив на форумі Августа. Раптом звідкись запахло чимось смачним... Імператор, божественний служитель Феміди, почав нюхати повітря, як кінь. Неподалік, у храмі Марса, жерці накрили стіл і саме взялися до їжі. Клавдій перервав судову розправу й попхався своєю важкою ходою до храму. Там він одразу сів до столу й накинувся на їжу... як гарпія!

Наївшись і напившись, Клавдій одразу вкладався спати тут-таки на обідньому ложі біля столу. Спав він, відкривши рота й хропучи. Тоді слуги засовували йому в рота перо й лоскотали в горлі... щоб викликати блювоту. Виблювавши, Клавдій відчував полегшення й засинав знову!

Ночами Клавдій спав мало й прокидався удосвіта, а тому ніколи не висипався. Тим-то під час суду він часто відкидався на сидінні й любенько похропував собі. Тоді, як каже Светоній, судді надривали горлянки, намагаючись криком пробудити його.

Як усі ненажери, Клавдій був життєлюбом, і, як усі жорстокі,— боягузом. Тіберій і Калігула, якщо ви пам'ятаєте, боялися грому та блискавки. А Клавдій боявся землетрусів. Ці людиноподібні чудовиська, що не боялися ні богів, ні людей, тремтіли перед звичайнісінькими природними явищами.

Клавдій був такий страхопуд, такий легкодух, що при найменшому ускладненні втрачав самовладання й готовий був відмовитися від трону, аби лиш урятувати свою шкуру.

Він перший запровадив у їдальні на час обіду озброєну варту. А коли вирушав провідати хворого друга чи можновладця, то спершу посилав до них своїх людей перевірити постіль, а також і самого хворого, чи не заховано де-небудь кинджал. Згодом ці люди обшукували взагалі всіх, хто був у домі, навіть дітей.

А коли Клавдій віддав наказ про страту Мессаліни, то його пройняв такий страх, що він утік з Риму в табір легіонерів шукати в них захисту. Дорогою він запитував перехожих:

— Це правда, що я ще імператор?

Але бачили б ви цього боягуза й легкодуха, цього нікчемного типа в Амфітеатрі — який він там був жорстокий. Коли зранені єдиnobорці падали на землю, він не давав їм спокійно вмерти, а наказував добивати на місці, при ньому, щоб побачити вираз обличчя вмираючих!

На звіриних цькуваннях, коли «африканські чудовиська» вже доїдали всіх, кого кинули їм доглядачі, імператор не вдовольнявся баченням. Він хотів дивитися ще й ще. І Власник Всесвіту, вершина римської цивілізації, аби продовжити насолоду, наказував і самим доглядачам стрибати в гущу звірів.

Однак Клавдій відомий в історії не стільки як Власник Всесвіту, скільки як власник своєї дружини, як чоловік Мессаліни. Та цю тему ми дослідимо пізніше. А зараз підсумуємо сказане про Клавдія.

Цей раб свого живота, цей кровожерний, паталогічно еротичний, боягузливий володар світу на додачу до своїх нищих інстинктів був ще й звихнутий на філології — вдавав із себе вченого й письменника. Його попередники — Цезар, Август, Тіберій — писали хто історичні твори, хто поезії, ба навіть грецькою мовою. Калігула вдавав із себе не історика чи поета, а критика.

З усіх цих «вінценосних інтелектуалів» лише Цезар

мав справжній талант — талант геніальний. Калігулі мало було критикувати письменників, йому потрібно було ще й нав'язувати їм свою думку та карати їх, живих і мертвих! Він хотів був вилучити з усіх бібліотек твори Гомера, Вергілія й Тита Лівія, бо вважав їх за бездарні підробки!

Клавдій написав багато томів історичних праць і спогадів грецькою мовою, але всі вони загинули. Пережило їх лише величезне зло, якого він завдав сучасникам, одружившись з Мессаліною та усиновивши Нерона.

Від чоловіків імператорського Риму не відставали й жінки. Вони були так само кровожерні й розпусні. Мессаліна, дружина Клавдія, являє собою узагальнений тип жінки тієї епохи, жінки розбещеної, жорстокої й марнотратної.

Мессаліна була першою з дружин імператорів, яка прибрала собі титул Августи. Та коли б тільки титул! Вона забрала й владу із старечих рук свого чоловіка, забрала і формально і фактично.

Мессаліна домоглася права бути присутньою на засіданнях сенату і протягом свого життя саме вона — чи, скоріше, її німфоманія, — правила державою. Вона була справжньою непогамовною Менадою, що бешкетувала, не знаючи ніяких умовностей, на троні цезарів.

Мессаліна була донькою Марка Валерія Мессала Барбата і Доміції Лепіди, онуки великого Антонія й сестри Гнея Доміція Агенобарба, Неронового батька. Таким чином, і по батьківській, і по материнській лінії Мессаліна одержала у спадок розпусну кров.

Вона рано розвинулась тілом, і в ній рано прокинулись інстинкти. Ще зовсім дівчиськом вона вже мала цілком сформоване, гарно збите тіло з чудовими опуклостями. В неї було прекрасне обличчя, великі визивні очі, пишне чорне волосся. Водночас вона була

вухвала, нестримна, смілива, рішуча й цинічна. Вона ніколи ні в чому не сумнівалась і ніколи й не думала стримувати свої бажання.

Ледве досягнувши шістнадцяти років, Мессаліна виїшла заміж за «принца» Клавдія, який уже розміняв шостий десяток. Старий кіт і ніжна мишка, як каже прислів'я. Але саме такий чоловік, старий і дурний, та ще й любитель усяких насолод, був потрібний Мессаліні, щоб дати волю своїй невиситимій любовній пристрасті. Недарма сатиричний поет Ювенал казав, що «Мессаліна втомлювалась від кохання, але ніколи не вдовольнялась»!

Своїм вогнем, своєю молодістю й красою і, головним чином, своєю спритністю вона «зіпсувала» всіх юнаків імператорського двору, а свого маразматичного чоловіка зробила маріонеткою. Крім того, в неї завжди був ще хтось, кого вона любила з нестримною жагою, але її пристрасть ніколи не тривала довго. Мессаліна часто міняла коханців, точніше не міняла, а страчувала. Страчувала одних і знаходила нових! І страчувала не лише своїх коханців — ворогів теж, а також і римських багатіїв, щоб конфіскувати їхнє майно. Тобто, вона, як августи, робила те, що робили й усі августи!

Вона підсовувала своєму недоумкуватому чоловікові смертні вироки, і він підписував їх не читаючи, бо з її появою в нього аж слина текла! Він бачив негідну поведінку дружини, але був настільки дурний, що не вірив своїм очам, а може, був такий закоханий у неї, що хоча й бачив, та... дивився на це крізь пальці!

Але згадаємо бодай кілька злочинів Мессаліни. Вона стратила сестру Калігули Юлію Лівілли за те, що та була дуже красива! Юлія Лівілла доводилась сестрою Агриппіні, яку ми ще побачимо пізніше в ролі головної дійової особи нашої розповіді. Далі Мессаліна стратила свого коханця, вільновідпущеника Полібія, який

був писарем її чоловіка. Потім вона стратила Полібієвого наступника писаря Мирона, далі — юного красеня Монтана, потім — намісника Галлії Сабіна,— все це були її коханці, і вона знищила їх тому, що вони... обридли їй. А двох чоловіків вона знищила з цілком протилежної причини: тому, що вони не схотіли стати її коханцями. Це були небіж Клавдія Бінудій і зять Мессаліни Селан.

Та коли кількість знищених її коханців здається невеликою, то живих набрався цілий легіон! Послухаймо Ювенала (шоста сатира), дарма що невідомо, правду він каже, чи перебільшує:

«Відчувши, що чоловік її заснув, августійша гетера надягала кашпошон і вислизала з палати разом із своєю рабинею. Сховавши своє чорне волосся під світлу перуку, вона шмигала в тепленький лупанар¹ з витертими ковдрами, де для неї тримали окрему кімнату. І ось там під вигаданим ім'ям Лікіски вона віддавала клієнтам своє голе тіло, яке породило тебе, Британніку!..» (Британнік — син Мессаліни і спадкоємець трону).

Ювенал розповідає ще багато про нічні походеньки Мессаліни, але те неможливо передати. Одначе справи, про які нам сьогодні важко говорити, в ті часи робилися дуже легко.

Мессаліна загинула не через свою безсоромність. Її «щасливий» чоловік не надавав значення таким дрібницям. Мессаліну вбила її злочинність. І сама її смерть була одним із звичайних політичних злочинів того часу. Мессаліну знищила Агріппіна. Після страти її сестри Юлії Лівіллі — страти за наказом Мессаліни — Агріппіна цілком слушно боялася, що рано чи пізно настане і її черга. І вона подбала про те, щоб

---

¹ Л у п а р — дім розпусти в Стародавньому Римі.

запобігти лиху: вбити самій, аніж бути вбитою. А крім того, вона боялася й за життя свого сина Нерона, яким дуже пишалася. Крім Агріппіни, ще багато інших придворних боялися за своє життя, передусім два вільно-відпущеники Клавдія, Паллант і Нарцисс. Після страсти їхніх колег Полібія та Мירוна вони не були певні, що така ж доля не чекає й на них. Так два радники й Агріппіна порозумілися між собою, об'єдналися і організували спільну змову проти Августа!

Вони виробили сатанинський план, якому позаздрив би драматичний письменник з найбурхливішою уявою. На грішну імператрицю та її недоумкуватого чоловіка було поставлено винятково майстерну пастку.

Ця історія до того неймовірна, що не дивно, коли хтось запитас: «Та певже могли існувати настільки дурний чоловік і настільки сп'яніла від розпусти жінка, щоб потрапити разом у пастку, наче миші?»

Останній коханець Мессаліни (а раз останній... то й найкращий) був дуже вродливий, невимовно привабливий і міцний юнак. Він належав до аристократичної родини, і вже йшлося про те, що невдовзі Клавдій зробить його консулом. Звався він Гай Сілій.

Молодик вільно входив і виходив з апартаментів Августа. Недоумкуватий Клавдій бачив ці безнастанні візити молодика в спальню дружини, але... нічого поганого навіть подумати не міг!

— Ет! Що ж тут дивного! — казав він. — Звичайна дружба!

Однак це співіснування з красивим молодиком не дуже подобалась йому, і то не через те, ще він ревнував, а через те, що тривожився за своє життя. Він знав кровожерну, марнославну й розпусну натуру своєї дружини. Знав і двірський звичай знищувати рідних (дитина, мати, батько убивали одне одного!) і почав боятися, щоб двоє «друзів» не покохалися та не при-

кінчили його чи то за допомогою отрути, чи то ножа, аби захопити трон.

Дурний імператор таки спромігся на правильну думку! Зрозумів, нарешті, що «друг» його дружини не може бути і його другом!

У той час по Риму ходило не знати чие пророцтво, нібито «протягом року помре чоловік Мессаліни». Очевидно, це пророцтво за звичаєм «війни чуток», що в широких масштабах панувала в тогочасному Римі, пустили в обіг самі високопоставлені змовники: Агріппіна, Паллант та Нарцисс. Так чи не так, але вони не пропустили нагоди скористатися цим пророцтвом.

Вони повідомили імператора:

— По Риму ходить якесь чудне пророцтво: «Цього року помре чоловік Мессаліни»!

— Як? — одуріло здивувався монарх.— Це я помру? Я?

І він повірив у пророцтво. Так повелося в ті роки занепаду римської — та й грецької — культури. Люди не вірили своїм очам, натомість вірили в пророцтва. Ворожбити, маги, астрологи озолочувалися, тому що забобонні люди (і народ, і аристократія) ладні були визнати, що природа помиляється, а пророки — ніколи!

Перестрашений Клавдій запитав:

— То що ж мені робити?

Двоє змовників чекали цього запитання. Нарцисс мав готову відповідь:

— Тимчасово, на один рік, перестати бути чоловіком Мессаліни.

— А хто ж тоді... помре замість мене?

— Той, хто займе твоє місце біля Мессаліни. На ньому й звершиться пророцтво.

Клавдій почухав потилицю:

— Але в такому разі вона має одружитися по всій формі.

— Звичайно! По всій формі і лише формально.

— Як це так?

— Знайдемо якогось молодика, скажімо, того самого Гая Сілія, і зобов'яжемо його одружитися з Мессаліною. Він не посміє відмовитись. А навіщо це — ми йому й пояснювати не будемо. І ти зможеш потім узяти назад... удову.

— Чудовий викрутас,— відзначив Клавдій.— Але нездійсненний. Передусім, я дуже люблю її, й моє серце не витримас, щоб до неї... доторкався інший! А потім, вона ж мати двох моїх дітей. І нарешті, вона й сама не захоче розлучатися з імператором, щоб вийти заміж за якогось там майбутнього консула!

Нарцис роземіявся:

— А вона цього й не знатиме. І, звичайно, ми вживемо заходів, щоб не знала.

— Не розумію.

— Ми їй не казатимемо нічого. Ти сам підпишеш договір про її шлюб з Сілієм. Ні Мессаліна, ні Сілій нічого не повинні знати. Таємницю знатимемо лише ти та ми. Таким чином, перед Законами і Богами чоловіком Мессаліни буде Сілій, поки помре... тобто, на кілька місяців!

Клавдій піднісся духом. Як і всі обмежені люди, що мають велику владу, чи то політичну, чи економічну, Клавдій любив софістику й казуїстику. І він підписав договір. І скріпив його печаткою.

Віднині смерть залишить його і кинеться половати на іншого чоловіка Мессаліни, законного! Клавдій самозадоволено потирав свого величезного живота, щасливий від того, що переклав тягар смерті із своїх плечей на плечі іншого... «безвинного»! Він і так ледве-ледве терпів цього «безвинного», як ми вже казали, бо той безцеремонно заходив та виходив із спальні Августа, ніби і спальня, і Августа були його власні!

А далі сталася ось яка комедія. Мессаліна і Гай,

виходить, обманювали Клавдія законним порядком! А Клавдій і далі втішався думкою, що це він обманює двох безвинних, котрі не мають між собою ніяких зв'язків, крім товариських, оскільки не знають, що вони стали подружжям. І Мессаліна, розділяючи з Сілієм подружнє ложе імператора, думала, що зраджує чоловіка, тоді як насправді вона виконувала «подружній обов'язок, що випливає з закону!»

Одначе змовники розігрували не театральний фарс, а політичну змову. Метою цієї змови було не врятування життя старого Клавдія, а знищення небезпечної Августи. І ось із якою сатанинською підступністю спрямували вони події до трагічної розв'язки.

Клавдій, підписавши шлюбний договір і ставши тепер вільним, вирішив на деякий час залишити Рим та свої імператорські клопоти й провести кілька тижнів у Остії — морських воротах Риму.

Був жовтень. Невдовзі мало з'явитися вино нового врожаю. Тож Клавдій узяв із собою й двох жінок легкої поведінки, щоб вони скрашували його самоту.

Як тільки він виїхав, Нарцисс розшукав Мессаліну й показав їй договір про її одруження з Сілієм.

— Твій великий муж такий добрий, що передає тебе чоловікові молодшому і сильнішому за себе. І, головне, такому, який йому подобається. Імператор, сама розумієш, уже старий і хворий. Він у всьому розчарувався. Тож цілком імовірно, що ти із своїм молодим чоловіком заступиш його на троні, і то дуже скоро.

І немає сумніву, що хитрючий Нарцисс дав Мессаліні можливість поміркувати над тим, чи є потреба чекати природної смерті старого Клавдія...

Інакше кажучи, Нарцисс натякнув Мессаліні, що з її невеликою «допомогою» Сілій тепер може заступити на троні Клавдія, як заступає його і в ліжку.

Мессаліні не бракувало розуму для такого діла, а заохочувати її не було потреби. Їй самій досі таке не

спадало на думку, і тепер ця ідея цілком захопила її. Та найбільше зраділа вона тому, що Сілій уже не незаконний її коханець, а й законний чоловік, і... коханець! Чарівний, юний, невтомний Сілій!

Та тільки-но вона зраділа узаконенню їхніх стосунків, як образа на Клавдія боляче вколола її — образа за ту зневагу, яку він виявив до неї, розлучившись і видавши її заміж за іншого, зовсім не спитавши її. І вона вирішила «помститися».

Яким чином?

Вона вчинить заколот проти імператора. І саме тепер, коли його немає в Римі,— найкраща нагода для цього. Коли ж вона скине старигана, то на трон поставить формально свого сина Гермапіка, а фактично вони з Сілієм приберуть імператорську владу до своїх рук як регенти на троні й опікуни неповнолітнього спадкоємця!

І щоб прискорити події, Мессаліна публічно й офіційно взяла шлюб із Сілієм у Римі, а щоб надати цьому шлюбу політичного змісту, дала розкішні обіди всім римлянам: сенаторам, сановникам, армії й народу! Бенкетували так, що здавалося, настав кінець світу!

Клавдій, почувши в Остії звістку про це, розгубився так, що втратив і той куций розум, який мав. Імперія, відчув він, вислизав з його рук.

І тоді на віллу в Остію примчав підступний Нарцисс та й заявив імператору:

— Якщо не діятимеш рішуче — вважай, що ти втратив трон!

— Але що ж мені, нещасному, робити?

— Дай мені командування над преторіанцями¹, і я за двадцять чотири години задую повстання в самому зародку.

---

¹ Преторіанці — імператорська гвардія в Стародавньому Римі.

Дурний Клавдій, геть перепудившись, негайно підписав призначення. І тоді трійця — Агріппіна, Нарцисс та Паллант — уже не гаяла й хвилини.

Вони відразу схопили і вбили Сілія. Так справдилось пророцтво, і чоловік Мессаліни помер того ж таки року. Клавдій, зрозуміла річ, урятувався. Після Сілія настала черга Мессаліни. І перш ніж старий любов-страсник Клавдій устиг простити свою колишню дружину, вони схопили її і вбили. А геть отупілому Клавдію сказали:

— Вона наклала на себе руки!

Все це скидається на поганий роман чи фарс. Але це історія. І то історія не окремих людей, а... цілого народу: римського народу імператорської доби.

І ось тепер цілком слушно буде дати картину моралі римлянок першого сторіччя нової ери.

Мессаліна не була найгіршою жінкою Риму, так само як Тіберій, Калігула та Клавдій не були найгіршими чоловіками! Більшість жінок і чоловіків з аристократії нічим не відрізнялись від Калігули та Мессаліни. Тон моральному розкладу задавала свавільна, неконтрольована, цілковито диктаторська влада беззмінного імператора. Розклад починався на Палатинському пагорбі, спускався в палаци патриціїв, а звідти виливався на Форум, у народ, втягуючи у свій вир і чоловіків, і жінок.

В ту епоху найпоширенішими заняттями жінок були подружня зрада та отруєння: протизаконні любовні зв'язки й отруювання «ворогів»... Ці свої основні справи жінки вершили в божевільній гонитві за пишними вбраннями, у пиятиці, в політиканстві, в заняттях літературою... й магією.

Тип тієї колишньої римської «матрони», який являє нам у довершеному вигляді «виняткова жінка

«вільної держави» Корнелія, мати двох борців за народ — Тіберія й Гая Гракхів, тип тієї жінки уже не існував.

Жінки, яка лише доглядає дім, пряде, тче, шие й дбає про виховання дітей, не існувало й подавно. Тепер жінки вийшли на торжище. Тепер усі були більшою чи меншою мірою невірні своїм чоловікам і вже без вагань переступали закон чи то з задрощів чи то з міркувань грошових або політичних.

Нестримний імперіалізм Риму з його безконечними загарбницькими війнами, імперіалізм, що утвердився після Другої Карфагенської війни, призвів до соціальної деморалізації завойовників, до занепаду колишньої «честі римлянина» і до розпаду сім'ї.

Воєнний авантюризм посилював культивовану від давна жорстокість і нелюдність римлянина, і водночас натоштував його кишеню легкою поживою. Грабунок, захоплення в рабство, торгівля сумлінням та честю стали найбуденнішими засобами збагачення. Навіть Цезар і Октавій не змогли вирватися з цього заведеного порядку. Тож вони й скористалися з нього, як ніхто інший!

Воєнні авантюристи часом по багато років не поверталися додому. А повернутися до своїх родин вони могли або багатими, або каліками,— а могли й зовсім не повернутися. Смерть від меча, хвороба чи полон були спільною долею і переможців, і переможених.

Тривала відсутність «отця сімейства» призводила до переходу влади в домі від чоловіка до жінки. Одначе разом з владою над родиною жінка перебирала й владу над собою. Вона починала розпоряджатися собою так, як вважала за краще. І дбала про себе якомога більше.

Отак у Римі й розплодились подружнтя невірність і нечуване марнотратство жінок. Але була й інша причина того, що жінка збочила з путі. Чоловіче населення

Риму дуже зменшилось, винищуване війнами, а тому, якщо чоловіки могли знайти собі дружин, то жінки не всі мали змогу вийти заміж і, таким чином, опинялися в скрутному становищі. Внаслідок цього давнє патріархальне життя римської господині відходило в минуле.

Чоловіки поверталися на бітьківщину, змінившись на війні не менше, ніж їхні дружини вдома. Тобто, вони відвикли від родинного життя і тепер шукали кохання поза домом. Вони звикали до протизаконного співжиття в його найгіршій формі, а тим часом дружини їхні й не думали поступатися владою в домі, ані обмежувати власну свободу кохання.

Так і жило безпутнім життям подружжя — кожен собі. Розлучень, які колись були винятковим явищем, тепер дедалі більшало. Коли вже Емілій Павл, якому дивувався весь Рим, вважаючи його за взірць голови сімейства, розлучився з дружиною, коли вже Ціцерон, скрупульозний, чутливий, сором'язливий «владар публіки», розлучився з дружиною, щоб узяти собі молоденьку та багату, то це вже були дуже погані ознаки для моральних засад сім'ї. Інститут шлюбу серйозно похитнувся.

Якщо раніше римлянки не захоплювалися вбраннями, то тепер бажання гарно вдягатися стало непереборною пристрастю. А забаганка жінки — то забаганка диявола, як каже прислів'я. Але ж існував один закон — закон Оппея, що забороняв розкоші для жінок, закон двох віків! Так ось, жінки домоглися, щоб цей закон було скасовано!

Тож виходить, що моральний розклад в імператорському Римі не був породженням саме тієї епохи, а почався задовго до неї, щоб у часи імператорів перерости у справжнє зло.

Разом з багатствами, награтованими на чужині, з'являлись у Римі і звичаї підкорених народів, значно цивілізованіших, ніж римляни, головним чином,

звичаї греків. Так у Римі виникла своєрідна мода — «еллінізм», щось подібне до того, що ми сьогодні називаємо «парижанством». Відповідно до моди «еллінізму» римлянки одержували високу освіту, навчалися музики, писали поезії, грали в театрі, втручалися в політику, виступали захисниками в судах.

Паралельно до типу «модерної жінки» витворився в імперіалістичному Римі й тип «модерного чоловіка». Як і жінки, чоловіки намагалися наслідувати грецькі звичаї й вести грецький спосіб (*modo greco*) життя.

Ми вже зустрічали на сторінках цієї книжки чимало відомих римлян, які розмовляли й писали грецькою мовою. Жінки й чоловіки, які оволоділи грецькою мовою, називалися «освіченими» людьми. І, таким чином, поряд з *cultum puerum* (освіченим юнаком) з'явилася *culta puella* (освічена дівчина). Освіта обох мала бути якомога більш грецькою.

Проте грецька освіта була для Риму чимось чужим, чимось зайвим для його культури. Грубі звичаї римлян, «національні звичаї», не можна було легко виправити. Тож римляни й переймали від грецької культури лише те, що лежало на поверхні, лише зовнішній блиск. Зміст цієї культури не міг проникнути в глибини жорстокої душі нащадків Ромула.

З іншого боку, культура, якій наслідували римляни, була «елліністична», тобто, культура грецького декадансу головним чином александрійська, умовна й штучна. Культура ж Азії VI ст. і культура Афін V ст. до н. е. були дуже віддалені від Риму. Дух класичного грецького мистецтва, літератури й думки, їхня глибина, простота, гармонія й людяність безповоротно відійшли в минуле.

Грецька освіта, грецьке виховання більшості римської аристократії були чимось подібним до провінційної пихи.

Ось і Ювенал допікає жінок своєї епохи за те, що навіть у «найінтимніші» хвилини свого життя, у хвилини найвищої чуттєвої насолоди вони зітхають... по грецькому: «Життя моє! Душе моя!»

Коли компанія Агріппіни, Нарцисса та Палланта вбила Мессаліну, Клавдієва небога Агріппіна взяла на себе священний обов'язок опікуватися своїм дядьком, батьковим братом, і втішати його в горі. Адже, крім усього іншого, ненажерність, алкоголізм та пристрасть до насолод незмірно поглибили його природну недоумкуватість, і тепер його зранене серце не давало йому змоги зосередити куций розум.

А холоднокрівна, хитра, кровожерна й лицемірна Агріппіна вміла тримати в руках свої пристрасті, вміла загнuzдати свою чуттєву вдачу й розпусність. Вона змогла постати і в очах свого старого дядька, і в очах консервативної римської аристократії як стримана, високоморальна, розважлива жінка, поборниця честі. І цим своїм лицемірством (лицемірством засновника династії Августа) вона змогла завоювати повагу та підтримку всіх тих, хто тужив за давніми звичаями Риму.

Отак вона й стала на чолі «давніх» (так само, як і Август) проти «модерних», що їх раніше підтримував Калігула, а тепер Клавдій, і яких пізніше підтримуватиме Нерон.

Агріппіна своєю дбайливістю, турботливістю та... щиросердістю потрапила «обкрутити» старого. Кінець кінцем вона стала потрібною йому і він одружився з нею. Тепер вона теж стала «августа». Віднині й надалі царюватиме вона, значно вправніша від Мессаліни, а пізніше царюватиме її син Нерон!

На час одруження з Клавдієм їй було тридцять чотири роки, а йому п'ятдесят дев'ять. Від першого шлюбу (з бридким Гнеєм Доміцієм Агенобарбом) вона мала хлопця, маминого синочка Нерона. Клавдій теж мав

двох дітей від Мессаліни — Британніка та Октавію. А щоб пасинок Клавдія Нерон міг «з'їсти» дітей... свого вітчима, його треба було всиновити. І підступна Агріппіна примусила старого всиновити її сина.

Отже, віднині справи підуть самі собою. Коли вже Нерон став законним сином Клавдія, то вся його близька рідня буде винищена.

НЕРОН

(37 н. е.—68 н. е.)

Широко розчахнулась брама історії, щоб у неї ввійшло, тримаючи в одній руці кермо всесвітньої влади, а в другій — Аполлонову гітару, «чудовисько» Апокаліпсису, вінценосний убивця матері, братовбивця й кровозмісник, «Апполон і Геліос» Нерон Клавдій Цезар Друз Германік.

Нерон появився на світ догори ногами, тобто не головою, а ногами вперед. Це вважалося за велике нещастя. Тож і на трон він ступив через труп: його мати, Агріппіна, отруїла свого дядька й чоловіка, Клавдія, з допомогою свого сина.

Як ненажера, Клавдій дуже любив вишукані наїдки. Усиновивши Нерона, старий став непотрібним Агріппіні. Якось вона й подала йому до столу його улюблену страву — гриби. Добра супутниця життя подбала, щоб гриби були отруйні. Отак вона й спровадила його силоміць на той світ. Чоловік, який жив лише своїм животом і для живота, від живота й помер.

Перше, що зробила Агріппіна по тому, як її чоловік спустив дух,— це замкнула Британніка в окремому приміщенні палацу, аби він не вчинив скандалу, адже він міг претендувати на трон як законний спадкоємець.

Йй потрібно було, щоб спершу преторіанці проголосили її сина імператором, а вже потім сенат узаконив би доконаний факт. Тому вона й замкнула Британіка, аби він не втік і не встиг першим з'явитися до преторіанців та в сенат.

Все сталося так, як було задумано. Преторіанці проголосили Нерона імператором, а сенат затвердив їхній вибір. І самовпевнений шістнадцятирічний юнак, який мав залізне здоров'я, солідну освіту і всі пороки роду Агенобарбів та роду Юліїв, тринадцятого жовтня п'ятдесят четвертого року став володарем світу.

Проте події розвивалися не так швидко, як ми розповідаємо.

Дуже цікавий той новий страхітливий фарс, який розіграла Агріппіна цього разу і який нітрохи не менш підступний ніж той, що його вона розіграла разом з Нарциссом і Паллантом проти Клавдія й Мессаліни.

Клавдій вирушив, завдяки гарячому бажанню своєї дружини, у свою вічну дорогу дванадцятого жовтня. Агріппіна подбала, щоб смерть лишалася у таємниці, щоб ніхто про неї не довідався!

Коли наступного дня над столицею світу зійшло сонце, воно побачило, що Клавдій непорушно відпочиває в ліжку. Тиша в місті, тиша в імператорському палаці. Ніякого руху в коридорах. Бурр, командир преторіанців, виставив варту на всіх входах.

Після цього було пущено чутку, що великий монарх тяжко хворий, і тому ніхто не повинен турбувати його. Далі Агріппіна разом з іншими змовниками написала листа до сенату (він мав засідати саме цього дня), прохаючи «отців законодавців» дати розпорядження консулам і жерцям влаштувати молебні, прохаючи вічних богів за здоров'я свого найвищого повелителя та за його якнайшвидше одужання!

А повелитель тим часом уже кілька годин був мертвий!

Аби ні в кого не виникало бодай найменшого сумніву в тому, що нічого надзвичайного не сталося на Палатинському пагорбі та й в усьому світі, старого посадили в ліжку, обперши спиною на подушки, нафарбували йому обличчя й губи під колір живого тіла. Група артистів мала дати тут-таки в кімнаті виставу, щоб розвіяти сумні думки бідного хворого.

Артисти зайшли в кімнату й почали перед ліжком танцювати, показувати соромітні сценки та співати. «Хворий» дивився на них широко розплющеними голубими очима, а в кутку кімнати оркестр (кітари, кімвали й тимпани) грав веселі життєрадісні мелодії, щоб піднести настрій... мертвому!

Вірна дружина раз по раз підходила до нього, нахилялась, заглядала йому в очі, запитувала ніжним голосом, чарівно усміхаючись:

— Ти... задоволений?

Комедію грали не тільки в палаці, а й на вулицях. Час від часу двірцеві чиновники вивішували на стінах «біюлетені» про перебіг хвороби імператора й повідомляли «розумну публіку», що організм великого Володаря світу мужньо бореться з недугою.

Ця комедія тривала від ранку до обіду,— якраз стільки, скільки потрібно було для того, щоб убивця Агріппіна встигла підготувати проголошення сина імператором і затвердження цього факту в сенаті.

Перед обідом Нерон уже був імператором. А ввечері, коли до нового Володаря світу з'явився начальник варти запитати пароль на ніч, щасливий імператор, який знав, кому завдячує трон, відповів: «Найкраща мати»!

Светоній повідомляє, що Нерон був середній на зріст, шкіра усіяна ластовинням, тіло брудне, волосся каштанове, а риси обличчя набагато красивіші... ніж було воно в цілому.

Очі в нього були сині, короткозорі, шия товста, живіт великий, ікри тонкі, а здоров'я залізне. Попри всі свої неймовірні зловживання він майже ніколи не хворів. Лише тричі за все життя він почувався зле, а проте не переставав пити вино й наїдатися по саму зав'язку.

На одяг він не звертав ніякої уваги. Перед публікою в'являвся з хусткою па шиї, без пояса й босий.

Це його зовнішній портрет. Але і всередині він не був інакший: так само брудний, неохайний та безсоромний, і свідомий цього, як свідчать його нахабні слова:

— Ніхто не чистий. Але всі це приховують, а я не приховую...

Тим-то він і чинив неподобства та злочини на очах у всієї публіки без будь-яких умовностей, не крився й не замилював очей брехнею. Тільки ж і вся публіка була не краща від свого Повелителя. Різниця лише в тому, що інші не були... імператорами, тобто безвідповідальними, нікому непідвладними, священними й недоторканими, аби безчинствувати так відверто, як імператор. Не всім дано таку «свободу» тою самою мірою!

Нерон успадкував від матері усі найгірші риси вдачі Юліїв, а від батька — Агенобарбів. Він був жорстокий і розпусний, маціяк і марнотратник, а крім того, ще й артист.

У перші роки царствування він дбав про те, щоб приховати свої власні вади, аби утвердити свій трон на любові народу й зажити слави «доброго володаря». Щойпо ступивши на трон, він показав свою щедрість. Усім громадянам він виділив по чотириста сестерціїв та зменшив податки, а донощикам скоротив винагороди. Таким чином, він задовольнив і народ, який платить податки, і аристократів, оскільки доноси робили їм і вони за них платили.

Юний Нерон, ще, власне, підліток, аж тремтів за жінками та видовищами. І так само, як і його предки, був звихнутий на любові до вчених занять, літератури й красних мистецтв.

За його царювання вся аристократія вела розгульне життя. Приклад подавав сам імператор. Син Агріппіни став на чолі «модерної» розбещеної молоді — гультяїв, що зневажали всякі етичні норми, а передусім ненавиділи героїчне минуле республіки.

Нерон вважав, що він великий поет, великий трагик, великий візник колісниці та великий борець. Але перш за все — великий співак. Він без вагань з'являвся перед своїми підданими на публічних змаганнях і виборював вінок переможця всілякими способами: залякуючи суддів або ж даючи хабарі, а також підкуповуючи частину публіки, щоб вона організовувала йому овації. Він змагався в боротьбі, співі й перегонах на колісницях з усім світом.

З Александрії він викликав спеціальних організаторів овацій. П'ять тисяч міцних рукатих плебеїв було натреновано аплодувати. Командувати ними було доручено аристократам найвищого соціального стану — стану вершників. Цих аристократів розсаджували по всьому театру, щоб вони подавали знак для аплодисментів у задалегіть визначених моментах вистави. І кожному моменту відповідав свій особливий характер аплодисментів.

Уперше на сцені Нерон співав у Неаполі. Він обрав це місто через те, що там було багато греків — колоністів та александрійських купців і моряків, які розумілися на мистецтві й могли б винагородити його аплодисментами. І він не помилився. Після цієї першої спроби він набрався духу й вирішив виступити в Греції, щоб показати свої таланти:

— Лише греки розуміються на мистецтві та змаганнях, — казав він.

Нерон цілком серйозно ставився до всіх своїх талантів і до рівня своєї майстерності. Він вважав, що бути митцем — незрівнянно достойніше діло, ніж бути імператором. Тому він часто казав:

— Залишу трон, щоб віддатися Мистецтву.

Або:

— Коли я залишу трон, то житиму з кітари!

А якщо вже він великий музикант, поет, актор, візник та борець, і якщо лише греки відчують і цінують мистецтво та міць і красу тіла, то він і вирішив податися в Грецію «пожинати лаври».

Восени 66 року з численними придворними та натренованими аплодувальниками він сів на корабель і відплив до Греції.

Спочатку він зупинився в Кассіопі на острові Корфу, де співав перед народом. Корфіати, які ще не так давно натерпілися від Антонія й Октавія, нагородили Нерона щедрими оплесками. Після цього він вирушив у західний Пелопоннес і зупинився в Олімпії!

Отже, у Грецію прибув її повелитель!

Тут Нерон наказав цього ж року провести великі всегрецькі змагання, щоб самому взяти у них участь і змагатися з усіма відомими грецькими співаками. Потім він подався по всіх більш-менш значних містах Пелопоннесу і, «пожинаючи лаври», назбирав безліч вінків!

Після кожної перемоги імператора оповісник гукав:

— Нерон Цезар отримав цю нагороду на славу римському народові і всьому Світу, який належить Цезарю!

Але ж коли світ має такого володаря, а римський народ таку славу, то людська гідність стає зайвою. І Нерон розтоптав її.

Він був у несказанному захваті від прийому, який влаштували йому в Пелопоннесі всілякі підлабузники, негідні зватися греками, та від безлічі вінків, тож

в Коринфі, де відбувалися Істмійські ігри, він, аби висловити прихильність до пелопоннесців, вигукнув своїм дужим голосом перед стовпищем люду:

— Від сьогодні проголошую Ахайю (тобто Пелопоннес) вільною!

Це означало, що від того дня міста Пелопоннесу не повинні були платити податки імператору.

Але така свобода, яку може дати котрийсь навіжений лише тому, що йому так заманулось у цю мить,— то невелика честь. Тому що інший навіжений потім може ліквідувати її. Так воно й сталося. На жаль, свободу, як каже прислів'я, на віки не дають, а відбирають.

І оце зганьблення імператорської гідності, оці неімовірні витрати грошей подобалися римському народові, який не вимагав нічого іншого, крім дармового хліба та дармових видовищ.

Проте численні вбивства, як ми невдовзі побачимо, привласнення майна багатіїв, розпусність та безсоромність Нерона стали чудовим приводом для його ворогів, щоб підготувати усунення його з трону. А крім того, він багато місяців не був у столиці, тож його вороги (тобто, претенденти на трон) могли впевнено діяти проти нього. Вони називали його безсоромною тварюкою, що захотіла дорівнюватися Апполонові в музиці, Геліосу — в перегонах на колісниці, і Гераклу — в боротьбі!

А Нерон був такий легковажний, що коли повертався в Італію, обтяжений вінками і славою переможця Олімпійських, Істмійських і Немейських ігор, то в кожне місто на своєму іпляху в'їжджав у спеціально зроблений для цього пролом у стіні, як це звичайно робили греки, і не пошкодував навіть стін Неаполя та Риму. Народ божеволів від захвату, що його володар такий завзятець, співак і багатир.

Шалена, нічим не стримувана й розпусна вдача Нерона проявилась у пристрастях та неподобствах не відразу по приході на трон, а поступово і щодалі виразніше, каже Светоній. І нема ніякого сумніву, твердить він, що всі ці вади Цезаря були не стільки наслідком його молодості, скільки характеру.

Коли стемніє, він одягав шапку, приклеював бороду і виходив із своєю компанією («незрівнянними») на вулицю, так само, як Мессаліна, вдягнувши світлу перуку й широку мантію, вирушала в лупанар.

Ноги вели монарха з товариством від одного шинку до іншого. Добре гульнувши, компанія починала грабувати шинок!

В одному з таких нічних походів Нерон із своєю гласливою ватагою зустрів на безлюдній вулиці якогось сенатора з дружиною. Компанія причепилася до жінки. Тоді сенатор, чоловік дуже сильний, схопив імператора й добряче відлупцював. Нерон мало не залишився без ока. Після цього випадку імператор взявся за розум — припинив подібні розваги, щоб удатися ... до ще гірших!

Але зупинімося на часинку та згадаємо «незрівнянну матір» Неронову, Агріппіну. Адже вона звела сина на трон не для того, щоб правив він, а щоб правити самій, аби безмежно збагачуватись (вона була неймовірно жадібна до грошей) та віддаватися розпусті, тому що тепер, досягнувши мети — син став імператором! — вона пустила за вітром усі свої вдавані чесноти, про які раніше так дбала, щоб завоювати повагу аристократії й народу до самої себе й до свого сина (яка мати, думали б люди, такий має бути й син), і з головою кинулася у любовні втіхи.

Але щоб зміцнити свій авторитет — а заодно й авторитет молодого імператора — вона домоглася від сенату проголошення її чоловіка богом! Їй хотілося, щоб люди казали:

— Оце істинно віддана, оце справжня дружина!

Але цього їй було замало. Вона хотіла навіть спорудити храм бога... Клавдія.

Одначе тодішня молодь і сам Нерон не вірили в богів. Вони сміялися й іронізували з того, що Агріппіна обожнила... свого недоумкуватого чоловіка! Нерон і його компанія знущались над мертвим, хоч йому тепер було байдуже:

— Уявіть собі, як з'явиться до інших богів пришепелуватий, паралітичний Клавдій, наче рівний до рівних!

Саме тоді вчитель Нерона Сенека взяв та й написав сатиру «Вознесіння дурнів», яку читав римській публіці на шалено розгульних святкуваннях Сатурналій (17—24 грудня).

Цю блискучу, дотепну сатиру, що є одним з шедеврів латинської літератури, ми наведемо в коротенькому викладі, оскільки вона багато дає нам для розуміння психології та способу мислення римської аристократії I сторіччя н. е.

Початок п'єси зображає Клавдія в передсмертній агонії. Біля нього стоїть Клото, богиня долі, яка перерізає ножицями нитку життя. Меркурій питає її:

— Чому ти не перерізаєш нитку?

— Тому, що є ще багато народів, які хочуть одержати права римських громадян.

Меркурій наполягає, Клото — чик! — перерізає нитку. Клавдій одразу опиняється перед небесними воротами. Побачивши його, боги розгубилися.

— Хто цей сивий стариган, у якого голова витанцює сюди й туди, ноги волочуться, і він затинається й сопе, як тюлень?

Послали бувалого в бувальцях Геркулеса розпитати його. І Геркулес звертається до Клавдія грецькою мовою. Але ж грецькою вільно володіли і Клавдій, і вся римська аристократія.

— Ви читали мої праці? — питає Клавдій, зрадівши, що боги розмовляють по-грецькому.

Геркулес дивується. Тоді богиня Терма (Сенека унікав заводити мову про отруту, якою Агріппіна нагодувала чоловіка) пояснює Геркулесу:

— Це один дурень!

Клавдій розгнівався:

— Наказую зітнути голову цієї непоштивій.

Але ніхто не зрушив з місця.

До Клавдія доходить, що дикунству немає місця серед грецьких богів, що боги не є... вільновідпущені раби, які виконують накази не роздумуючи, і починає підлещуватися до них. Але обожнений Август не хоче, щоб боги прийняли в своє товариство дурня і вбивцю.

— Та він же двох слів не може зв'язати. Він убив сотні людей. Він не достойний бути богом. Хто його любить? Хто йому вірить? Якщо ви зробите богом цього суб'єкта, то жоден смертний більш не визнаватиме вас за богів!

— Відправте його в Аїд,— наказали тоді боги.

Тут Меркурій хапає Клавдія за руку й вони удвох вирушають до Аїду. Але шлях туди пролягає над римським Форумом. Клавдій дивиться туди згори і бачить, що римський народ танцює від радості й захвату.

Потім вигнаний з неба Клавдій проходить разом з Меркурієм через ринок. Удвох вони спостерігають велике народне свято.

— Що це тут робиться? — питає Клавдій.

Обидва подорожні зупиняються подивитися на вдовище й чують радісний спів... плакальниць:

— Оплакуйте героя, який судив і виносив вирок, прослухавши одного з позивачів, а то й жодного. Оплакуйте, віршомази, бо хто ж тепер вас читатиме?..

Клавдій, зачувши таку хвалу, пожвавішав... але Меркурій штовхає його:

— Ходи, ходи!

І силоміць відводить його в Аїд. Там, біля воріт Аїду, Клавдій побачив Цербера і злякався. Це чорне триголове чудовисько нітрохи не схоже на його кімнатного цуцика. Та все одно він знаходить у собі відвагу крикнути:

— Я Клавдій! Тут імператор Клавдій!

Невдовзі з'являються Мессаліна й Нарцисс, а за ними — всі жертви покійної імператриці та покійного імператора.

— О! Рідні обличчя! — кричить Клавдій. — Як вам тут ведеться?

Але один з демонів підземного світу сердито перебиває його:

— Негайно з'явись до Еака (один з трьох суддів Аїду).

Від Еака Клавдій з подивом дізнається, що його звинувачують в убивстві тридцяти senatorів, трьохсот п'ятнадцяти вершників і незліченної кількості простого люду.

Клавдій хоче виправдатися, але суд не дозволяє йому. Його засуджують, не давши йому слова, так само як він судив своїх підданих, не слухаючи їх. Йому присудили вічно перемішувати гральні кості в шкіряній чаші без дна!

Але в цю мить з'являється Калігула.

— Куди ви його забираєте? Це ж мій раб! Я тисячі разів давав йому під зад!

Тоді Еак передає Клавдія Калігулі, і той признає його писарем до одного з своїх вільновідпущеників.

Ця сатира викликала страшенну лють Агріппіни на Санеку та її сина. Отак висміяти її чоловіка, хоч вона й сама вважала його смішним, отак зганьбити обоження імператорів — це небезпечно для авторитету верховної влади.

Кому, як не їй було знати, що в багатьох убивствах, які вчинив її чоловік, винна сама вона. Отже, її теж висміяно в «Вознесінні дурнів». Але вона добряче вишпетила б свого легковажного сина, та й по всьому, якби це була єдина причина погіршення стосунків між самовладною матір'ю та гультьям-імператором.

На початку своєї «діяльності» Нерон поставився досить байдуже до відведеної йому ролі. Він полишив державні справи на матір, а сам розважався — молодість! Тобто, він був людиною почуттів, а в дитячому віці — ще й дуже вразливим. Одного разу йому довелося побачити, як коні понесли, і візник-раб загинув. Нерон затремтів і розплакався. Тоді його мати, тигриця Агріппіна, витерла йому сльози й вилаяла:

— Тобі не соромно боятися таких речей? Не соромно жаліти якогось раба?

Та поступово він почав відчувати силу і свого становища, і своєї волі. А головне, почав розуміти необхідність жорстокості. Деякі історики прагнуть виправдати жорстокість Нерона. І, мабуть, вони в одному мають рацію. Якщо його жорстокість не природжена, то, виходить, звіром він став. Адже всі довкола нього — від матері до його радників — були звірами.

Імператор старшав роками, і в ньому дедалі глибше вкорінювались пороки, яким абсолютна влада надавала повної свободи розвитку. А головне, він перестав їх приховувати. Перестав, бо не відчував потреби — адже й інші своїх не приховували!

Сівши в полудень обідати, він уставав з-за столу опівночі. А щоб задовольнити примхи свого живота, тратив несказанні гроші. За якусь страву, приготовану на меду, він заплатив, оповідає Светоній, чотири мільйони сестерціїв.

Гроші до Нерона пливли незліченні — він тратив їх так само легко, як і добував. Найняті ним наклепники обмовляли людей, і тоді він розправлявся з «ворогами»:

тративши їх, конфіскував їхнє майно. Наклепник, якщо він забезпечував страту багатой людини, одержував, за словами Светонія, п'ять мільйонів сестерціїв.

З іншого боку — хоч це й здається перебільшенням — у Нерона була манія сіяти грішми направо й наліво.

— Тільки тоді, коли я трачу гроші, я відчуваю себе імператором, — казав він.

Певно, не знаючи, куди подіти гроші, він збудував чарівний Золотий палац з різноманітними відгалуженнями й величезним садом. Власне, ця імператорська резиденція становила ціле місто. Стіни палацу зсередини були золоті, оздоблені коштовним камінням та перламутром. «А щоб ви уявили розкішність цього палацу, — оповідає Светоній, — досить сказати вам, що у вітальні стояла статуя Нерона висотою 120 футів, а галереї палацу з трьома рядами колон були завдовжки в одну милю!» Коли будівництво цього «сарая Халіми» було наешті завершено, Нерон став у позу й артистично сказав:

— Тепер і я маю... людський дим!

Зрозуміло, що видатки на цей палац оплачували народи Італії та провінцій трьох континентів. Уся імперія впала на коліна під вагою податків, аби розніжений імператор теж мав... людський дим! Коли спорожніли і державна, і власна Неронова скарбниці, він вдався до відомих засобів усіх полководців, диктаторів та імператорів Риму: грабунків, як ми вже казали, обкладання народів новими податками, конфіскації майна багатіїв. Нерон убивав одного по одному найзаможніших громадян, звинувачуючи їх з найменшого приводу в «приниженні святості» священної особи імператора. І, нарешті, вимітав із храмів імперії пожертвування.

Найпершими помічниками йому в цьому ділі були донощики та чаклунки, які виготовляли отрути. Знаменита в ті роки чаклунка Лукуста була найбільшою

постачальницею двору. Нерон дарував їй будинки, звільнив від податків, а також дав їй учениць вивчати її мистецтво, аби воно не пішло разом з нею в могилу!

З щедрою допомогою Лукусти Нерон отруїв свого названого брата Британніка (сина Клавдія), боячись, що малий згодом претендуватиме на трон. А потім розправився і зі своєю матір'ю, Агріппіною, підіславши до неї вбивць. Очевидно, варто хоча б коротко розповісти, як було здійснено це вбивство.

Але чому Нерон вирішив убити свою рідну матір? А тому, що вона стала нестерпною через постійні втручання в його справи, через постійні нарікання, що він невдячний,— адже саме їй він завдячує трон,— а ще через погрози, що вона всіх їх уб'є: і його вчителів Сенеку та Бурра, і його самого! Головне ж мати намагалась обмежити його моральну розгнузданість. Нерон був одружений з донькою свого названого батька Клавдія та Мессаліни Октавією. Імператор не звертав на неї уваги, тож вона, гідна донька своєї матері, хоч і була ще неповнолітня, сама знайшла спосіб не бути без уваги поміж тисячами придворних.

До речі, Нерон повівся з нею геть не по-чоловічому: прогнав її з палацу без найменшого вагання, як колись прогнав дружину засновник династії Юлій Цезар. Сам він водився з артистками та іншими жрицями мистецтва, і взагалі з будь-ким. І вже геть пересичений, він спробував оволодіти одною з весталок, тобто жрицею богині Вести. Всі весталки були дівчата з аристократії; вони давали обітницю дівочої цноти, а насильство над ними каралося смертю. Нерон, порушивши священний звичай, не був покараний ніяк.

Та ось одного дня він пристрасно закохався в гарненьку рабину, гречанку Акту. Першою його думкою було розлучитися з Октавією й узяти шлюб з Актою. Він ненавидів свою дружину за те, що вона була

донькою Мессаліни, яка хотіла вбити його, коли він був ще малим. Та, зрештою, Сенека утримав його від нерозважливого вчинку й порадив передати Акту другові Нерона Аннію Серену. Анній Серен видавав себе за коханця Акти й дарувальника всіх її коштовностей, земель, вілл та рабів.

Але Агріппіну важко було обвести круг пальця.

Агріппіна не тільки боялася того, що втрачає владу та що якась рабиня віднімає в неї вплив на сина, а ще й заздрила. Адже вона намагалася будь-що, якими завгодно засобами безроздільно панувати над сином і не дати йому вислизнути з рук. Вона вирішила міцно прив'язати його до себе, коли він був ще малим, і не зупинилася перед тим, щоб самій посвятити його в таємниці природи. Людський розум неспроможний осягнути цю прірву аморальності. І не треба було б викладати тут суть справи, якби завдання історика не відрізнялось від завдань мораліста. А тому наведемо оцей історичний факт, як його згадують стародавні історики.

Тацит каже, що коли Нерон був ще малий, Агріппіна добре напувала його вином, потім вела в свою кімнату і вкладала в ліжко біля себе. Поступово вона домоглася того, що він став її коханцем,— такі чутки ходили в той час. Але Светоній наводить і докази.

З усіх цих причин Агріппіна почала готувати змову проти сина. Вона помирилася зі своєю невісткою Октавією й почала нашіптувати Британніку, справжньому сину Клавдія, що саме він, а не Нерон, є законним хазяїном трону. Крім того, вона втягла у змову і Клавдієвого, й Нероного радника Палланта, який віддавна був її коханцем.

Дійшло до того, що якось вона, сестра Калігули, кинула на свого сина Нерона нищівний погляд і пригрозила, що підніме народ проти загарбника трону!

Нерон почав боятися матері. Він добре знав її. Йй ні-

чого не варто вбити його або отруїти, як вона отруїла свого чоловіка. Отож, треба було або запобігти лихові, або зрестися трону. Він вибрав перше. І почав діяти: передусім вигнав з палацу Палланта і цим завдав Агріппіні смертельного удару. Потім на одному з родинних обідів підсипав Британніку в їжу отруту Лукусти, і таким чином той рано звільнився від суєти цього світу.

Агріппіна спробувала скористатися з убивства Британніка. Її сестра, Октавія, змушена була приєднатися до ненависної мачухи. Консервативні аристократи також були на її боці. Тоді вона почала збирати гроші — позичала, де тільки могла. Крім того, вона поставила вимогу дати їй особисту охорону. Все це було підозріло. Та найбільше стривожили Нерона її намагання повернути на свій бік командирів преторіанців. Перебування її в палаці стало нестерпним. Але в Агріппіні була жорстока не тільки душа, а й воля. Агріппіна не збиралася втрачати свого впливу.

А тим часом любов Нерона до Акти почала згасати. І тоді на сцені з'явилась інша жінка, аристократка, освічена й розумна красуня Пoppея, перша жінка в компанії «незрівнянних», тобто тієї золотої молоді, що вела «незрівнянний спосіб життя». Вона вже була одружена з найближчим другом Нерона Отаном.

Нерон закохався в неї нестямно, з усім шалом своїх двадцяти років. Пoppея була досвідчена й метикована в таких справах, отож вона поставила йому умову: або виженеш матір з палацу, або я знати тебе не хочу! Не вийду за тебе!

Нерон порадився зі своїм учителем Сенекою та начальником преторіанців Бурром. Утрюх вони зійшлися на тому, що Агріппіна стала дуже небезпечною, а тому повинна залишити палац. Імператор уже не міг ні їсти,

ні спати, ні їздити будь-куди спокійно. Отож він і вирішив «тихо» (тобто без публічного суду) убити свою матір, щоб урятуватися від неї. І Нерон доручив флотоводцю Анікету здійснити з Агріппіною, аби розважити її, подорож на вітрильнику до Неаполітанської затоки. Там вітрильник повинен зазнати катастрофи й піти на дно разом з царственною матусею.

Катастрофа відбулася, але Агріппіна, це чудовисько, врятувалася. Ясно, що вона зрозуміла, хто все це затіяв. Відтоді вона стала ще небезпечнішою. Тепер справи зайшли так далеко, що хтось із них двох мусив умерти. Лишиться той, хто встигне з'їсти іншого. І Нерон послав Анікета з групою убивць на віллу до матері, наказавши вбити її.

Як тільки Агріппіна побачила їх, то відразу зрозуміла, що її чекає. Вона вихопила ніж в одного з убивць і сама ввігнала його собі в груди.

Тієї ж миті один з командирів особистої охорони імператора рубнув її мечем по потилиці, а Анікет пробив кинджалом груди.

Коли до Нерона дійшла звістка про вбивство матері, ніжно люблячий син затремтів. Сенека, який був присутній при цьому, втішив його:

— Тобі можна поспівчувати.

А командири особистої охорони підійшли до нього й почали запевняти, що коли б він не вбив її, то вона б убила його.

Сенека, Діон і Кассій розповідають, що Нерон швидко отямився й захотів на власні очі побачити труп матері (Тацит не визнає цього повідомлення). Увійшовши в кімнату, де в калюжі крові лежало тіло Агріппіни, Нерон злякався й раптом відчув, що непритомніє. Він попросив води. А коли отямився, то відкрив голе тіло матері, погладив його і сказав:

— Я й не помічав, яке в неї чудове тіло! Які прекрасні груди!

Потім попросив вина й напився.

Коли проминуло літо й він забув... свій біль та холоднокровно оцінив обстановку, коли зрозумів, що віднині він ні від кого не залежний ні в державних справах, ні у власному житті, то вигукнув:

— Нарешті я! Я став імператором завдяки Анікету!

Продовжимо побіжно список інших жертв молодого Цезаря. Після свого «брата», Британніка, та матері, Агріппіни, він отруїв свою тітку Доміцію Лепіду, сестру свого батька, ту, яка виростила його, коли брат його матері й Доміції відправив Агріппіну у вигнання. А перед тим, як стара спустила дух, він забрав у неї все її величезне багатство. Потім він на вимогу Пoppеї розлучився з Октавією і невдовзі вбив її. Після цього Нерон одружився з уславленою своєю красою й розумом, а також і сильним характером Пoppесю Сабіною, яку полюбив нестямно і яка водила його за носа та гралася ним, як маріонеткою!

Далі Нерон убив Суллу, чоловіка Антонії, доньки Клавдія від першого шлюбу. Потім убив Рубелія Плавта, іншого свого родича, котрий перебував у Малій Азії й намагався, як повідомив новий начальник преторіанців, підняти повстання легіонів Малої Азії. Рубелій Плавт був онуком імператора Тіберія, а отже, був небезпечний, бо мав право на трон.

І улюблену свою Пoppею Нерон убив одного дня, вдаривши її, вагітну, в живіт у нападі гніву. За цією жінкою і, особливо, за дітям він дуже побивався, щиро оплакував їх — але було вже пізно.

Після вбивства Пoppеї він одружився втретє — із Статилією Мессаліною. Вона була заміжня, тому, щоб одужитися з нею, Нерон вдався до найпростішого способу — вбив її чоловіка.

Потім Нерон убив сестру Октавії Антонію за те, що вона не відповідала йому взаємністю. А оскільки він

убив Пoppею, то відправив на той світ і її сина від першого шлюбу Руфіна Кріспіна та його молочного брата Туска. І так далі, і так далі...

То отрутою, то ножем Нерон винищив усю свою рідню. Найпростіший спосіб звільнитися від родичів і ворогів у нього був такий: він посилав відділення преторіанців у дім своєї жертви, а з ними й лікаря. Преторіанці приносили обраній жертві наказ володаря накласти на себе руки. Лікар був потрібен на той випадок, якщо жертва не захоче пити отруту або перерізати вени. Тоді лікар допомагав нещасному упоратися з цим ділом.

У такий спосіб він знищив багато сенаторів та своїх давніх благодійників і порадників, з чією допомогою зміг стати імператором і утвердитись на троні.

Убив Нерон і свого вчителя Сенеку, великого філософа... і лихваря-стоїка. Кажуть, що він убив і свого вчителя військової справи Бурра, начальника преторіанців, але Тацит з цим не погоджується. Убив Нерон і свого знаменитого друга, поета-сатирика Петронія, якого в ті роки за його витонченість та грецьке виховання називали «суддею витонченості». Крім того, Нерон убив усіх вільновідпущеників Клавдія, аби не лишилося в державі жодної сильної особи, яка могла б завдати йому шкоди!

Так думав він! Так думали всі тирані!

А тепер час подивитись і на безумство Нерона, як оце ми щойно подивились на його злочини.

У стародавніх греків було прислів'я: «Коли я помру, то хай земля горить вогнем!» Нерон перефразував це прислів'я: «Поки живу...»

Так він і робив. У липні 64 року він спалив Рим. Вогонь горів шість днів і шість ночей. З чотирнадцяти кварталів міста згоріло десять — усі квартали простого люду, де були вузькі вулички з дерев'яними

будинками. Светоній і Тацит твердять, що підпалив місто сам імператор, аби потім збудувати ще прекрасніше. Вони повідомляють, що багато потерпілих бачили на власні очі, як раби імператорського двору підпалювали смолоскипами та віхтями будинки. Проте не виключено, що пожежа виникла випадково, оскільки в кварталах бідноти це була досить звичайна річ. А ми знаємо, що ті, хто наживався на бідах народу, чекали таких випадків, щоб за безцінь скупувати землю. Одним з відомих спекулянтів був Красс Багатий. У такий спосіб він скупив за шмат хліба півстолиці!

Та хай стародавні історики навіть і не мають рації, хай Нерон і не винен у пожежі, все одно від цього він не став менш безсовісним та менш безумним, Йому так сподобалось видовище палаючої столиці, вкритої хмарами диму, до яких здійснюються крики нещасних жертв, воно так зворушило його поетичну душу, що вінценосний артист піднявся на сцену свого імператорського театру з лірою в руці й заспівав плач про спалення світового міста, що нагадувало йому спалення Трої.

І якщо він не склав цей плач відразу, експромтом, а приготував його заздалегіть, то саме він і є палій!

Але така його безсоромна поведінка викликала гнів і зненависть народу. Нерон це зрозумів. І щоб зняти з себе відповідальність, він переклав її на інших. Уже тоді в Римі було багато християн. Про них ходило безліч лихих чуток. Публіка не знала до ладу, хто вони такі, а тому гадала, що вони збираються в пустельних місцях та в катакомбах, щоб там потай влаштовувати оргії з кровозмішуванням та вбивати і їсти дітей!

Тож саме на безвинних християн, яких громадська думка вважала здатними на щонайстрашніші злочини,

Нерон і спрямував народний гнів. Це й стало причиною вибуху першого страшного гоніння на християн. Але про це гоніння поговоримо пізніше.

Досі ми бачили Нерона шарлатаном і кровожерним марнотратником. Тепер поговоримо про його особисте життя. Ми побачимо його як одного з нищих типів імператорського Риму, того Риму, який втратив політичні свободи віків республіки.

Нерон не ставив ніякої перепони своїм бажанням та інстинктам. Чуттєвий, хтивий, безсоромний, він безчестив кожну жінку, яка впадала йому в око, і навіть осквернив священне й недоторканне пристановище невинності — храм весталок, як ми вже розповідали. Офіційно, з величезною помпою він «узяв шлюб» з євнухом Спором. Вдягнувши його як імператрицю, він їздив з ним по римських площах, а потім і по містах Греції, коли ступив на землю олімпійських богів показувати свої таланти.

Але водночас він «вийшов заміж» за свого вільновідпущенника Доріфора. Нічого дивного — звичайні речі! Цезар «вийшов заміж» за Нікодема, царя Віфінії, а Калігула вдягався як... Венера!

Але що не було звичайною річчю, так це те, що коли відбувалося звіринє цькування, Нерон вдягав шкуру хижого звіра, зістрибував на арену Амфітеатру й там накидався на юних християн і християнок, прив'язаних до стовпів, і «роздирав» їх, тобто гвалтував. Одначе неможливо розповісти про всі ті безчинства, які наводить Светоній і переповідає Ренан у «Антихристі». Згадаємо тільки, що Нерон і сам кричав на арені, перед масою народу, «як гвалтована незайманиця»!

Всі ці неподобства не справляли тоді надто прикрого враження. Як казав один історик, усе це було «бичем епохи».

Тим-то громадська думка тих часів не особливо засуджувала такі «вибрики» Нерона. Вершки суспільства,

«модерні» та «незрівнянні», а біля них і значною мірою розбещений народ пишалися своїм імператором, який нічого не приховував, а головне, витрачав величезні суми на свої примхи та на розваги для юрби.

Хто цього не зносив — то це тільки рештки старої аристократії, типу Августа чи Агріппіни, лицемірні поборники удаваної скромності. Вони не хотіли йти вслід за «прогресом», тобто, вдягали на себе машкару високої моральності.

Але тут справа полягала далеко не в моралі. Моральність була лише приводом, а за нею стояли політичні цілі. Їм було потрібно, щоб люди визнавали абсолютну владу за ними. І Нерон, знаючи, що вони об'єднуються проти нього, розріджував їхні ряди при найменшій нагоді, стинаючи їм голови та забираючи собі їхнє майно.

Народ вимагав «хліба та видовищ», і «Цар Сонце» не відмовляв йому. Урочистості, свята одне за одним, видовища, хліб та вино — і все безкоштовно. Тому для розледачілої римської публіки царювання Нерона було «щасливою епохою». Народ був задоволений цими подачками і поспішав пити та милуватися своїм імператором — актором, співаком, богатирем, візником колісниці на святах та змаганнях і «чудовиськом» — в Амфітеатрі.

Та ось непомітно, спроквола почалась війна чуток і епіграм, писаних латинською і грецькою мовами проти імператора. Епіграми висміювали його, а отже, копали йому могилу. Були між них такі: «Троє людей убило своїх матерів: Орест, Алкмеон і Нерон», «Нерон — гідний нащадок Енея: Еней утішив (тобто врятував) свого батька, а Нерон утішив (тобто, вбив) свою матір». І Светоній зазначає, що народ майже чотирнадцять років терпів це чудовисько, поки нарешті покарав його.

Та чи тільки народ покарав його?

Шарлатан у всьому: в думках, у словах, у стосунках з людьми і в управлінні державою, Нерон показав себе шарлатаном і в своїй смерті. Злочинцям і тиранам чуже життя нічого не важить, коли ж ідеться про їхнє власне, вони стають нікчемними боягузами. Нерон теж не був винятком — перед смертю виявив себе останнім боягузом.

Але що ж то був за «народ», який нарешті покарав це чудовисько, терпівши його чотирнадцять років? Передусім це старі аристократи та багатії, які боялися, що не сьогодні-завтра Нерон зітне їм голови й привласнить майно; це були народи провінцій, які Нерон буквально обдер до нитки неймовірними податками, щоб відбудувати спалену столицю; це були різні невдоволені воєначальники, які тільки й чекали нагоди, щоб кинутись на «чудовисько» й прикінчити його та прибрати трон до своїх рук.

Коли Нерон повернувся з Греції до Риму, везучи з собою тисячу вісімсот вісім вінків, одержаних за різні «перемоги», римський народ і сенат вітали «маестро»:

— Хай живе переможець Олімпійських, Піфійських, Немейських та Істмійських ігор! Хай живе Нерон — бог Аполлон! Хай живе єдиний наш національний герой від створення світу й заснування Риму!

Але ця бучна зустріч, влаштована раболіпним сенатом та ледачою, гулящою юрбою, аж ніяк не віщувала радісного майбутнього.

З Греції Нерон повернувся в лютому 68 року. А на початку березня повстав Юлій Віндекс, пропретор Лагдунської Галлії (Ліон). Разом з ним повстав і намісник Лузітанії Отон. Удвох вони проголосили імператором Левкія Сульпіція Гальбу, намісника Тарраконської Іберії (центральна-північна Іспанія).

Після цього намісник Африки Клавдій Магер, приєднавшись до двох інших повстанців, припинив постачання пшениці в Рим. І коли не стало хліба, римська юрба забула все, що робив для неї Нерон, і теж повстала проти нього.

І, нарешті, сталося найстрашніше для Нерона, що й вирішило справу. Начальник преторіанців визнав імператором Гальбу.

Після цього Нерону не лишалось нічого іншого, як утікати.

Светоній повідомляє, що коли Нерон почув перші звістки про повстання в Галлії та Іспанії, його охопила така лють, таке несамовите бажання помститися, що він вирішив — і це цілком відповідає його вдачі — знову вчинити страшний злочин. Він хотів скликати в Рим намісників усіх провінцій та всіх восначальників, щоб стратити їх! Крім того, він хотів вирізати всіх галлів, які проживали в Римі, щоб помститися їхнім співвітчизникам. Далі він хотів віддати всі провінції на поталу легіонам, які в них знаходились, — хай грабують і палять усе до тла! Наступний крок — отруїти весь сенат, знову підпалити Рим, і коли пожежа охопить столицю, випустити на вулиці диких звірів з Амфітеатру, щоб вони не давали людям утікати з вогню.

Та врешті, коли перший напад люті минув, Нерон надумався виступити з військом проти повстанців. І почав приготування. Але як він готувався? Так само, як і тоді, коли організував «виправу» в Грецію здобувати перемоги в усіх змаганнях зі співу, боротьби та перегонів на колісницях. Перш за все він приготував безліч... музичних інструментів. Потім зібрав усіх своїх наложниць, обстриг їх, озброїв сокирами і перетворив на... амазонок!

Проте події розвивалися значно швидше, ніж безумні плани Цезаря. І що більше ставало повстанців, що

ближче підступали повсталі воєначальники, то більше втрачав розум Нерон.

Складається враження, що спочатку він не надавав подіям великого значення і не сприймав усерйоз три-вожних вістей. Адже він не вжив рішучих заходів, щоб задушити повстання в його зародку,— знай грав собі на кітарі та співав.

Коли ж придворні натяками повідомили імператора, що повсталий Віндекс назвав його «нікчемним співаком», то це зачепило Нерона за живе. Він гнівно запитав присутніх:

— Чи знаєте ви якогось співця, кращого за мене?

— Не знаємо! — відповіли всі догідливо.

Тоді він письмово попросив сенат ужити необхідних заходів для нормалізації становища. І виправдовувався перед «отцями», що не може особисто прибути для обговорення цього питання, оскільки охрип!

Звістка про те, що проти нього повстав його найближчий друг, намісник Лузітанії Отон, той, у якого він відняв дружину Поппею, виявилася найстрашнішою для Нерона: вона потрясла його.

І нарешті сталося ось що: воєначальник Рубрій Галл, якого Нерон послав проти повстанців, здався ворогам.

— Все, я пропав! — вигукнув вінценосний актор, б'ючи себе кулаком по лобі.

А народ уже голодував, і це була найбільша небезпека для імператора. На стінах почали з'являтися різні дошкульні написи проти Нерона. На одну з його статуй почепили мішок з написом: «Ось що тобі потрібно!» Мовляв, зав'яжемо тебе в мішок і вкинемо в Тібр,— так карали тоді убивць матерів!

Тим часом ще один воєначальник Нерона, який міг би розгромити Віндекса, Віргіній Руф, теж перейшов разом із своїм звияжним військом на бік повстанців.

Нерон, прочитавши листа з цим повідомленням,

подер його на дрібні шматочки й люто вдарив ногою стіл, аж він перевернувся й розбилися дві вишукані вази. Після цього імператор кинувся шукати талісман із зміїної шкіри, подарований матір'ю, але не знайшов. Тоді він узяв золоту скриньку з отрутою й наказав відвезти його на віллу, що стояла на шляху до Остії, аби там переховатися. Водночас він віддав наказ приготувати в Остії корабель для відплиття в Єгипет.

З Остії, як ми сказали, Нерон хотів утекти до Александрії. Якщо тамтешні піддані не визнають його за свого законного фараона (римські імператори, починаючи від Августа, були царями Єгипту), то принаймні визнають за співця.

— Ось там я житиму, нарешті, зі свого мистецтва,— сказав він.

Коли корабель в Остії був готовий до відплиття, Нерон покликав командирів особистої охорони й запитав, хто з них хотів би супроводжувати його. Всі промовчали. А один відповів рядками з «Енеїди» Вергілія:

...Чи дуже
Тяжко вмирати?..

Часу не можна було гаяти, а Нерон ніби забув про все й послав одного з своїх вільновідпущеників у Золотий палац, щоб той привіз йому... Спора. І що ж! З усіх друзів, підлабузників та тих, для кого Нерон був благодійником, лише «безстатевий» Спор, євнух чи гермафродит, помчав на віллу, щоб скласти компанію своєму «повелителю» і вмерти разом з ним! Лише він не зрадив Нерона!

План втечі до Єгипту почав здаватися Нерону невдалим. Новий імператор призначить за його голову винагороду, і тоді перший-ліпший негідник уб'є його, аби одержати гроші. Тож Нерон подумав, чи не краще з'явитися до римлян і заявити, що він відмовиться від

трону й визнає нового імператора, якщо Гальба погодиться дати йому управління Єгиптом.

Але й цей план був не менш безглуздим. Як тільки він з'явиться до народу без війська, мов нещасний прохач, народ уб'є його.

Тоді він придумав інший, ще безглуздіший вихід: утекти в Парфію, до одвічних ворогів Риму. Але тієї самої ночі, щойно він заснув, його охорона втекла. Подалася до Риму. Розлючений Нерон послав начальнику охорони Тінгеліну наказ негайно повернутися на віллу. Тінгелін нічого не відповів.

Нерон зовсім розгубився. Тепер він уже нічого не міг вдіяти. Якщо лишитися на віллі, то прийдуть преторіанці й заарештують його. І він, узявши з собою двох чи трьох вірних слуг, залишив віллу. Була сильна буря із зливою. Нерон ходив по селянських халупах і стукав у двері. Ніхто не відчинив йому. Втративши всяку надію, Нерон повернувся на віллу. Вона була порожня — всі повтікали. Нерон метався по поверхах і кімнатах, шукаючи бодай кого-небудь. Він ще сподівався знайти фехтувальника Спикілла, щоб той убив його. Але й Спикілл утік. Нерон знову вийшов надвір і подався до Тібру. Річка, переповнена від дощу, грізно ревіла. Нерон хотів кинутись у вируючі води і втопитися.

Але в цю мить один з його вірних вільновідпущеників, на ім'я Фаон, підбіг до імператора ззаду й не дав йому звершити у відчаї справу, на яку той, можливо, й сам би не відважився.

— Ходімо зі мною, я сховаю тебе у своєму домі,— сказав Фаон.

Дім Фаона стояв за чотири кілометри на північ від Риму. Нерон погодився. Разом із своїм улюбленим Спором та ще одним вільновідпущеником, Єпафродітом, а також з одним слугою вони посідали на коней,

закутавшись у мантії. Нерон ще й замотав обличчя хусткою, аби ніхто не впізнав його.

Щоб потрапити в замиський будинок Фаона, треба було проїхати через усе місто, з одного краю до іншого. На щастя, буря тривала, гримів грім, блискавки розтинали небо, і всі люди позачинялись у своїх будинках. Отож вершники змогли прослизнути через Рим і знову виїхати в поле. Проїжджаючи біля табору преторіанців (Преторія) під Палатинським пагорбом, вони почули крики й співи п'яних солдатів. У таборі було шумно й весело. Пили за здоров'я нового повелителя, Гальбу, лаяли Нерона й погрожували:

— Смерть тирану!

І тут до втікачів підійшов якийсь чоловік. Вони запитали в нього:

— Що чути про Нерона?

— Його розшуковують!

Раптом кінь Нерона спіткнувся об чийсь труп, схапудився й став дибки. Хустка, що закривала обличчя Нерона, сповзла і один старий солдат пізнав його. Він підняв ліхтар до обличчя втікача, придивився до нього й привітав.

Здавалося, цей випадок нічим не загрожує. І втікачі невдовзі забули про нього.

Галопом вони прискакали до Кіллінських воріт на північній околиці міста. Ворота ніхто не охороняв. Вершники блискавично промчали крізь них і вихопились у поле. Діставшись до Фаонового дому, вони спішилися і зайшли всередину.

Фаон приготував Нерону схованку, щоб ніхто з людей не запідозрив його присутності. У вентиляційній трубі, що проходила в стіні, було влаштовано останній притулок імператора! Підстилка з соломи, шмат хліба, кухоль води — і більш нічого.

Аж ось у цій темній дірі з'явився Епафродіт і сказав:

— Справи зайшли так далеко, що тобі лишається єдиний вихід: гідно покласти край своєму життю, як це робило стільки відомих римлян за твоїм наказом! Інакше рано чи пізно тебе виявлять і закатують, а разом з тобою і нас як зрадників.

Нерон погодився, що порада слухна. Він був дуже втомлений і в усьому зневірився. Тому наказав вирити йому могилу тут-таки у схованці.

На його очах друзі почали копати могилу. Нерон спостерігав це похмуро дійство. Потім розпорядився принести кілька відер води — обмити кров з тіла, коли він порішить себе.

Друзі, мовчазні й смутні, виконували накази свого повелителя, а він плакав, дивлячись на них і раз по раз вигукував:

— Який великий артист гине!

Невдовзі могила була готова. Відра з водою чекали поряд. А друзі вже принесли, знов-таки за велінням Нерона, кілька мармурових плиток із саду, щоб накрити могилу. Одначе колишній імператор, котрий вимагав від своїх жертв, щоб вони вмیرали негайно, як тільки він накаже, тепер виявив, що самогубство — не така-то вже й проста річ. І все відтягував кінець. Боявся. Не мав відваги ввігнати лезо собі в груди.

Навіть у цій крайній безвиході Нерон сподівався, що станеться чудо і він врятується. Протягом ночі він так і не зміг наважитись. А коли настав рапок, небо було чисте й сонце після нічної бурі й зливи яскраво осяяло землю.

Минуло небагато часу, і з Риму прибув вісник, посланий кимось із вірних придворних. Він привіз Фаону листа. Нерон жадібно схопив листа й прочитав, що сенат оголосив його «ворогом вітчизни» і що в усі кінці світу послано верхівців, які мають знайти його й привезти живого в Рим, де він буде страчений «за давнім римським способом».

— А що це за «давній римський спосіб»? — запитав Нерон, якій знав лише... нові способи!

— Засудженого спершу роздягають догола, потім за-тискають йому шию в колодки і шмагають різками, аж поки він не помре.

Почувши це пояснення, Нерон зрозумів, що рятунку йому немає. Він узяв два кинджали, які привіз із собою, приставив їх до грудей, але знову не набрався духу ввігнати їх у тіло. Ледве доторкнувшись холодною сталлю до голих грудей, він різко пожбурих кинджали додола й прошепотів:

— Ще не настав час.

Він і досі сподівався на чудо!

Незабаром він знову взяв один з кинджалів і попробував його гостроту. А щоб відтягти час, наказав улюбленому Спору заспівати своєму повелителю поховальну пісню. І додав:

— Помаленьку. Не поспішай!

Коли пісня скінчилась, Нерон подивився довкола себе і сказав:

— Не розуміюся на самогубстві! Чи не був би хтось із вас такий ласкавий, щоб убив себе перший, а я б подивився та повчився?

Проте ніхто й не ворухнувся, ніхто й рота не розкрив.

— Сором! — зітхнув Нерон і почав витирати краєм мантиї піт, що градом котився з лоба.

Витерши піт, Нерон почав підбадьорювати себе:

— Що ж! Я повинен зараз убити себе! О! Боятися — це не гідно Нерона! Треба мати мужність у цей тяжкий час! Вперед! Не тремти!.. Убий же себе!

Та не зважаючи на це, він знову не набрався духу ввігнати кинджал у серце. Він говорив і говорив, оглядав присутніх, піт заливав йому очі — вже ніби й підготував себе до вирішальної миті, а все одно не міг зважитись.

І саме в цю хвилину почувся тупіт копит. Нерон здригнувся. Епафродіт вийшов подивитися, хто приїхав. Повернувся він блідий і повідомив свого повелителя, що солдати довідалися, де він переховується й прибули схопити його. Очевидно, старий солдат, який пізнав Нерона, коли в того злетіла хустка з обличчя, вказав загону вершників, у якому напрямку втік повалений імператор. Із самого напрямку солдати зрозуміли, що Нерон сховався в будинку Фаона.

Коли Нерон почув, що по нього приїхали, він сказав сам собі:

— Тепер усе скінчилося!

Він став у театральну позу і почав декламувати грецькою мовою Гомера:

Копей швидких тупотіння здаля моїх вух досягнуло...¹

І знову з відчаєм проказав свою печальну фразу:

— О! Який великий артист гине!

Кроки солдатів наближалися до криївки Нерона. Тоді артист-імператор міцно стиснув ніж обома руками, ніби боявся випустити його знову, і встромив собі в горло з допомогою Епафродіта, свого писаря, як розповідає Светоній.

Кров ринула з рани. Володар світу впав на підлогу. Кров біла струменем, і сили швидко залишали Нерона.

Саме тоді до криївки ввірвалися солдати на чолі з командиром. Командир, побачивши закривавленого Нерона, кинувся до нього й хотів красм плаща закрити рану, щоб спинити кров і врятувати колишнього імператора для іншої смерті.

— Вже пізно,— прошепотів Нерон і знепритомнів.

Це сталося дев'ятого липня. За якимось диявольським збігом Нерон відібрав собі життя в той самий день, у який за його наказом наклала на себе руки

¹ Вірш з десятої частини «Іліади».

і його дружина Октавія. Коли життя зовсім завмерло в ньому, його очі залишилися широко відкритими, здавалось, вони вдивляються в того, хто стоїть перед ними. Цей погляд викликав жах.

Останнє бажання Нерона — подбати, щоб його вороги не відтяли йому голову й не «осквернили» її. Але сталося цілком протилежне. Його тіло не тільки не було «осквернене», а й поховане з великими почесностями.

Ось так, немов герой трагедії, молодим, у розквіті фізичних і духовних сил скінчив своє життя всемогутній і популярний у народі монарх.

І як казати правду, він був кращий від своїх попередників, за винятком хіба що Августа. Він був блискуче освічений і мав справжню пристрасть до мистецтва й літератури, виявив себе тонким дипломатом і не раз викликав до себе щиру повагу непідробною царською величчю. Проте він був найяскравішим представником епохи, що наскрізь прогнила. Отже, він не міг бути інакшим, як і не зміг би утримуватись на троні в тому злочинному середовищі, коли б сам не чинив злочинів заради власної безпеки.

Коли в Рим прийшла звістка про самогубство Нерона, публіка на radoщах почала танцювати, розповідає Светоній. Але Тацит не погоджується з ним — раділа тільки консервативна аристократія. Народ сумував, бо любив його. Проте не мало й «клієнтів» старої аристократії шумно виявляло свою радість.

Та й у цьому випадку сталося те, що завжди стається в критичні періоди історії. Командири преторіанців обманули своїх солдатів, сказавши, що Нерон утік до Єгипту, а тому треба визнати Гальбу імператором. Тепер, коли солдати дізналися, що Нерон не втік, вони розгнівались і заявили:

— Ми ніколи не покниємо нашого благодійника, якщо ви не обманюєте, що він нас не залишив.

Народ зчинив безпорядки, і вбив камінням та палицями багатьох придворних і сенаторів, гадаючи, що вони зрадили Нерона.

Бродіння в народі, викликане смертю Нерона, часто призводило до кривавих сутичок. Все суспільство (про це заявив у сенаті один з впливових «отців») бажає воскресіння Нерона, щоб імперія втихомирилась!

Дві вірні годувальниці Нерона, Еклога й Александра, домоглися дозволу приготувати їхнє мертве «дитя» до похорону. Разом з ними пішла й давня його коханка грекиня Акта, яка, здається, стала християнкою. Утрюх вони обмили тіло покійника й оплакали разом із жінкуватим невтішним Спором...

Увечері відбувся похорон. Тіло спалили, очевидно, в маєтку Фаона, а останки зібрали й установили в родинному склепі Агенобарбів на Садовому пагорбі.

Дивно те, що меланхолійна Акта, християнка, опорядкала тіло того, кого християни ототожнювали з апокаліптичним Антихристом.

У день похорону один колишній улюблений фехтувальник Нерона, а тепер його зрадник, відбув верхи в Галлію сповістити Гальбу, що Нерон наклав на себе руки.

Та поки цей зрадник мчав у Галлію, інший зрадник, начальник преторіанців Німфідій, спробував проголосити імператором самого себе на тій підставі, що він, мовляв, незаконнонароджений син Клавдія. Його мати, відома в Римі красуня, була певний час коханкою старого Клавдія, як, до речі, й величезної кількості придворних,— добросерда жінка дарувала свої принади всім, хто їх бажав, а таких, які б не бажали, просто не існувало. І те, що витворяла Німфідієва мати, витворяли й усі інші римські пані та панянки тієї доби.

Однак Німфідій, який міг би вважати за батька кого завгодно з римлян, був дивовижно схожий на Клавдія. І він вирішив скористатися з цієї схожості.

Та народ ненавидів його й відчував до нього огиду. Тим часом п'яні преторіанці готові були проголосити його імператором, бо він обіцяв їм велику винагороду. Проте один з командирів преторіанців, Антоній Опорат, звернувся до них з промовою, викрив підступність і брехливість Німфідія й солдати замість звести самозванця на трон спустили його в Аїд — убили.

А Гальба зіткнувся з великими труднощами. Легіони Італії відмовились визнати його імператором. Всі вони оплакували смерть Нерона, а Гальбу вважали далеко гіршим за нього.

Ця жалоба в народі і в армії стала величезною перешкодою для вступу Гальби в Рим. Тому, ввійшовши нарешті в Рим з вірними йому легіонами і зустрівши ворожість пароду та армії, він віддав наказ про тотальне винищення його «ворогів». Це стара, як світ, традиція, що відроджується завжди, коли якийсь новий володар приходить зайняти місце колишнього.

ГАЛЬБА

(3 до н. е.—69 н. е.)

На Нероні закінчується династія імператорів з роду Юліїв. Трон світу займали шість «нащадків Венери» — якщо рахувати від Юлія Цезаря.

З усіх шести Цезар і Август були видатними, гідними подиву правителями, але й ці два, як і решта чотири, відзначалися розпусністю, зажерливістю, жорстокістю та егоїзмом. Вони правили світом не заради високої мети, а заради власного блага.

Однаке й імператори, які змінили династію Юліїв на вершинах влади, були не кращі. Навпаки, вони виявилися ще гіршими, тому всі народи імперії з жалем згадували своїх колишніх повелителів, і особливо останнього, Нерона. Зокрема, римський народ вірив, що

Нерон воскресне і царюватиме знову. В цю легенду вірили й християни, з тією різницею, що повернення Нерона уявлялося їм як передвістя кінця світу.

Гальба, який змінив на троні молодого Нерона, мав сімдесят два роки. Жива руїна! У нього був артрит ніг і рук — він не міг ні черевиків взути, ні навіть перегортати книжку. Та все одно хотів міцно тримати скіпетр світової влади.

Але ж як міг сімдесятидвохрічний стариган, нездатний поворухнути рукою, — як міг він розштовхати цілий гурт багатьох молодих, марнославних полководців, що теж рвалися до влади, і ступити на трон? Річ у тім, що не сам він пробивався до трону — його випхали туди інші, та й то завдяки випадку. І найсумніше те, що ця «руїна» була кращою, ніж її суперники.

Всі, хто в ту епоху домагався високих посад (консули, воєначальники, намісники провінцій та ін.), несли на собі те саме ганебне тавро. Всі вони досягали посад тим самим шляхом: хабарами, купівлею голосів, політичними вбивствами, двірцевими інтригами і зневагою до всяких моральних принципів.

Кому щастило одержати під свою оруду якусь провінцію, той негайно брався натоптувати собі капшук. За час служби — рік, щонайбільше два (якщо призначали на повторний термін) вони старалися нагребти якомога більше і грошей, і майна податками, конфіскаціями (тобто вбивствами), хабарами та работоргівлею.

З цих людей і виходили претенденти на трон, а з претендентів — імператори.

Гальба належав до старовинного аристократичного роду. Як і всі аристократичні римські родини, Гальби вели свій родовід від богів. Юлії вважали себе нащадками Венери, Антоній — Геркулеса, а Гальби — Юпітера та Пасифеї, доньки Міноя.

Светоній так змальовує його портрет: середній на зріст, лиса голова, сині очі, горбатий ніс. Раб свого живота, він був страшенно скупий і кровожерний, а до того ж ледачий і безвільний. З погляду психологічного це був тип неврівноважений. З однієї крайності він впадав у іншу: то бував крутий і нещадний, то раптом до всього байдужий та бездіяльний. Тим-то, прийнявши пропозицію Віндекса взяти на себе керівництво повстанням, він потім відмовився стати імператором, а просто назвався «уповноваженим народу й сенату».

Та коли до нього дійшли приємні звістки про сприятливий збіг обставин,— його товариш по повстанню, Віндекс, загинув, «ворог» Нерон наклав на себе руки, а Німфідія Сабіна, начальника преторіанців, який спробував захопити трон, убили солдати,— тоді він набрався духу, відкинув звання «уповноваженого народу й сенату» і прибрав собі титул «Цезаря». А відтак рушив на Рим — жодної серйозної перешкоди вже не існувало, шлях був відкритий.

Светоній, любитель усіляких басчок, розповідає такий анекдот. Якось дідові Гальби напрозорчили, що один з його нащадків стане царем, але тільки на один день. Старий відповів: «Коли мул ожеребиться!»

Та на диво, каже Светоній, коли Гальба зважився стати імператором, ожеребився якийсь мул!

Справжнє ім'я предків Гальби було Сульпіції. То звідки ж тоді взялося нове ім'я? Светоній дає кілька етимологічних пояснень цього імені. Одне з них ми наводимо, оскільки воно показує, яку думку мали сучасники про вдачу представників цього дому.

Розповідали, що один з предків імператора, будучи воєначальником в Іспанії, спалив якесь місто смолоскипами, умоченими в особливий дьоготь — «гальбан». Звідси й пішло прізвисько. Однак незалежно від прізвиська Гальби були один від одного кривавіші. Якийсь

інший Гальба, бувши намісником Іспанії, вирізав тридцять тисяч лузітанців по фальшивому звинуваченню в зраді. Це стало причиною повстання лузітанців під проводом видатного народного героя Вірбата.

Батько Гальби був горбатий; він одружився з правнучкою Маммія, того необтесаного й жорстокого римлянина, який спалив Корінф, найбільше й найбагатше в ті часи місто Греції. Отож імператор Сєрвій Гальба одержав і від батька, і від матері кров злочинців, паліїв та горлорізів!

Гальба був такий старий, що знав усіх римських імператорів з династії Юліїв. А в юнацькі роки ще й нестямно закохався в дружину Августа Лівію. Так закохався, що вона у своєму заповіті відписала йому п'ятдесят мільйонів сестерціїв.

Та дарма що Гальба був замолоду другом прекрасної зрілої дружини Августа і що вона заповіла йому зазначену суму: він не отримав її. Тіберій виявився не такий дурний, щоб віддавати гроші комусь іншому. Він забрав їх собі, анулювавши заповіт як недійсний.

Коли Тіберія вбив Калігула, а Калігулу — преторіанці, і Гальбі сказали: «Не втрачай моменту! Стрибай на трон!», він, як людина нерішуча, котра вважає за краще жити в спокої, ніж ризикувати, дав іншим скористатися з моменту, і вбивці Калігули поставили на трон недоумкуватого Клавдія. Тоді Клавдій, на знак вдячності за лояльну позицію, призначив Гальбу намісником багатющої провінції — Африки.

Ще не ставши намісником і не облупивши, як липку, Африку, Гальба вже був дуже багатим, «найбагатшим з усіх римських приватних осіб, що мали доступ у палац Августа», каже Плутарх. Можна собі уявити, скільки він нагромадив, бувши геть безконтрольним збирачем податків та ватагом офіційної банди розбійників у Африці й Іспанії!

Але щоб так грабувати своїх підлеглих, треба було мати жорстоке серце. І в Гальби воно якнайкраще пасувало до цього. Він відрубав людям руки, розпинав на хресті (навіть римлян, хоч їх заборонялося страчувати таким принизливим способом), залишав своїх солдатів, коли вони провинились, без їжі, аж поки вони вмирали голодною смертю. І не переставав грабувати свої провінції. А тому, розповідає Светоній, коли він проголосив себе імператором, то поперед нього до Риму котилася слава про його скажену жорстокість і жадобу до грошей. Дійшли чутки й про те, як новий імператор накладав величезні штрафи на іспанські та галльські міста, які не підтримали його, і зрівнював із землею їхні стіни. Потім стало відомо, що він знищив усіх командирів, які не стали на його бік, причому знищив разом з дружинами й дітьми.

А як же він винагородив тих командирів і солдатів, які підтримували його? Він видав по тарілці капусти та від п'яти до десяти динарів кожному!

Римський народ, звиклий до щедрості Цезаря, Клавдія та Нерона, дізнавшись про скупість Гальби, прийняв його дуже холодно. Гальба, як то кажуть, мав чудову нагоду проявити себе скупим і в управлінні економікою держави. Але опір народу перешкодив йому.

Скупість і звела Гальбу із світу. Начальник преторіанців Німфідій Сабін, підмовляючи солдат визнати Гальбу за імператора, пообіцяв їм від імені Гальби великі винагороди: по сім тисяч п'ятсот драхм кожному преторіанцю і по тисячі двісті п'ятдесят усім іншим. Виявилось, що цю суму ніякими силами неможливо видерти у скупущого Гальби. Тож ті, кому вона була обіцяна, розчарувалися в новому імператорі.

Трон для римських імператорів був вершиною добробуту. Трон давав можливість бути повновладним хазяїном державної скарбниці, безконтрольно грабувати

провінції та привласнювати майно римських громадян. І єдиною метою цих володарів світу (що ми бачимо й до сьогодні) було розкішне життя та задоволення всіх своїх бажань як законним, так і незаконним шляхом. А однією з найвищих їхніх насолод було безсоромне сибаритство. Правити, не докладаючи зусиль.

І як недоумкуватий Клавдій полишив управління країною на трьох своїх вільновідпущеників — Нарциса, Полібія та Палланта, так і старий дурень Гальба віддав «жермо влади» в руки маніакально корисливому Вінію, новому начальнику преторіанців Лакону та своєму фавориту Ікелу. Цих трьох народ Риму називав «вихователями» Гальби.

Трійця деспотично керувала старим імператором. Вона наживалася на будь-чому: на звільненні від податків, на засудженні безвинних, на виправданні винних. А жорстокий імператор залюбки відправляв на той світ найвидатніших громадян обох найвищих соціальних станів (сенаторів та вершників). І, звичайно, смертний вирок означав конфіскацію майна!

Гальба не тільки не віддав армії грошей, обіцяних від його імені воєначальниками, але й звільнив багатьох преторіанців, а також примушував тих, хто отримав гроші від Нерона, повернути їх назад!

І тоді сталося неминуче. Армія звикла, що до неї ставляться зовсім інакше. Армія звикла, щоб їй платили, коли треба скинути імператора з трону, і щоб так само платили, коли треба поставити на трон іншого. Гальба захотів поламати цей неписаний закон. «Я здобув трон своїм мечем. А тому нема ніякого сенсу платити», — сказав він. Більше того, він, як ми вже зазначали, хотів, щоб платили йому. Отож армія і зробила те, що роблять усі найманці. Вона повстала.

Армія мала зброю. Тобто, армія була матеріалізованою силою імперії. Крім того, вона була опорою трону. А Гальба через свою скупість утратив і силу, і опору.

Одного ранку преторіанці позбавили Гальбу його титулу і проголосили імператором Отона, найближчого Неронового друга й першого чоловіка Поппеї Сабіни. А перед цим повстали легіони Германії.

Гальба замість того, щоб ударити на повстанців, сховався за стінами палацу. Однак через його тупість повстанцям пощастило легко виманити його. До палацу прийшло кілька преторіанських командирів і повідомили Гальбу, що більшість його ворогів переможені й покарані. А переможці, мовляв, ідуть скласти йому присягу.

Старий дурень посміливішав і вийшов з палацу прийняти присягу вірних йому військ. Один із солдатів, спеціально підготовлений для цього, підступив до Гальби і, показуючи закривавленого меча, сказав:

— Оцим мечем я вбив Отона!

— А хто тобі наказав? — запитав легковірний старий і рушив до Форуму — площі зібрань.

Там на нього чекало кілька верхівців. Побачивши його, вони галопом поскакали йому назустріч, оточили й посікли на капуста, примовляючи:

— Ось тобі, старий скнаро!

Ніхто з усіх людей, які були в цей час на площі, не кинувся на поміч своєму імператору. І ніхто не прийшов потім забрати його тіло. Так і лишилось воно лежати в калюжі крові. Якийсь солдат, ідучи на ринок, побачив труп Гальби, підступив до нього й відрубав мечем голову. Це була чудова знахідка!

Але ж, як пригадує читач, Гальба був лисий. Тож солдат не мав за що вхопити голову, щоб підняти її. Тоді він упхав пальця у відкритий рот імператора, підняв голову й пішов геть.

Тільки навіщо вона йому знадобилась?

Бо то була чудова знахідка. Він послав її Отону, щоб одержати винагороду.

Отон, зрадівши цьому жахливому дарунку, передав його солдатам. А ті настромили голову на спис і понесли по табору, щоб усі побачили й піднеслися духом, зрозумівши, що війна за трон скінчилася. Збиткуючись над мертвим Гальбою, солдати кричали:

— Радуйся, красеню Гальбо, ти просто... помолодів!

З'явився один вільновідпущеник, чийого батька стратив Гальба. Він почув про голову й захотів купити її.

— Скільки коштує?

— Десять золотих.

— Тримай гроші!

Віддавши десять золотих монет, він забрав голову й пішов. Нащо вона йому була потрібна? Він поставив її на тому місці, де Гальба відтяв голову його батькові. Там вона й стояла кілька днів, аж поки розкла-лася. Тоді її закопали в саду одного з малих будинків імператора.

Отак по-дурному, безславно скінчив своє життя Гальба, не зумівши утримати трон світу, здобутий такою великою кров'ю. А тим часом він мав усі необхідні для цього високого місця якості. Він був, як ми вже казали, сластолюбець, раб свого живота, скупердяга, горлоріз і боягуз. Не був тільки молодим та марнотратним. Він не витрачався на народ та армію, а все загрибав собі, хоч задовго до того, як став імператором, уже був одним з найбагатших у світі. Та правив він ледве вісім місяців.

ВІТЕЛЛІЙ

(15—60)

Авл Вітеллій прославив трон світу не мечем і не розумом, а своїм життям. Він був одним з найбільших ненажер в історії. Господар світу — раб свого живота! Так само, як і Клавдій. І водночас він був одним

з найпідліших і найкривавіших тиранів у світі. І якщо в цих своїх якостях він не перевершив Тіберія, Калігулу та Нерона, то принаймні й не був нижчий за них.

Щастя його підданих, що він царював лише кілька місяців. Коли б його царювання тривало так довго, як Августове (цілих сорок років), то частину своїх підданих — багатих та аристократів — він перенищив би сам, а решта перемерла б з голоду, тому що він привласнював усі гроші й усі продукти харчування в державі!

Вітеллій був одним з найтиповіших представників аристократичного Риму: ненажера, пияк, сонюга, бабій, гомосексуаліст, грошолюб, марнотратник, наклепник, кровопивця, а до того ж і страшенно мстивий. Він уособлював увесь бруд тієї епохи. Бруд, який становив ідеал тогочасного римського життя. До речі, звернімо увагу на те, що в латинській мові навіть слова того — «ідеал» — не існувало! Ціцерон, часто звертаючись у своїх філософських творах до цього поняття, змушений був виражати його грецьким «ідея».

Щодо походження Вітеллія існує дві версії. Згідно з однією, він був аристократом, нащадком Фавна, царя аборигенів Лаціума, та богині Вітеллії. Отже, і він належав до богів! Згідно з іншою версією, Вітеллій був нащадком якогось вільновідпущеника чи якогось шевця та доньки пекаря. Одначе за часів Августа Вітеллії належали до стану вершників.

Усі предки Вітеллія були ненажерами й дегенера-тами. Його батько уславився як один з найбільших придворних лакуз. Це він перший підкинув Калігулі думку про те, що той є богом, і він же перший, з'являючись до свого жорстокого повелителя, почав падати перед ним ниць і молитися йому. А пізніше, за царювання Клавдія, він причепився до Мессаліни, благаючи

в неї найвищої ласки, якої тільки й може жадати смертний від богині: подарувати один її черевичок!

Його син Авл, новий імператор, провів юність на острові Капрі як фаворит Калігули. Завдяки синові батько одержував високі державні посади.

Разом з Калігулою Авл їздив на колісницях, з Клавдієм грав у кості, з Нероном співав. Ось так, отираючись біля трону трьох імператорів, він зумів стати верховним жерцем, консулом, проконсулом Африки, доглядачем громадських споруд. Бувши на цій останній посаді, він крав пожертвування та скарби з храмів, підмінюючи золото й срібло бронзою та оловом!

Про дегенеративність Авла Вітеллія можна судити хоча б з того, що його діти були ненормальні. Від першої дружини, Петронії, в нього народився хлопчик з одним оком! Син від другої, Галерії, народився глухим. Петронія була дуже багата, тож перед смертю вона відписала свої багатства одноокому сину. Але ж Вітеллій не був сліпий, особливо коли йшлося про багатство! Тут він бачив за двох! А тому він отруїв свого сина. І коли люди почали звинувачувати батька в убивстві сина, Вітеллій виправдовувався так:

— Син хотів мене отруїти. А коли я його спіймав на цьому, він наклав на себе руки: випив ту отруту, яку призначав мені!

І хай спробує хто-небудь викрити улюбленця трьох імператорів!

Але він не задовольнився трьома імператорами. Він став улюбленцем ще й четвертого! Гальба послав його намісником Нижньої Германії (її столицею була Колонія), бо не вважав його за небезпечного. Коли б він вважав його за небезпечного, то послав би намісником у... Аїд! А не вбачав у ньому ніякої загрози для себе тому, що знав Вітеллія як... ненажера.

— Найменш небезпечні люди — це ненажери, — твердив старий скнара Гальба.

Тож він і послав Вітеллія в Германію, де цей ненаситний імператорський лакиза міг нарешті уволю порозкошувати свининою та натішитися тілистими жіночками!

Але кредитори вхопили його за поли:

— Спершу віддай борги!

Якщо ви пам'ятаєте, так само не відпускали кредиторі і Юлія Цезаря, коли того призначили консулом Галлії. Але тоді з'явився багатючий Красс і залагодив справу. Тим часом Вітеллій не був настільки чесний, щоб віддавати позичене, як Цезар.

Він зробив дещо достойніше своєї епохи — подав скаргу в суд на своїх кредиторів. Перш за все він звинуватив одного вільновідпущеника, ніби той його побив.

— Він підняв руку на улюбленця чотирьох імператорів! На управителя Германії! На... вуста Істини!

«Свій» тодішній суд засудив безвинного до сплати штрафу в п'ятдесят тисяч сестерціїв! Інші кредитори, побачивши, що сталося з першим, злякалися... правосуддя й дали Вітеллію спокій — вирішили краще втратити позичені гроші, ніж платити ще й штраф!

Прибувши на місце призначення, Вітеллій помітив, що легіони незадоволені Гальбою, оскільки скупий імператор відмовився платити винагороду, що їй обіцяли військам командири, якщо солдати допоможуть Гальбі здобути трон. Гальба й не думав дотримувати слова. Тому легіони були готові повстати за першої-ліпшої нагоди.

Вітеллій вирішив негайно скористатися із становища. Та до того ж, германські легіони з піднесенням зустріли нового управителя, бо чули про нього, що він ненажера й уміє щедро сіяти грішми. А крім того, він був молодий приємний чоловік.

Отож Вітеллій, зрозумівши настрої армії, вдався до хитрого демагогічного прийому. Зустрівши дорогою солдатів, він обіймав і розцілював їх точнісінько так, як у наш час кандидат у депутати парламенту! По шинках він пригощав завсідників, а в заїздах та на зтайнях тепло вітався до подорожніх і візників увесь час, поки їхав до Колонії, як розповідає Светоній.

Прийшовши до своєї столиці, Вітеллій негайно оголосив амністію всім карним злочинцям і постарався догодити кожному солдату, який звертався до нього з проханням!

Тому солдати й населення підлеглих Вітеллію територій були в захваті від свого нового повелителя. Але ж так само вони були в захваті й від попереднього — від Гальби!

«Оце людина! Ось хто нас поважас! Якби він був імператором...»

І не минуло й місяця, як одної ночі солдати розбудили його (ніби він цього й не чекав), підняли на своїх щитах і проголосили римським імператором!

Вітеллій, як його описує Светоній і як можна зрозуміти з його погрудь, був чоловік тілистий та ще й дуже пузатий. Шия в нього була воляча, обличчя червоне (від пиятики та обжирання), одна нога коротша від другої. Та головне, що він мав щелепи хижого звіра!

А проте, незалежно від зовнішності, Вітеллій належав до тих довершених хижаків, які будь-коли сходили на трон світу. Безсоромний і немилосердний.

Знаєте, що він учинив, коли солдати витягли його вночі з шатра й при світлі вогнища проголосили імператором? Безсоромно забрав у одному з храмів Марса меч Юлія Цезаря і, високо здійнявши цю святиню, звернувся до своїх «молодців» із закликом:

— Будьте мужні, хлоп'ята! Сонце починає світити для нас!

Чи слід казати, що тим сонцем була державна скарбниця?

А тим часом йому принесли радісну звістку: Гальбу порішили преторіанці. Шкода тільки, що вони проголосили імператором не його, Вітеллія, а Отона. Тоді Вітеллій вирішив діяти. Він поділив свою армію на дві частини. Одну послав поперед себе чимшвидше наступати на Італію, а сам з другою повільно йшов далеко позаду. Ви спитаєте, для чого він це зробив? А для того, щоб мати змогу легко, не ризикуючи власним життям утекти, коли б раптом передові війська зазнали поразки. Тоді він міг би з глибини Германії спокійно торгуватися з Отоном щодо умов співіснування.

Коли Вітеллій прибув до Галлії, йому почали надходити одна за одною добрі вісті. Воєначальники Отона були переможені в Беатріці, а сам імператор наклав на себе руки.

Тож Вітеллій, уже єдиний хазяїн світу і всіх його багатств, всієї їжі та питва, почувачись у цілковитій безпеці, тріумфально рушив на Рим, влаштуваючи дорогою всілякі урочистості та святкування. Попереду армії сунуло ціле юрмище: мимічні та драматичні актори, актриси, музиканти; позаду гнали худобу, тяглися вози з усіляким добром, а головне — з бочками вина. Скрізь, де проходила ця армія — шістдесят тисяч лютих на вигляд, дивно зодягнених германців, — населення ціпеніло від жаху. Та й не дарма — ці дикі, страшні люди все перевертали догори дном. Це були справжні загарбники. На всьому шляху вони стрімголов кидалися грабувати й гвалтувати.

У кожному місті налякані жителі давали армії величезні обіди. Імператор і солдати обжирались, як свині, перепивались, блювали, мародерствували та безчестили жінок. Рабів забирали з собою, а коли якийсь господар протестував, то його вбивали.

Це нашестя найвищого можновладця зі своїми озброєними до зубів молодчиками показує, чим була римська імперія без машкари. Її звірячу суть найкраще висловив сам імператор, коли валка розгнузданих бравих пияків досягла поля битви під Бетріакою. Очам солдатів відкрилась моторошна картина: гори загиблих — вісімдесят тисяч трупів, що вже розклалися. Над полем стояв нестерпний сморід, і всі солдати почали закривати носи. Тоді Вітеллій сказав їм:

— Мертвий ворог завжди пахне чудово, а надто коли він твій співвітчизник!

Завдяки своїй грубості Вітеллію пощастило якнайкраще виразити несамовиту жорстокість громадянських війн, розв'язуваних заради верховної влади.

Прорікши цю мудрість, імператор наказав подати йому вина — хотів заглушити сморід трупів. Солдатам теж було видано питво, і перед страхітливим видовищем безлічі трупів, у смороді й хмарах мух почалася величезна пиятика!

До Риму Вітеллій вступив у похідному одязі під значками й прапорами легіонів. І відразу взявся топтати своїми ножиськами всі людські та божественні закони. Він проголосив себе великим понтифіком і довічним консулом, а на всі державні посади призначив своїх друзів терміном на два роки, тоді як за часів республіки всі посади були однорічні. Вітеллій ні перед ким не звітував, закони перестали діяти. Його царствування, як каже Светоній, було царствуванням мимів, візників та Азіата.

Ви спитаєте, хто такий Азіат? Звернімося знову до римського історика. Він розповідає, що Азіат — то вільновідпущеник Вітеллія, ще від років своєї юності дуже близький з імператором, завдяки... їхній взаємній пристрасті!

Та одного дня молодий Азіат накивав п'ятами від Вітеллія! Одначе господар відшукав його в Путеолах,

де втікач став шинкарем. Вітеллій закував його в кайдани, але невдовзі звільнив і знову наблизив до себе. Проте Азіат мав норовисту вдачу й раз по раз намагався втекти. Зрештою Вітеллію це набридло й він продав його власникові групи мандрівних гладіаторів.

Але якось колишній господар побачив Азіата перед боєм гладіаторів, на арені, готового вбивати або бути вбитим. Серце господаря не витримало! Він викупив Азіата й відпустив його на волю.

Усе це відбувалося ще тоді, коли Вітеллій був все-сильним придворним. Коли ж він став імператором, то на одному із званих обідів, куди був запрошений і Азіат, сам володар світу в хвилину сильного зворушення подарував своєму улюбленцю золотий перстень — символ аристократичного стану вершників! А ще вранці того самого дня він офіційно заявив, що такий вчинок він розглядав би як образу для стану вершників.

Ненажерливість і жорстокість Вітеллія переходили всякі межі. Він їв три-чотири рази на день: сніданок, обід, вечеря та «бенкет»! «Бенкетом» він називав четверту трапезу, бажаючи підкреслити, що всі попередні — то просто легкі закуски и лише ця, остання, чогось варта.

За кожною трапезою він з'їдав неймовірно багато завдяки звичці щойно з'ївши виходити в коридор до «блювотника», щоб виблювати і знов почати напихатися.

А щоб не витрачатися на їжу, він зобов'язав багатьох значних громадян щодня пригощати його в себе вдома. У такий спосіб він забезпечив собі безкоштовне харчування, тож і старався з'їсти задарма якомога більше.

Кожна така трапеза коштувала не менше чотирьохсот тисяч сестерціїв. Але найуславленішою, найвідомішою в історії була та, що її влаштував його брат

Левкій, коли Вітеллій вступив у Рим як переможець і тріумфатор. Для цього обіду було приготовлено дві тисячі великих рибин та сім тисяч голів птиці. Сам Вітеллій придумав для себе особливе блюдо, яке назвав «щитом Афіни». Воно складалося із печінки скара — особливої риби, мозку павичів та фазанів, з язиків фламінго та молок мурени.

Щоб приготувати це блюдо, було розіслано кораблі по всьому Середземномор'ю добувати добірну рибу та рідкісних птахів.

Ненажерливість Вітеллія доходила до того, що навіть при жертвоприношеннях він не міг стриматися: просто з жару хапав шматки напівсирого м'яса та недопечені пироги й глитав їх, як голодний пес. Так само не міг він проминути шинку, щоб не позаглядати в казани, — вихоплював кусні м'яса й зачихався, хоч би яке воно було: свіже, щойно приготоване, чи холодне, вчорашнє. Так розповідає Светоній. Гаргантюа, герой Рабле, був вигаданим персонажем. Вітеллій був реальним героєм!

Він ніколи не втрачав нагоди скарлати на смерть: чи то свого друга, чи то когось із «благородних» громадян. І саме з «благородних» мотивів: або щоб помститися, або щоб обікрасти. Одному своєму другу, який лежав у гарячці, він люб'язно подав склянку холодної води, сипнувши туди непомітно отрути без запаху й кольору.

Але здебільшого він убивав своїх кредиторів. Вам повернути гроші? Будь ласка! Хто насмілюється вимагати те, що позичив назавжди, той відправляється в дорогу... назавжди! Одначе Вітеллій не велів своїм жертвам накладати на себе руки. Він наказував іншим убивати їх, а сам спостерігав, щоб потішити очі мученицькою смертю зухвальців, як він сам казав. Хіба ж можна втрачати нагоду побачити таке чудове видовище?

Два сини засудженого до смертної кари просили Вітеллія помилювати їхнього батька. І ця потвора наказала:

— Убийте й хлопців разом з батьком!

Один багатий вершник, якого вели на страту, крикнув імператору:

— Не вбивай мене! Я вписав тебе спадкоємцем у свій заповіт!

Вітеллій зупинив солдатів і розпорядився принести заповіт. І справді, в ньому було написано, що імператор разом з одним вільновідпущеником є спадкоємцем величезного майна.

Тоді оскаженілий Вітеллій віддав наказ:

— Негайно стратити і вершника, і його вільновідпущеника!

Так він став єдиним спадкоємцем!

Проте Вітеллій убивав не лише багатих та родовитих. Він заплямував себе й кров'ю плебеїв — убивав багатьох з простого люду, а за що? За те, що вони не належали до його партії в Амфітеатрі: він уболював за «синіх», а вони — ні! З цього приводу він висловив геніально просту думку:

— Не бути за «синіх» — значить бути моїм ворогом! А бути моїм ворогом — значить бажати мені зла! Отже — під ніж!

Та не минув і сам він того, що робив з іншими. Проти нього повстали легіони Паннонії, Мезії, Сирії та Іудеї. Не дали йому вволю натішити очі. Вісім місяців терпіли вони його правління, а потім збунтувалися й проголосили імператором Веспасіана.

Вітеллій заметушився. «Бенкетти» з блюванням довелося відкласти й поспіхом мобілізувати кого попало — гладіаторів та всіляких авантюристів — у похід проти «узурпатора», щоб відстояти права... свого живота!

Одначе ця армія найманців всюди зазнала поразки. Тоді Вітеллій, побачивши, що гру програно, зробив

цілком практичний висновок: урятувати хоча б те, що ще можна врятувати. Отож він розшукав у Римі Веспасіанового брата Флавія Сабіна й почав з ним торгуватися — продавати трон. Один набивав ціну, другий збавляв її, аж поки зійшлися на тому, що Вітеллій відступає трон новому претендентові за сто мільйонів сестерціїв.

Зрозуміло, що Веспасіан мусив би пограбувати своїх підданих, щоб зібрати ті сто мільйонів, або ж просто не дотримати слова, зійшовши на трон. Та хоча б він і заплатив ті сто мільйонів наперед, то все одно потім вони б опинилися в нього разом з головою Вітеллія.

Однак першим не дотримав слова сам Вітеллій. Він передумав. І почав... діяти: підпалив храм Юпітера Капітолійського, і спік у ньому живцем Флавія Сабіна з його прибічниками, які сховалися туди, сподіваючись, що коли Вітеллій не поважає законів людських, то принаймні поважатиме закони богів. Звичайно, вони не були в цьому впевнені, але ж іншого виходу не мали.

Однак дуже швидко Вітеллій поплатився за свої злочини. Війська Веспасіана, просуваючись без перепочинку день і ніч, невдовзі досягли Італії, а відтак — і Риму.

Як тільки з'явився новий повелитель Риму, всі солдати й прислуга Вітеллія враз розбіглися. А повалений імператор і цього разу повівся дуже практично. Він набив пояс золотими монетами й заховався в будиночку свого швейцара.

Легіонери Веспасіана, ввірвавшись у Рим, найперш кинулись до імператорського палацу, щоб схопити злочинця й клятвопорушника. Шукали Вітеллія по всіх приміщеннях, але його ніде не було!

— Де ж він сховався? — розгублено питали одні.

— А тобі не все одно? Хапай усе, що бачиш, поки ніхто не охороняє, — відповідали інші.

І легіонери, забувши про все на світі, кинулися грабувати. А в місті серед жителів почалася паніка. Усі наглухо зачинялися в своїх будинках, знаючи з багатолітнього досвіду, ще з часів Сулли, Помпея, Цезаря та Октавія, що то значить — переможець!

Найбільше пощастило тим легіонерам, які знайшли імператора. Нишпорячи по двору та в прибудовах палацу, вони виявили «золотоносного» Вітеллія в швейцарській.

— Ах, ось де ти, голубе! — зловтішно закричали солдати й виволокли його на двір.

— Оце-то красунчик! Ану роздягайся!

Вони здерли з Вітеллія одягу, знайшли гроші й поділили між собою, а потім повели його, зв'язавши руки за спиною, на Форум. Дорогою люди жбурляли йому в обличчя грязюку й лайно, обзивали його ненажерою та палієм. Познущавшись із нього кілька годин, солдати порубали його на шматки. Потім ті шматки потягли гаками до Тібру й повкидали в воду із схилів Авентінського пагорба.

Отак по-рабському загинув раб свого живота.

ВЕСПАСІАН
(9—79)

Відтоді, як «вільна держава» — «республіка» — перестала існувати і її закони втратили чинність, виникла потреба у якомусь новому порядку передачі влади — верховної абсолютної влади імператора, оскільки вона ще не була спадковою. І цей новий порядок склався сам собою — трон стали займати, спираючись на військо, найспритніші воєначальники.

Ясно, що люди, звиклі до грубої сили, не зважали на жодні етичні норми чи будь-які інші перепони, аби тільки досягти своєї мети. Найзвичнішим засобом для

цього був злочин. Одначе злочин сам по собі — це ще не все. Адже мета полягала не лише в тому, щоб зійти на трон, а й у тому, щоб утвердити свою владу. І тут без допомоги преторіанців та провінційних легіонів неможливо було обійтися. Армія за плату вбивала одного монарха і ставила іншого. І за плату ж таки утримувала його на троні.

Збройні сили держави просто жонгливали імператорами, ні більше, ні менше. І, звичайно, нічого при цьому не втрачали. Вони відверталися від свого повелителя, порушуючи дану йому присягу, а нерідко і вбивали його. Тобто, це була зрада чистої води. Тому можна сказати, що римські імператори сходили на трон завдяки зрадництву армії.

А щоб зберегти «любов» армії, імператор мусив систематично видавати їй гроші, причому завжди більше, ніж його попередник. З іншого боку, імператор мусив наділяти грішми й народ, щоб бути його улюбленцем, тобто жаданим володарем, поява якого перед публікою викликає в неї нестямне захоплення. Та й взагалі всякий римський можновладець — від претора до імператора — міг бути популярним лише завдяки своїй щедрості.

Тим-то й влаштовували вони для юрби обіди, роздавали їй хліб, м'ясо, випа, гроші та звільняли її від податків. Коли хтось давав замало, то його вбивали й ставили іншого, щедрішого. Плутарх зазначає, що армія й народ відвернулись від Нерона, аби отримувати ще більше, ніж він давав, а Гальбу вбили тому, що ошукалися в своїх сподіваннях!

Отже, в дійсності імперією правила армія, а вся імперія працювала на те, щоб утримувати армію. Звернімо увагу — вся імперія від краю до краю: Італія, провінції, Рим. Тобто, і римляни, і всі інші народи держави. Історія римських імператорів — це історія вій-

ськових переворотів, так само як і історія всіх інших держав, що йшли до занепаду. Політичне життя Риму перемістилося з сенату в військові табори, а трон без кінця продавався з молотка.

Але що то була за армія — політикантика й перекупка? Та в тім-то й річ, що вона являла собою збіговисько небоєздатних ледарів та лихварів. Армія без дисципліни, без ідеалів, без віри. Армія п'яниць, розпусників, грабіжників і насильників, що обирала одну людину, яка мала платити їй та надавати «іммунітет» від криміналу за злочини.

Скільки ж налічувалося самих преторіанців, які торгували тронем? За Тіберія їх було близько десяти тисяч, за Вітеллія — близько шістнадцяти! Одначе не всі вони перебували в імператорському палаці і навіть не всі в Римі. Їхні загони стояли і в інших «гарячих» містах Італії. У всякому разі, число їх було велике, але ще більшою була їхня розгнузданість і жадібність.

Не слід думати, що весь римський вищий світ — сенатори, вершники, банкіри й промисловці — страждав від армії та імператорів. Хто виступав на боці Володаря (часом це були «нові», часом — «колишні», а юрба — майже завжди), той користувався підтримкою імператора. Тобто, між ними й імператором складалася кругова порука. Так увічнювалась система беззаконня.

Проте армію розбещували не тільки імператори. Її розбестили й розклали значно раніше всілякі вожді громадянських воєн. Крім того, її розбестили й далі розбещували різні намісники провінцій, які й використовували армію для пограбування своїх підданих.

Розклад армії почався в основному з кінцем «вільної держави», коли було ліквідовано обов'язкову військову повинність і замінено її системою наймацтва. Полководці, замість видавати солдатам платню з військової

каси, дозволяли найманцям грабувати населення, тобто добувати собі платню самостійно.

Найбільшу серед усіх найманців платню одержували преторіанці, а тому вони були й найгіршими солдатами.

Плутарх у життєписі Гальби, розмірковуючи про військо, писав, що афінянин Іфікрат вимагав, аби найманий воїн був жадібним до насолод і грошей, мовляв, тоді, прагнучи задовольнити свої пристрасті, він воюватиме хоробріше, тоді як Платон казав, що від блискучого воєначальника мало користі, коли його військо не буде йому покірне й не матиме єдності.

Події після смерті Церона, каже далі Плутарх, переконують, що немає нічого страшнішого від військової сили, якою керують бездумні, невтримні пристрасті.

Тим-то біди римської імперії пояснюються не стільки владолюбством змінюваних імператорів, скільки грошолобством і розбещеністю армії, котра одним полководцем вибивала іншого, як клин вибивають клином.

Досі ми бачили, що народи старого світу страждали під гнітом нащадків богів — маніакально владолюбних патрициїв та авантюристів. Веспасіан започаткував низку імператорів не благородної «блакитної крові», а «дітей народу».

Тит Флавій Веспасіан, наступник Вітеллія, був першим імператором селянського походження. Народився він у селі Реате в Сабіні, і його предки щовесни спускалися з гір до Риму працювати на полях та в садах багатих землевласників. Сам засновник династії Флавіїв мав прізвисько «Погонич мулів», бо свого часу займався торгівлею мулами, кіньми та рабами.

Вожді аристократії, яких ми бачили на вершинах влади, дають нам уявлення про характер двох вищих класів суспільства: сенаторів та вершників. Представники народу покажуть нам характер великої безімен-

ної маси буржуазії і тоді виявиться, що різниця між аристократами та буржуазією менша, ніж подібність.

Веспасіан був з давніх, так би мовити, «рядових»: малоосвічений, неотесаний, без яскраво виражених розумових здібностей чоловік. Але водночас і дуже практичний, загартований, стриманий і економний. Та коли б він був просто економний, то це ми вважали б за його позитивну якість. Тим часом він був нестямно жадібний до грошей.

На трон він зійшов майже шістдесятирічним, мавши великий життєвий досвід та добре пізнавши людей, і саме тому був тверезим реалістом. Народ, армія й аристократи охоче прийняли його за монарха, бо вже були ситі по саму зав'язку свинством попередніх імператорів, анархією та громадянським розбратом. Крім того, він вступив у Рим із славою переможця іудеїв.

З іншого боку, римляни звикли до того, що коли імператор не задовольняє їх, то його легко можна скинути за допомогою преторіанців. Одначе з Веспасіаном вони помилилися. Веспасіан був другим після Августа імператором, який помер своєю смертю й на троні. А до того ж зумів заснувати й утвердити власну династію — династію Флавіїв, як Август — Юліїв. Та ще й попередив римлян про такий свій намір. Одного дня він приголомшив сенат:

— Або моїми наступниками будуть мої діти, або ніхто!

Одначе сам Веспасіан став імператором цілком випадково. Він і в думці такого не покладав. А в армії спершу навіть до «сержанта» не бажав дослужитися. Мати довго гризла йому голову, щоб він пішов на військову службу, і буквально палицею загнала його до армії. А щоб розпалити в ньому марнославство, прозивала його «братовим жезлоносцем», бо його брат робив успіхи в політичній кар'єрі.

Та хай там як, а за правління Клавдія й Веспасіан вибився в тисяцькі, потім у військові скарбники, полководці і, нарешті, в консули. І треба сказати, він був удатним воякою. Під час походу на Британію він тричі перемагав ворогів. І скрізь поряд з військовими здібностями виявляв і здібності адміністратора.

Коли Нерон, ставши по смерті Клавдія імператором, задумав здійснити артистичне «турне» по Греції, то до свого почту він узяв і Веспасіана. Але Веспасіан був геть глухий до музики. Він не міг зрозуміти й оцінити таланти вінценосного маестро. Тому коли Нерон демонстрував свої музичні й поетичні досягнення, неотесаний Веспасіан з нудьги або вставав і виходив посеред вистави, або ж, зручно вмовившись на своєму місці, смачно хропів! Через це він попав у немилість до Нерона. «Аполлон Мусагет»¹ прогнав його із свого почту. Веспасіан у гнітючому настрої повернувся до Італії й забився в глухе село — перечекати, поки уляжеться гнів володаря, аби не накликати нових неприємностей. Та якось уранці до нього постукали посланці Нерона.

«Ну, все. Я пропав»,— подумав Веспасіан.

— Імператор наказує тобі очолити похід проти Іудеї! — заявили посланці.

З цієї хвилини Веспасіанові відкрився шлях до трону.

Повсталі іудеї кілька разів розбили римського полководця Гая Гальбу. Тому треба було замінити його досвідченим воєначальником з сильним військом.

Однак Неронові йшлося не лише про це, а й про те, щоб воєначальник не викликав страху в імператорському палаці. Веспасіан якнайкраще підходив на цю роль: він був і найздібнішим полководцем свого часу і не становив загрози для трону, оскільки не відзначався ні походженням, ні популярністю. Та виявилось, що всі недооцінювали його.

---

¹ М у с а г е т — букв. «проводир муз», одне з прізвиськ Аполлона.

Поки Веспасіан воював у Іудеї, в Римі відбулися ті зміни, про які ми розповідали вище. До підніжжя трону цезарів упали протягом недовгого часу один за одним три імператори: Нерон, Гальба, Отон. Легіони Мезії поспішали на допомогу Отонові. Дізнавшись, що він наклав на себе руки, вони вирішили проголосити власного імператора, котрий подарував би їм усі грабунки, насильства та вбивства, вчинені ними по містах, через які вони йшли на допомогу покійнику.

У Апулеї Іллірійській ці легіони й проголосили імператором найкращого з усіх полководців — Веспасіана. Проте це обрання ні до чого не привело, бо самі легіони невдовзі розбіглися й Веспасіанові лишився голий титул.

Справжнє ж проголошення Веспасіана імператором відбулося пізніше в Іудеї. Першим проголосив його імператором Тіберій Александр, намісник Єгипту, а за ним легіони Іудеї. До речі, як каже Светоній, цим самим справдилося пророцтво, що ходило тоді в народних масах Близького Сходу. Це пророцтво твердило, що володар світу вийде з Іудеї. Воно натякало, пояснює Светоній, саме на Веспасіана. Однак іудеї тлумачили пророцтво інакше: іудейський народ стане панівним у світі. І одним з мотивів повстання іудеїв саме й була віра в це пророцтво.

Легіони Азії одразу стали на бік Веспасіана, тобто проти Вітеллія, оскільки поширилась чутка, ніби останній має на меті перевести їх до Італії, а їм на зміну послати германські війська. Тому особиста справа Веспасіана стала загальним інтересом усіх військ Азії. А саме цього й прагнув старий полководець.

І знову трон було захоплено при підтримці армії.

Веспасіан надіслав більшу частину своїх військ в Італію, а сам подався в Єгипет, щоб у разі чого зберегти його за собою. Вже там він отримав повідомлення, що його легіони здобули в Кремоні перемогу над

Вітеллієм і що самого Вітеллія вбито. Тоді Веспасіан негайно вирушив до Італії, щоб трон, бува, не захопив хтось інший. У Рим він вступив осяяний славою переможця євреїв!

Як ми вже казали, Веспасіан був малоосвічений, але мав практичний розум і до всякого діла брався дуже хазяйновито. Тож першою його турботою було дати лад господарству країни та відновити порядок і дисципліну в армії. І водночас він узявся, як колись Август, відроджувати колишню римську добродесність — оздоровляти мораль суспільства.

Армія, каже Светоній, була вкрай розбещена й розгнуждана. Якщо Веспасіанові солдати геть знахабніли після перемог в Іудеї та Італії, то інші (Вітеллієві) були розчаровані й роздратовані, бо програли «гру», а з нею й гроші. Веспасіан розпустив Вітеллієві війська й відправив солдатів по домівках. А потім і своїх солдатів примусив зтягти пояси, посадивши їх на саму платню.

І хоч був він «філеллін», тобто поклонник усього грецького, проте не вагаючись відмінив «свободу» греків, яку за чотири роки до цього (у 66 р.) дарував їм Нерон. Після цього він видав закон проти розкоші й заборонив лихварям давати позички неповнолітнім синкам багатіїв, тому що такі борги не визнавало судочинство.

Якось Веспасіан призначив на дуже тепле місце сина одного патриція. Юпак набився на прийом до імператора, щоб висловити йому свою вдячність, і з'явився до володаря так, як вважав за належне — вишукано вбраний і напахчений. Веспасіан почув пахощі і гнівно сказав:

— Було б краще, якби ти смердів часником!

І скасував призначення.

Веспасіан ніколи — що дуже дивно — не приховував свого низького походження. І це в ту епоху, коли «рід»

означав найважливіший титул громадянина. Більше того, імператор пишався ницістю свого роду. Хтось сказав йому, аби підлеститись:

— Твій рід започаткував один з друзів Геркулеса...
Веспасіан відрубав:

— Бреши, бреши, дурню!

Як виходець із народу, Веспасіан був жартівливий і добросердий. Светоній зазначає, що за його правління не постраждав жоден безвинний. Однак він був страшенно грошолобний (така робота!). Він подвоїв і потроїв податки з провінцій. І з великої жадібності до грошей часто зловживав своєю владою: державними посадами та звільненням від судової відповідальності торгував, як на аукціоні. Із суто селянською хитрістю він придумав оригінальний спосіб добування грошей: на найбільш відповідальні, теплі місця призначав людей корисливих і зажерливих. Давши їм натоптати грішми капшуки, він хапав цих ненажер, як роздутих од крові п'явок, звинувачував у зловживаннях, засуджував і конфісковував їхнє майно, придбане за нагробовані в народу гроші. Тобто, він примушував інших красти для себе, але накрадені гроші клав собі в кишеню цілком законно! І таких злодіїв сам називав «мої губки»! Коли «губки» розбухали, він витискав із них те, чого вони насмокталися.

Деякі історики, сучасники Веспасіана, намагалися виправдати його жадібність до грошей. Мовляв, за роки Неронового марнотратства та руїни, спричиненої громадянськими війнами, що йшли одна за одною, державна скарбниця геть спорожніла. А щоб правити державою, потрібні були мільярди сестерціїв. Тому Веспасіан змушений був обкладати жорстокими податками провінції та вдаватися до незаконних способів... законного збагачення.

Вдавався Веспасіан і до таких речей, які геть не личили його становищу. Наприклад, він торгував антиква-

ріагом: продавав старовинні твори мистецтва. Або, наприклад, обкладав населення податками за користування громадськими вбиральнями. А коли його син Тіт закинув йому, що люди вважають це за ганьбу, старий батько підніс йому до носа жменю монет і запитав:

— Смердять?

— Ні! — відповів син.

— А проте це гроші з сечі!

Якось за раболіпною звичкою тих часів до нього прибули посланці одного міста й заявили, що їхні земляки вирішили поставити в своєму місті величезну статую Веспасіана. Веспасіан з властивим йому гумором сказав:

— Ставте ось тут!

І простяг їм долоню, хитро натякаючи, що вважає за краще отримати на руки гроші, яких коштує статуя.

Так правив країною впродовж десяти років цей виходець із низів, селяк, «погонич мулів», людина з казарми. І незважаючи на всі його вади, правив краще й чесніше від усіх попередніх імператорів, хоч і нащадків богів, та розбещених настільки, що інших таких не знала історія.

І незважаючи на брак освіти, Веспасіан знав ціну літературі й мистецтву. Він підтримував письменників, поетів, художників і артистів і кращим з них призначив державну пенсію. Крім того, він призначив державну пенсію в сто тисяч сестерціїв на рік учителям грецької та латинської мов.

Відчувши, що настала його остання година, Веспасіан попросив підвести його з ліжка й поставити на ноги.

— Імператори мають помирати стоячи! — сказав він.

Отак стоячи й зустрів Веспасіан свою смерть два-

дцять четвертого липня сімдесят дев'ятого року. Щоправда, народи Італії та провінцій, не маючи сили встояти на рівних під тягарем податків, зустріли її навколішках та так уже й не змогли підвестися!

Трон успадкував син Веспасіана Тіт.

. . . . .

На цьому ми завершуємо нашу розповідь про «великих мужів» Риму, який «цивілізував» стародавній світ зброєю й зубами. Мільйони жертв було покладено в підвалини світової імперії, яка і впала через свої злочини.

Такого типу «великими людьми» рясніють сторінки історії всіх народів і всіх епох.

КОСТАС ВАРНАЛІС
(*Біографічна довідка*)

Коли 14 лютого 1884 року в родині грецького шевця Яннакоса Бубуса, який жив у болгарському місті Бургасі, а походив з Варни, народився син Костас, ніхто, певна річ, ще не відав, що на світ з'явився великий поет, який започаткує новий напрямок у грецькій літературі. Хлопець виявився здібним. Після закінчення школи та педучилища в Пловдиві він вирушив до Афін і вступив на філософський факультет університету. Тут Костас уперше відчув магію поезії. Ще студентом він випустив свою першу збірку «Стільники» (1904). У віршах буяє радість життя, молодих творчих сил. Поета наче підхоплює непереможна річка натхнення й несе, майже непритомного, вздовж казкових своїх берегів. Не дивно, що вірші з цієї збірки та з кількох наступних добірок, опублікованих у журналах, Варналіс охарактеризував як діонісійство¹.

Балканські війни, перша світова війна та Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії змінили погляди молодого поета. Античний світ, в якому він кохався, розбився на друзки.

Реальне життя вимагало осмислення.

Після одержання в 1909 р. університетського диплому Варналіс деякий час учителював, був навіть директором школи, потім — викладачем Пірейської гімназії. У 1918 р. йому призначили державну стипендію, й він поїхав до Парижа, щоб удосконалювати свої знання з філософії та естетики. Навчання в Парижі, знайомство з Р. Ролланом та А. Барбюсом мали вирішальне значення для подальшої долі поета. Він повернувся до Греції марксистом. А в Греції став комуністом. Його

---

¹ Діонісійство — від імені Діоніса (або Вакха), який в грецькій міфології був богом вина та веселощів.

наступна збірка віршів «Прочанин» (1919) свідчить про те, що поет на боці трудового народу. Один із перших у Греції Варналіс зрозумів всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Варналіс казав, що нові часи вимагають і нового епосу. Але епос — не його жанр. Він має знайти, загартувати й вигострити свою поетичну зброю, щоб допомогти трудівникам в їхній всесвітній боротьбі за соціальне визволення, за кращу долю. 1922 р. в Александрії вийшов друком новий твір Варналіса «Пекуче світло», написаний в драматичній формі з прозовими або віршованими монологами та діалогами. Тут ми зустрічаємося з міфологічними персонажами, що на той час міцно увійшли в європейську літературу: це Прометей, як представник античної міфології, та Ісус Христос — представник християнської. Варналіс влаштовує між ними дискусію. Обидва персонажі вважають себе благодійниками, рятівниками людства. Така дискусія для тодішньої Греції мала не просто теоретичний характер. Серія воєн, починаючи від Балканської 1912 р., завершилася найстрашнішою поразкою в історії Греції: це була поразка у війні з Туреччиною 1922 р. Греки називають її «малоазіатською катастрофою», що неймовірно ускладнила життя в країні. Усі грецькі письменники так чи інакше відгукнулися на неї. Але на яку саме культурну традицію слід було спиратися в тій ситуації? На античність чи християнство? Варналіс відкидає і перше, і друге. Надягнувши маску Мома (бога глузування у давніх греків), він висміює ці традиції. Лише трудовий народ, організований в партію (а в Греції компартію засновано в 1918 р.), може захистити себе й побудувати нове життя, вільне від експлуатації та військових конфліктів. Міфічним персонажам поет протиставляє Вождя світового пролетаріату, невід'ємного від народних мас. У творі його названо функціонально: Вождь. І лише 1970 р., до сторіччя з

дня народження В. І. Леніна, Варналіс надіслав листа до газети «Известия», де сповіщав, що Вождь — це поетичний портрет саме В. І. Леніна.

Слід зауважити таке: на той час, коли для світової громадськості (від індійських махатм¹ до ірландського поета Мак-Діарміда) було характерне сприймання В. І. Леніна як нового месії, Варналіс змальовує вождя світового пролетаріату в аспекті класової боротьби й рішуче заперечує будь-яку містику навколо його постаті.

Твір «Пекуче світло» мав величезне значення для історії новогрецької літератури, започаткувавши в ній соціально-революційну поезію. Сам автор усвідомив свою особисту місію: викривати злочини буржуазного суспільства, фальш та забобони, скеровуючи на них безжальне, пекуче світло сатири, сміху. Цій місії він лишився вірний усе життя.

З 1922 р. по 1925 р. Варналіс викладав нову грецьку літературу в Учительському інституті та в Педагогічній академії в Афінах, але звідти був звільнений за вказівкою міністерства освіти. Облишивши педагогічну діяльність, він повністю присвятив себе літературній творчості, виступав із уїдливими дописами в періодичній пресі. Він знайшов для себе зручний художній прийом — античну маску Мома, з якою потім ніколи не розлучався, хоча не завжди його Мом виступав під власним ім'ям.

Писалося Варналісу після «Пекучого світла» легко й широко. В 1923 р. з'являється збірка сатиричних новел «Народ євнухів» (сюди входять такі твори, як «В'язниця», «Історія святого Пахомія» та ін.), літературно-критичний трактат «Соломос без метафізики» (1925) і його поетичне втілення «Раби в облозі» (1927),

---

¹ Ма х а т м а — титул видатних, особливо шанованих людей в Індії.

сатирична новела «Справжня апологія Сократа» (1931). Він переробляє також «Пекуче світло» та видає його в 1933 р. в новій редакції.

В 1934 р. він був гостем Першого з'їзду радянських письменників у Москві, де познайомився з М. Горьким.

У творах, написаних до 1934 р., Варналіс розвінчує жалюгідну грецьку республіку, що заступила монархію після «малоазіатської катастрофи», показуючи, як безсоромні ділки зробили об'єктом спекуляції навіть народно-визвольну боротьбу 1821 р. та національного поета ХІХ ст. Соломоса («Соломос без метафізики»). Якщо в творчості Соломоса центральне місце займає незакінчена поема «Вільні в облозі» (про героїчну боротьбу міста Месолонгі, де загинув Байрон), то Варналіс пише поему-памфлет «Раби в облозі», де місця героїчних оборонців займають сучасні ділки та обивателі, для яких нема нічого святого, крім власних прибутків.

Вершиною творчості Варпаліса є сатирична новела «Справжня апологія Сократа». Глибоке знання античної літератури дало поетові можливість майстерно показати сучасний йому грецький світ з допомогою масок, запозичених у античного філософа Платона. Не відступаючи істотно від платонівського тексту, Варналіс одверто іронізує, але в читача не лишається сумніву: це не пародія на Платона, це — картина сучасності. Варналісів Сократ — типовий дядько з робітничої околиці, хитруватий, недовірливий до офіційної пропаганди, сповнений людської гідності. Він протиставлений продажній «демократичній» республіці. Користуючись своїм правом останнього слова, він викриває всі підпри, якими хизується республіка, — патріотизм, релігію, мораль. Цими поняттями спритно гендлюють ділки, що зуміли забезпечити собі вигідні місця під захистом «демократичного» уряду. В фіналі повісті Сократ за-

кінчує промову закликом до трудівників, до рабів — розірвати пута, будувати нове, справедливе життя.

Свою «Справжньою апологією Сократа» Варналіс поставив діагноз невиліковній хворобі, що роз'їдала нежиттєздатну республіку. Історія незабаром підтвердила його діагноз: у 1935 р. на трон сів король Георгій VI, а у 1936 р. генерал Метаксас здійснив фашистський державний переворот і став диктатором.

Крім політичного передбачення, повість відзначається високими літературними якостями. Про її значення в історії грецької літератури свідчить і той факт, що в 1956 р. прогресивна громадськість Греції відсвяткувала, як національну подію, двадцять п'яту річницю з дня виходу в світ цього твору. На честь Варналіса було влаштовано літературні вечори, виступи, відлито пам'ятну медаль... Але цьому передували важкі роки для Греції взагалі й для Варналіса зокрема, фашистська диктатура Метаксаса розгорнула переслідування прогресивних діячів. Не уникнув цього й Варналіс. Влада Метаксаса не запобігла також нападу на Грецію фашистської Італії. А потім настала гітлерівська окупація...

Не дивно, що наступний літературний твір Варналіса з'явився лише в 1946 р. Це повість-памфлет «Щоденник Пенелопи». Тут знову сучасність виступає під маскою міфу. З обуренням та огидою Варналіс змальовує буржуазний уряд сучасної йому Греції. Наче жєнихи Пенелопи, дерлися до влади в нещасній країні так звані «союзники» — спершу Англія, а потім Сполучені Штати Америки... Пенелопа у Варналіса — це уособлення грецького уряду: вона не схожа на Пенелопу Гомера. Вірний своїм літературним принципам, Варналіс не дарма надав образу героїні нового змісту. Серед давніх міфів про Троянську війну траплялися й легенди про Пенелопу, як про зрадливу дружину, безпринципну жінку. Саме такі міфи найкраще пасу-

вали до політичної ситуації в Греції п'ятдесятих років. І письменник майстерно скористався ними.

В 1954 р. було видано серію портретів римських імператорів під назвою «Диктатори», яку Варналіс намалював ще 1940 р. під свіжим враженням від нападу на Грецію італійських фашистів. Цим пояснюється його звернення до римської тематики. Проте твір «Диктатори» викриває не лише фашистську Італію. Він нещадно таврує кожного імперіалістичного «фюрера». Так само Варналіс писав і про Пенелопу: «Її дії, думки та спосіб життя не відрізняються від дій, думок та способу життя всіх панів, що осідляли свої народи, незалежно від того, як вони звалися або ж коли жили...»

Костас Варналіс помер 16 грудня 1974 р. напередодні повалення хунти «чорних полковників». І до останнього дня письменник не полишав своєї зброї — різьбленого сарказму, не переставав шмагати панів та підпанків, що живляться кров'ю трудового народу. За часів хунти Варналіс написав драматичний твір «Аттал III», де з огидою викривав злочини уряду «чорних полковників», представлених в масках елліністичного періоду, і пророкував їм швидку загибель.

Протягом всієї своєї літературної діяльності Варналіс показував справжню суть загарбницьких воєн. У 1959 р. він був удостоєний міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами». Його твори не втратили актуальності і в наш час, вони засуджують зло та насильство, закликають боротися за мир та справжню демократію.

Тетяна Чернишова

ЗМІСТ

СПРАВЖНЯ АПОЛОГІЯ СОКРАТА	5
ІСТОРІЯ СВЯТОГО ПАХОМІЯ	54
В'ЯЗНИЦЯ	83
ДИКТАТОРИ	113
Пролог	113
Югурта, нумідійський мавр	113
Сулла Щасливий	123
Юлій Цезар, «нащадок Венери»	139
Тіберій Клавдій Нерон, «бруд, змішаний з кров'ю»	150
Калігула, «Зоря народу»	160
Клавдій, недоумкуватий володар світу	171
Нерон	194
Гальба	227
Вітеллій	234
Веспасіан	245
Костас Варналіс (біографічна довідка)	256

КОСТАС ВАРНАЛИС

Подлинная апология Сократа

Сатирические новеллы и портреты

Перевод с новогреческого *А. Н. Чердакли*

Серия «Зарубежная сатира и юмор»
№ 20

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1984.
(На украинском языке)

Редактор *С. А. Коваль*
Художник *А. П. Василенко*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *І. І Швець*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

Информ. бланк № 2580

Здано до складання 19.07.84 р.

Підписано до друку 20.11.84.

Формат 70×90^{1/32}. Папір друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова.

Друк високий. Ум. друк. арк. 9,653.

Ум. фарб. відб. 9,653. Обл.-вид. арк. 11,423.

Тираж 50 000 пр. Зам. 4-808. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Варналіс К.

- В18**   **Справжня апологія Сократа: Сатиричні новели та портрети /З новогрецьк. перекл. А. Чердаклі; Біогр. довідка Т. Чернишової.— К.: Дніпро, 1984.—262 с.— (Зарубіжна сатира і гумор).**

Звертання до історії — улюблений художній прийом відомого сучасного грецького письменника (1884—1974), лауреата міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

Суд над уславленим філософом у «Справжній апології Сократа» — дотепна сатира на порядки в буржуазних країнах.

Портрети «великих мужів» Стародавнього Риму епохи занепаду — цезарів та їхніх попередників, написані на підставі історичних документів, створюють узагальнений образ кривавого диктатора, що нагадує похмурі постаті фашистських верховодів.

В $\frac{470300000-167}{M205(04)-84}$ 167.84

И/(Грецьк)